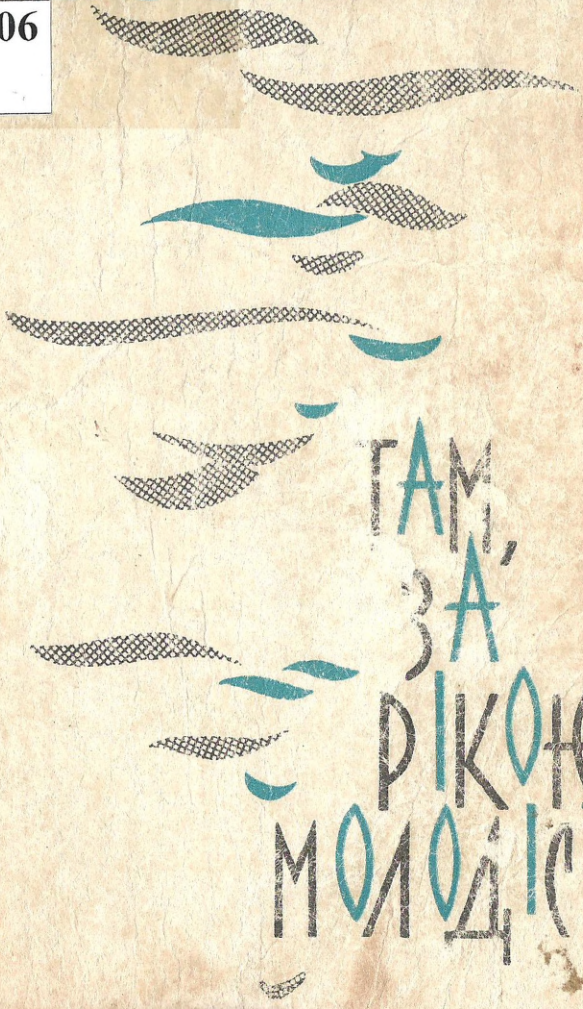

ЛЮБОВ ЗАБАШТА

821(477)'06

3-12

ТАМ,
ЗА
РІКОЮ-
МОЛОДІСТЬ

ЛЮБОВ ЗАБАШТА

ТАМ,
ЗА
РІКОЮ
МОЛОДІСТЬ

Роман-хроніка

ВИДАВНИЦТВО
ЦК ЛКСМУ „МОЛОДЬ“
КИЇВ 1970

При одному з дніпровських суднобудівних заводів працює велике конструкторське бюро (КБ) — своєрідний, цікавий колектив інженерів, техніків, копіювальниць. Очолює його недавній фронтовик, талановитий інженер Платон Дубчак. Життя ставить перед ним невідкладні завдання: треба відбудувати вітчизняний флот, знищений війною. Та ще з студентської лави Платон мріє про швидкісні судна майбутнього. Проблема швидкісних суден на підводних крилах, міжконтинентальних лайнерів-екранольотів стає темою його наукової праці.

Багатогранне життя технічної інтелігенції письменника прагне показати в усіх його аспектах. В романі відтворені важкі, скалічені війною долі людей, що знаходять врешті-решт своє місце в житті; у них особисте органічно переплітається з загальнолюдським (роботою, покликанням, боротьбою за ідеали людства), без чого будь-який герой, як би він детально не був виписаний, не постане перед читачем всіма вквітами свого характеру.

Основне для більшості героїв роману — оптимізм, боротьба за моральну чистоту людських стосунків, за високе кохання.

I

Платон важко обіперся на милицю. Поранена нога ще боліла, особливо на погоду, та він хвацько пройшовся перед лікарем, боячись, що той передумає і не захоче виписати його із шпиталю.

— Платон Дубчак,— викликає його медична сестра,— ось ваші документи.

— З таким пораненням маєте повне право виходити на інвалідність,— мовив лікар.— Коли наполягаєте, ми вас випишемо. Та пам'ятайте, що на вас чекає ще одна серйозна операція — доведеться виймати металеву пластинку, якою скріплювали ваші потрощені кістки. Це вже не так страшно.

Шпиталь Платон залишав без жалю. За час війни встиг належатися в цих білосніжних, стерильно чистих палатах. Найбільше боявся, що і йому, як багатьом пораненим, відпиляють ногу чи руку. Часто і вві сні вчувалося, як пиляють кістки. Скрегіт заліза по живій кістці переслідував його. Прощався з друзями, яким поцастило менше, ніж йому, і підсвідомо радів, що уцілів у цій скаженій м'ясорубці.

До рідного міста Платон надумав добиратися пароплавом. Пароплав, що плив угору по Дніпру, був старим вантажно-пасажирським судном, яке, мов черепаха, чалапало по річці своїми незграбними колесами. Запах тросів, смоли, машинного мастила — усе це викликало далекі й приємні спогади.

Солдат з гармошкою зібрав навколо себе молодь. Дівчата, лукаво поблискуючи очима, сором'язливо починали співати, а пісня вмирала, не доведена до кінця. По

уривчастих розмовах Платон зрозумів, що кароокі поверталися до рідних сіл з чужої чужаниці, зустрілися на пароплаві вперше і не встигли ще підібрати голоси. А може, вони розгубили вродливу материнську пісню по таборах Європи чи в наймах по бюргерських фермах? Та ні, чийсь кришталево чистий голос почав таку відому всім і таку рідну пісню «Розпрягайте, хлопці, коні...», і вона попливла над Славутичем, як вічний гімн талантові його співучого народу.

Поволі ходив по палубі, приглядався до всього і не помітив, як гарний настрій вивітрився. Все на цьому судні дратувало: і надто велика скучченість палубних пасажирів, і нерозумне розташування кают. За час гітлерівської окупації пароплав був перебудований німецькою фірмою УСМА¹, яка, очевидно, віддавала перевагу вантажу, а не пасажирам, тому навіть пасажирські каюти першого та другого класу були некомфортабельними. Платонова каюта містилася поблизу машинного відділення, і він, втративши сон, мимохіть прислухався до важкого стукоту старезної машини.

Всю ніч так і не зміг заснути. Одягнувшись, вийшов до салону. Тут сиділи переважно військові, які після шпиталю їхали додому. Двоє грали в шахи, четверо різалися в традиційного «дурня» і по-дитячому раділи, коли комусь вдавалося нависити «генеральські погоні». Полковник з дружиною — фарбованою блондинкою — вів жваву розмову про дачу. Вони уподобали собі місце в Ржищеві, над самим Дніпром, і зараз сперечалися — на один чи на два поверхи будувати особняк. Полковниця запевняла, що краще і економніше будувати так, як німці: маленький будиночок на два поверхи. Полковник наполягав на звичайній селянській оселі.

---

¹ УСМА — управління машинобудування.

Слухати їх було нудно. Платона ніколи не цікавили дачі. Побачивши батьківський дім у руїнах, пригадав, як тяжко його будували, і дав собі слово ніколи не морочитися з власною хатою. Сяку-таку кімнату йому завжди дасть завод. П'ятнадцять років він вчився не для того, щоб розбазарювати себе на речі другорядні.

Залишивши салон, Платон вийшов на палубу. Вже світало, і люди, які спали просто неба, починали прокидатися. Декого зігнали з угрітих місць матроси, що заходилися мити судно. Повівав прохолодний вітерець, але повітря не здавалося свіжим. Дух людського поту, дьогтю, риби перемішувався з запахом тютюну-самосаду. Вся палуба була заставлена мішками, кошиками, клунками — люди із сіл і невеликих містечок пливли на базар. Чоловіки — переважно діди та поранені, як і Платон, — одчайдушно смалили цигарки. Сивий дідок докоряв молодиці:

— Чи чули таке, землю везе продавати! Хіба святую землю продавати можна?

— А що я маю робити? — боронилася молодиця. — Трійко діток, сам загинув на війні. Колгоспу в нас нема — ми приміські. У кого корова є — живуть з корови, міцніші в місто подалися, а я вже нездужаю. Такої землі, як у наших Вишеньках, у місті не знайдете. Як масло.

— І хто ж її купує, ту землю? — невдоволено спитав дід.

— Люди купують, городяни. Для хатніх квітів, для балконів.

Навколо всі мовчали, лише дід знову забурчав:

— Купують усе, морочаться, а кожному ж тільки три аршини тієї землі треба. А я оце kwasолю везу. Хочу внуків штани купити. Цього року до школи піде, а штанів немає, хоч плач.

— У тебе ж син лейтенант, хай би й дав на штани, — зауважив хтось.

— Лейтенант більше має, йому більше й треба,— розсудив дід.

— І скільки ж ви, діду, вторгнете за ту квасолю?

— Та рублів з десять уторгую. Тільки де оту клятту матерію дістати?

З цікавості спустився до приміщення третього класу. Тут не було кают. Люди спали, сидючи на вузьких лавах. Найщасливішими вважали себе ті, кому поталанило купити дешеві місця другого ярусу. На горішніх полицях можна було лежати.

Військові говорили між собою:

— Гадаєш, що тобі завжди будуть поступатися місцем, як інвалідові. А дзуськи! Мине п'ять, десять років — і слово «фронтовик» нічого не буде варто. От згадаєш мої слова. Знайдеш собі місце в житті — поважатимуть. Не знайдеш — обминатимуть, мов старця.

Платонові мир уявлявся чимось святковим, чудовим. Було б блюзнірством, коли б по війні лишилися оці старезні пароплави, збудовані, можливо, ще до революції.

З насолодою думав про ту хвилину, коли знову прийде на завод, візьметься за підручники й згадає усі, трохи призабуті, інтеграли, диференціали, усі складні й прості формули, необхідні для інженера, наколе на креслярську дошку білосніжний акруш ватманського паперу і накреслить пароплав, де не буде вже смердючих закапелків, ганебних трюмів для пасажирів третього класу, не буде й палубних пасажирів на суднах дальнього рейсу, а тільки спальні місця, де кожен вночі зможе виспатися по-людському й не валятиметься на підлозі, як худоба. Все, що принижує людину, мусить відійти в небуття.

Пароплав наближався до колишнього Ланцюгового мосту. Тепер він став невпізнаним. Ажурні ферми, над якими стільки трудився рідний завод разом з академіком Патоном, були зірвані і звисали у воду, мов крила велетенського кажана. Відбиті дзеркальними плесами води, вони

здавалися жахливим антисвітом, протиставленим навколишній лагідній природі.

Ось і знайомі приміські селища, широкі рукави Славутича. Його напрочуд гарне місто виринали з-за високих круч правого берега стародавніми дзвіницями соборів і монастирів. З гіркотою подумав, що до війни архітектори не спорудили будинку, який міг би своєю красою позмагатися з цими пам'ятниками української старовини.

Лівий берег Дніпра став невпізнаним. Усе злизало вогнем — ні деревця, ні кущика. Там, де лежало селище його батьків, тепер стирчали обгорілі пеньки, почорнілі комини печей, руїни невеликих будинків. Серце боляче стислося. Тут не раз доводилось Платонові рибалити. Була знайома кожна заплава. Ген простяглися неосяжні дніпрові луки, де трава сягає до пояса і червона, краплиста смілка мріє на сонці. До лук тих було рукою подати від рідного дому. Дім стояв на високих, кам'яних палях, та однаково повесні його часто заливало водою. Вода трималася в хаті по тижню, а іноді й більше. Хлопцеві дуже подобалось жити на горищі і під'їздити до хати човном, як у далекій, знаній ним лише з книжок Венеції чи на Дунаї у Вилкові, де йому довелося побувати під час війни.

Батьківська хата, як і селище на лівому березі Дніпра, згоріла. Матір розстріляли німці, батько теж не дочекався наших вояків — помер з голоду. Лише на рідному заводі Платон міг знайти тепер знайомих і друзів.

Біля пристані здав чемодан до камери схову і за кілька хвилин дістався до переправи. Звідси перед війною жваві катери перевозили робітників на Рибальський острів, де була суднобудівна верф.

На тому ж місці, що й колись, стояв старенький дерев'яний дебаркадер з густо просмоленими бортами. Платон зупинився перед безкраїми дніпровими водами, які заспокоювали і водночас кликали кудись, як незабута пісня

матері. Краса Дніпрова не померхла ні перед якими гро-
мами. У знівеченому, напівзруйнованому місті Дніпро
здавався ще принаднішим. Задивився в його потоки,
і, здається, сам пливеш у невідомі далі. Платон, зворуше-
ний цією красою, вдихав вологі запахи Дніпра. На мить
здалося, що відірвався від землі й пливе за водою. Всміх-
нувшись, відійшов від борту дебаркадера і одразу повер-
нувся з казкового світу своєї уяви до реальної дійсності.
Чорний, обдертий дебаркадер з проламаними дошками,
з слідами куль теж пам'ятав тяжкі роки війни. Гострий
вітер вривався в його незасклені вікна. Протилежний
берег годі було впізнати — такий він чорний, випалений,
зранений снарядами. Поодинокі обгорілі осокори й берези
стояли, мов каліки з благально простертими руками.
На тлі сяючого неба вони здавалися силуетами, що їх
намалювала жорстока уява художника-абстракціоніста.

В першу хвилину Платонові здалося навіть, що він по-
милився. Можливо, не туди потрапив? Та ні, довкола
все той же високий берег з білими пісками, і рукав старого
Дніпра, як і кілька років тому, в'ється плавним закрутом.
Чітко вимальовується масивний корпус електростанції,
золотиться берег верфі, і над кущами верболозу ледь-ледь
підіймається рівна, мов накреслена рейсфедером, лінія
залізниці.

З боку верфі не чути, як раніше, гуркоту сталі, тріс-
котні пневматичних зубил та молотків. Зате яскраві спа-
лахи електрозварювання свідчать, що корабельня вже
живе своїм життям.

Скрипнули двері плавучого причалу, і, спираючись на
костур, вийшов Гордій Вернигора. Він пильно вдивлявся
в обличчя Дубчака, силкуючись впізнати його. Дід нага-
дав Платонові старезного, обпаленого війною дуба. Біле,
розкуйовджене волосся закривало високе чоло. З-під широ-
ких, схожих на мички, брів визирали маленькі, проник-
ливі очі.

— Лоцман Гордій! — вигукнув Дубчак, пізнавши діда.

— Еге ж, він,— гірко пробубнявив той.— Тільки від лоцмана лишилася сама згадка. Негодящий я став. А тебе от зразу признав. Платон, студент. До війни на нашому пароплаві практику проходив. Спасибі, що не забув, голубчику, а інші, бісові діти, не хочуть пізнавати. До речі, я зараз не лоцман, а такелажник. Варю мою пам'ятаєш? У партизанах була, потім вивезли її в Германію. Казали, тікала по дорозі. Мабуть, уже давно загинула.

Варю Бережну Платон, звичайно, пам'ятав. Ще коли відбував практику на буксирі. Якось, прийшовши в каюту, здивувався: сорочка, яку він геть вимастив у машинному відділі, була випрана й випрасувана. Довго допитувався у дівчат, хто це зробив, але ніхто не признавався. Яке ж було здивування, коли іншим разом застав у своїй каюті маленьку дванадцятирічну Варю — вона саме принесла випрасувану сорочку!

— Сама прала? — запитав, простягаючи дівчинці цукерку.

— Ні, мама,— збрехала Варя. Він бачив це по очах, та й Варина мати підтвердила, що дівчинка прала сама, нікому не кажучи, чия це сорочка і де її взяла.

Відтоді Варі не бачив. Але після Гордієвих слів перед очима яскраво постав образ білявої дівчинки з кісками і веселими краплинками веснянок на носіку. Вона то вертілася серед жінок на камбузі, то забивала разом з матросами «козла». Зустрівши Платона, дивилася недовірливо, спідлоба.

— Вона ж була такою малою, коли тільки встигла — і партизанити і в таборі побувати? — здивувався Дубчак.

— Ет, дівчина росте, як верба. Вигнало її — довге, та дурне — от і полізла не в своє діло.

Причалив великий дуб на шість весел, яким перевозили людей у задніпрянське селище та в бік верфі.

— Бувайте здорові, дідусю, ми ще зустрінемося,— помахав рукою Платон, важко сідаючи у великий човен. Поранена нога ще боліла і погано згиналася в коліні.

— Ти заглядай до мене, синку, один же я, мов па-
лець...

— Зайду-у-у! — гукнув Платон, вмощуючись на воло-
гій банці.

Біля наполовину витягнутого з води судна помітив водолазів.

«Працюють, значить, епропівці»,— з радістю поду-
мав він.

Один з багатьох затоплених під час війни кораблів поступово спливав на поверхню. Тут, у річковій заплаві, їх уже ціла шереха. Корпуси їх здалеку здавалися черво-
нуватими від іржі, мов почорнілі злитки бронзи. Скільки тут загинуло людської праці!

Дубчак подивився на буксир, який тягнув за собою баржі. Під серцем приємно залоскотало, коли густим ба-
сом — профундо прозвучав гудок.

Аж ось і Рибальський острів. Місце під сліпи було намите з піску й підняте на кілька метрів над водою років за десять до війни. Платон пам'ятає, як він ще школярем прийшов з батьком на урочисті закладини підмуровки. Всі раділи, що більше не доведеться для спуску суден на воду вивозити їх аж на Теличку. За-
вод матиме свою верф з гаванню для добудови суден на плаву.

Разом з наріжним каменем замурували тоді грамоту-
звернення до робітників усього світу, де закликали зді-
йснити світову революцію. Згадавши про це, Платон по-
сміхнувся. Мало хто знав, що і він допомагав батькові писати цю відозву. Тоді їм обом питання світової револю-
ції здавалося простішим, ніж сьогодні.

У відділі кадрів Дубчак зустрів радо.

— Інженери нам дуже потрібні, особливо — проектувальники. Чи згодні ви знову піти до конструкторського відділу?

— Я всю війну мріяв про це.

Знаючи, що Платонові ніде жити, запропонували кімнату в старому заводському будинку.

— Це вас влаштовує?

— Аби дах над головою, — сказав він, беручи заявку на ордер.

Біля прохідної Платон подав перенестку і з хвилюванням ступив на бруківку центральної дороги, що вела до корабельних сліпів. Вздовж дороги, як і раніше, шуміли сріблясті осоки. Але як вони вирости!

Корабельня справила на нього гнітюче враження. Цехові будівлі — здебільшого без вікон, обідрані й занехаяні.

Безладний стукіт долітав з берега, де стояло багато великих річкових суден і ще більше дрібних, скалічених катерів.

Частина території була відгороджена, і полонені німці ліниво складали підмурок житлового будинку.

Новий корпус великого монтажного цеху, понівечений вибухом, перетворився на руїни. Скрючені ферми мостового крана безладно переплелися в купі металевих уламків. Один кінець ферми ще чітко тримався за уцілілий мур, а другий упав на землю і був наполовину завалений брилами підірваних стін.

Зруйнований цех різко порушував гармонію, витриману проєктантами в плануванні верфі. Не піднімали на березі крани своїх мережаних ферм і хоботів, не чути було суцільного гуркоту заліза в корпусному цеху. О, той всевладний голос заліза! Від нього лопалися барабанні перетинки, багато котельників глухли, і через це звалися глухарями, а все ж таки не кидали заводу, бо фанатично любили свою професію.

Позбавлена суцільного гуркоту й руху, верф мала жаглюгідний вигляд і нагадувала швидше судноремонтні майстерні, ніж групу цехів великого заводу.

Дубчак не раз згадував свою корабельню на безконечних фронтowych дорогах, на незнайомих берегах і причалах і в фронтovому шпиталі, де так не вистачало дніпрового повітря. Саме в шпиталі йому найгостріше захотілося повернутися до праці, якій поклав присвятити життя. Добре розумів, що його рідна корабельня не така вже могутня, і все ж на ній можна було збудувати яке завгодно річкове судно і здійснити свої давні задуми. Ще до війни тут будували судна для Дніпра і Дону, Дунаю і Єнісею. А от повернувся — і немов підмінили її. Перед Платоном постали притихлі й спустошені будівлі, з яких немовби вийняли їхню справжню душу.

І, може, саме тому, що такою незвичною була тут тиша і темна, з запахом плісняви, пришикла порожнеча цехів, — корабельня здавалася не потужною верф'ю, яка будує кораблі, а звичайним напівзруйнованим ремонтним затоном. Не вірилось, що до війни з стапелів Рибальського зійшли такі красені, як монітор «Железняков», пасажирські експresi типу «20 років Жовтня», що тут було спроектовано і збудовано перший в Радянському Союзі пароплав з суцільнозварним корпусом.

Він уже підходив до зварювального цеху і з цікавістю роздивлявся своє перше творіння — напівпримітивний кран, яким перекачували зварні секції ще до того, як верф устаткували потужними кранами.

У глибині зварювального цеху кипіла робота. Шипіння електрозварки і сліпучі вогні перенесли Платона в звичну, давно знайому обстановку. У ніздрі вдарив різкий запах карбиду: автогеном різали метал. Він знову, як і в роки війни, пошкодував, що відразу після інституту не довелося працювати на заводі.

Платон підійшов до групи зварників і привітався.

— Інженер Дубчак,— впізнав зварник Грицай. Було приємно, що його тут пам'ятають. Ще по закінченні технікуму працював на заводі конструктором, і тому часто доводилося бувати в цехах. Тепер він має інженерну освіту і широкий світогляд людини, яка пройшла крізь вогонь фронтів.

— А ваш кран надійно зроблений, навіть німців перестояв,— сказав йому Грицай, знімаючи захисні окуляри і подаючи Платонові свою велику, замащену іржею долошу.

— Мало хто пам'ятає тепер, як для перевозки вантажів з цеху в цех використовували коней,— згадав Платон.— Я був тоді ще хлопчиком. На цих пісках транспортники мали чимало мороки. Ось тому по закінченні технікуму я і взявся в першу чергу за проектування крана.

— Ет, руки самі до роботи просяться, а верстатів немає,— сумно промовив літній робітник.— Поки що свій цех ремонтуємо та ось зварюємо деталі до лемешів — замовлення одного з колгоспів. А вже скільки тих ліжок для ширпотребу випустили — і не злічити! Люди ж повертаються з евакуації, усім на чомусь спати треба.

Вони запалили цигарки і почали згадувати спільних довоєнних знайомих.

До цеху подали стерно для приварки на ньому надірваного листа, і Грицай знову почав варити.

Не поспішаючи Дубчак пройшов повз деревообробний цех, де вже розливався медвяний запах свіжонарізаних дощок. Зрадів, що працює лісопильня. Дзигною крутилась циркулярна пила, і з писклявим посвистуванням підніс- вувал її стругальний верстат.

— Давно повернулися з евакуації? — запитав Платон у начальника цеху.

— Та всього з місяць. А ти, значить, у конструкторському відділі працюватимеш? Нагадай їм там, щоб швидше спустили креслення на установку нової циркулярки.

З цією ніяк впоратися не можемо. Деревом тепер усі дірки доводиться латати.

Дубчакові нетерпеливилося потрапити на сліпи і в ківші. Тому й поспішив до берега. Те, що постало перед його очі, перевершило всі сподівання.

Платонові ще ніколи не доводилося бачити біля причальної лінії такої руїни. Тут було ціле кладовище великих і малих суден. Більшість катерів стояла просто на піску. Пасажирські пароплави, баржі й буксири чекали розумного і дбайливого «лікування» на верфі, яка в мирні часи більше будувала, ніж ремонтувала. Багато суден, очевидно, побувало на дні. Без капітального ремонту тут не обійдешся. Частина з них була без моторів, інші з великими вм'ятинами на корпусі, у деяких не вистачало керма або стирчали зігнуті покарлючені гвинти.

Зустрічалися й знайомі кораблі, в проектуванні яких він брав участь перед війною і які добре пам'ятав до найменших дрібниць.

Поки що робота велась біля кількох суден. Дівчата в синіх спецівках весело обстукували їхню обшивку від підводних черепашок. Зварники гримотіли новенькими сталевими листами, встановлюючи їх замість старих.

На одному з катерів сидів його товариш по інституту Вадим Гурченко, якого Дубчак бачив ще перед війною. Платон здивовано подивився на свого колись веселого і життєрадісного друга. Від нього лишилися самі моці. Платонові дуже хотілося поговорити з Вадимом — колишнім колегою по роботі. Це був трохи дивакуватий, але чесний і працьовитий хлопець. Піднятися на катер Платон не міг, — бо ні трапа, ні діжок біля нього не було. Очевидно, худий і вертлявий Вадим вибирався на його борт, як акробат, по виступу стерна і борту.

— Гей, Вадиме, не годиться забувати старих друзів, — гукнув Дубчак.

Вадим підвів голову, мружачи свої короткозорі очі.

— До біса знайомий голос,— вигукнув, вдивляючись у постать на березі,— а от пізнати не можу.

Тоді Платон нагадав про себе піснею, яку вони завжди любили співати разом: «Ой, гук, мати, гук...»

— Платон! — зрадів Вадим, пізнавши Дубчака по голосу.

Не минуло й хвилини, як Гурченко, перестрибнувши через леєр, опинився в обіймах Платона.

— Платоха, от не чекав! Еге-е, та ти, друже, з палицею! Ранувато... А так, у цілому, немовби й не змінився.

— Поранення в ногу... Дали мені інвалідність і списали в цивільні.

Платон як брата любив Вадима. Щось ніжне, навіть дівоче було в цьому запальному, але справедливому хлопцеві, який до війни не визнавав нічого, крім своєї роботи. В ньому уживалися нерішучість і широка натура. Він міг за день зробити креслення загального вигляду катера і тиждень просидіти над креслунком звичайної шлюпбалки, яку йому хотілося зробити по-своєму. Вадим відкидав усі відомі до нього конструкції і пропонував щось нове, але довести перевагу нової конструкції над старою йому не завжди вдавалося.

Коли почалася війна, Вадим не захотів лишати хвору матір і опинився в окупації. Як не благала його мати їхати з усіма, та Вадим не міг забути, що вона, старенька вчителька, присвятила йому все своє життя. Мати невдовзі померла, а Вадим зазнав чимало лиха. Його вивезли на каторгу до Німеччини, утікав, затим потрапив до концентраційного табору. Звідти вийшов виснаженим, справжнім дистрофіком.

Платон з тривогою дивився в його змарніле обличчя із запалими щоками і темно-синіми колами під очима.

— Знаєш, друже, тобі треба лікуватися. І негайно.

— А я й так щойно з лікарні,— спокійно озвався Вадим.— Після того як радянські війська визволили нас з

фашистського табору, усіх найслабших відвезли зразу ж до військового шпиталю. А як тільки на моїх кісткахросло трохи м'яса, я сам попросився, щоб мене виписали. Ноги ходять, працювати можу. Чого ж іще людині треба?

Розмовляючи, вони пройшлися берегом, оглянули кораблі, що стали на ремонт. На стапелях ще не було закладено жодного нового судна. Платон зрадив, дізнавшись, що, як тільки з евакуації прибудуть креслення, розпочнеться будівництво відразу кількох суден.

Зустріч з Вадимом сколихнула в його пам'яті тисячі забутих дрібниць. Довго розмовляли, згадуючи знайомих, розповідаючи про пережите за роки розлуки. Вже прощаючись, Вадим сказав:

— Між іншим, тобою дуже цікавилася одна вельми симпатична інженерка, яку звати Наталкою.

— Наталка Осадча? — зрадив Платон. — Не розумію, як вона опинилася тут?

— Недавно повернулася з евакуації і працює в нашому відділі.

Для Платона це було несподіванкою.

— Ну, чому ти не сказав мені відразу? А тепер уже кінець робочого дня. Де я її шукатиму?

— Мешкає вона в старому заводському гуртожитку, знайти її неважко.

Попрощавшись з Вадимом, Дубчак поквапився на переправу.

Минуло немало часу з того дня, як він бачив Наталку, дівчину з тугою косою і синіми криницями очей. Як зустріне він її? Що скаже про смерть їхнього спільного друга Андрія? Трійкою «нерозлийвода» жартома називали їх в інституті. Платон і Андрій кохали Наталку. Кожен з них знав про кохання товариша і тому боявся освідчитись дівчині, сподіваючись, що вона сама скаже, кому з них віддає перевагу.

А Наталці так було гарно в товаристві милих, розумних друзів, так вона поважала їх обох, що не хотіла каламутити плесо цієї дружби. Та, власне, дівчина й не знала, чи справді кохає когось із них отим великим почуттям, про яке пишуть у романах, коли одна людина не може жити без другої.

Йй подобалося, коли Андрійко посміхався і на правій щоці в нього з'являлась ямочка; було в цій посмішці щось сором'язливе, напівдитяче. Очі його світилися добротою, і характер був м'який та лагідний.

Платон, навпаки, характером був суворий і рішучий. Коли спалахував, умів усе повернути на свій бік. Обидва любили слухати пісні та запорізькі думи, яких вона навчилася ще змалку від матері.

Наталка вміла водити дніпровські важкі дуби, з якими навіть хлопці не могли впоратися, була весела і товариська, перепливали разом з ними Дніпро.

Захистивши дипломи, вони навіть не встигли одержати призначення на роботу, як уночі на Брест, Київ і Львів упали бомби. Війна розлучила друзів надовго. Платон з Андрієм воювали на моніторі. Наталка евакуювалася в Сибір разом із заводом, на який поступила працювати. Платон спробував розшукати її. У листі з болем сповіщав про смерть Андрія. Був певен, що вона вже знала про це раніше і пережила гірку звістку.

Згадка про Наталку збудила в його пам'яті трохи забуті гіркоти, зв'язані з втратою товариша. Він не замислювався, чому саме Наталка працює зараз на тому заводі, де працюватиме й він. Тисячі людей поверталися з евакуації на рідну Україну — це було закономірно, і йому навіть не спало на думку, що Осадча могла приїхати на Рибальський острів, сподіваючись зустрітися тут з ним.

Передчуття зустрічі сповнило його серце солодким хвилюванням. Хто знає, може, саме тепер скінчиться його самотність і безпричинна туга, яка все частіше огортала

серце. Він думав і про те, що часто люди, зустрівшись після довгої розлуки, стають чужими, бо за цей час вони вже встигли стати зовсім іншими і давнє призабуте кохання нагадує розбитий глек, котрий, як не склеюй,— вже ніколи не стане цілим.

Платон легко знайшов старий робітничий гуртожиток і, коли в довгому коридорі відшукав кімнату Наталки Осадчої, не знати чому втратив сміливість і якийсь час навіть не наважувався постукати. Хвилини, доки стояв під дверима, видалися йому вічністю, а серце в грудях билось так, що він, тримаючись за ручку дверей, чув його шалене калатання.

II

Наталка Осадча народилася й виросла поблизу херсонських плавнів, у маленькій хатинці дніпровського бакенщика, серед синіх плес минуло її дитинство. Матері дівчина не пам'ятала. У невеликому містечку Бериславі, біля Каховки, жив її дідусь Омелько. Наталку часто залишали в дідуся на літо. Найбільше тішилася вона, коли дідусь відчиняв у коморі ковану скриню. Чого там тільки не було: старезна козацька шаблюка і сива шапка з шпиком, широченні шаровари, спідниця із оксамиту, який бабуся чомусь називала едвабом, запорізька люлька і навіть червона турецька шапочка з китичкою.

Коли затоплювали дніпровські пороги, батько возив Наталку на острів Хортицю і до Запоріжжя, щоб востаннє глянути на пороги. Вона тоді була ще дуже малою, але добре запам'ятала величезні кам'яні брили, які звалися порогами. Особливо вразив її гемонський Ненаситець, романтичний Дзвонець та Кодацькі пороги...

Батько часто брав її в подорож по Дніпру. О, що то були за мандрівки! Скільки цікавого бачила мала Наталочка! Вечорами назустріч їм неслися таємничі пароплави, які здавалися Наталочці казковими палацами. На пароплавах грала музика, і пасажери походжали святково одягнені. З вантажних трюмів пахло рибою. Суднові машини здавалися Наталочці якимись страховиськами, закутими в залізні панцирі.

Пасажирський корабель був казкою, яка запливала на короткий час у їхній порт під Херсоном і знову відходила по Дніпру, як марево. Батько навчив Наталочку пізнавати, де пасажирські судна, де буксирні, а де суховантажні — чи наливні. Дебаркадерів і землечерпалок дівчина, як тільки побачила, не злюбила за їхню статичність.

Вже будучи школяркою, прочитала десь у газеті про відважну жінку-капітана, і відтоді в неї зародилася мрія вчитися на капітана. З цією мрією вона поступала на робітфак, та, тільки ставши студенткою корабельного інституту, збагнула, що цікавіше не просто плавати, — в цьому було щось пасивне, — а будувати кораблі. Стати інженером було нелегко, та Наталка успадкувала від діда і батька рішучу і вперту вдачу, з якою людина здатна зрушити гори.

Ще не стерлися в пам'яті інститутські будні, диспути...

Сьогодні Наталка прийшла додому раніше, ніж звичайно. Робота на заводі, де цілий день треба було стояти за креслярською дошкою або бігати по цехах, усуваючи «задирки», завжди дуже стомлювала її. Увечері почувала себе зів'ялою і апатичною. Спочивала якусь годинку, потім милася крижаною водою і сідала за розрахунки, які брала додому.

Наталка тисячі разів перечитувала останній, передсмертний лист Андрія із шпиталю. В ньому він писав про своє кохання до неї. Помираючи, Андрій хотів, щоб Наталка знала про це напевно, а не тільки догадувалась.

«Коли б я знав, що життя моє буде таким коротким... По очах лікарів бачу, що я не виживу. Як жаль, що я не сказав тобі про своє кохання раніше. Можливо б, ми кохалися з тобою під ясними зорями. А тепер тільки жагуча згадка обпікає моє серце, тільки гіркий жаль, що помираю, навіть не поцілувавши тебе», — писав він у листі.

Смерть Андрія зробила Наталку передчасно серйозною і навіть суворою. Війна забрала всіх її рідних і багатьох найкращих друзів. Може, тому й було в її посмішці щось скорботне і стримане. Висока, ставна, з русявою, скоріше світлою, ніж темною косою, яку по-дівочому носила перекинutoю на праве плече, вона все ж мала вигляд старше своїх років. Траплялися часом залицальники, що пропонували піти разом у кіно чи до театру. Вона дивилася на них байдужим поглядом і не розуміла, як можна закохатися в когось із них. Здавалася сама собі старою, немов прожила вже невдале життя, а на друге не могла ще зібратися з силами.

Після повернення з евакуації Осадчій дали в гуртожитку окрему маленьку кімнатку, і тут вона вперше відчувала, що можна бути самотньою навіть межи великого колективу. Наталка не раз пробувала потоваришувати з молоденькими робітницями. Вони зверталися до неї, коли хотіли про щось порадитись. Розмови часто бували навіть інтимними, проте, як тільки вичерпувався предмет розмови, вони вставали, чемненько дякували і йшли до себе.

Пробувала Наталка заходити до їхніх кімнат, але її прихід завжди викликав переполох: дівчата насторожувались, починали прибирати, бо вона для них була «начальством», старшою по роботі, і це до деякої міри визначало їхні стосунки.

Зрозумівши, що інженерка не збирається перевіряти їхнього побуту, дівчата починали щебетати кожна про своє, поспішали помитися, переодягнутися і бігли туди, де

на них чекали хлопці, які ще не відали нічого важливішого і значнішого, ніж зустрічі з коханими.

У студентські роки Наталка любила танцювати. Кому не до вподоби кружляти до самозабуття, відчуваючи себе легкою і юною, сповненою життя і веселощів! Та зараз було не до танців. На столі лежав недокінчений проект піднятого з води судна.

Намагалася не слухати музику і змушувала себе заглиблюватися в розрахунки плавучості судна, які ще студентами за довжелезні колонки цифр називали «Рушником». «Бухгалтерська робота, і тільки»,— роздратовано кинула олівець.

Іноді Наталці страшенно хотілося побачити Платона. З його листа, якого дістала ще в евакуації, знала, що він уже виписався із шпиталю й скоро приїде на завод. Вечорами хворобливо й насторожено прислухалася до ходи в коридорі. Його тверді й розмірені кроки вона пізнала б серед тисячі інших. Чекала приїзду Платона і водночас боялася, немов його присутність могла означати зраду пам'яті Андрія. Коли б вони обидва були живі, Наталка, можливо, віддавала б перевагу Платонові. Адже він був вродливішим за Андрія, якого всі вважали талановитим диваком. Але один з них — хлопець з чуйним серцем і допитливим розумом — загинув. З нього міг бути гарний інженер (в інституті всі завважували про його виняткові здібності).

На Платонів стук вона не звернула особливої уваги. Багато дівчат забігало до неї погомоніти.

— Заходьте,— сказала привітно, як завжди.

Була вкрай збентежена, побачивши на порозі Платона, в морському кітелі з блискучими гудзиками, парадного і урочистого. Наталка кинулася до нього, як до рідного. Вони обнялись і поцілувались, але в ту ж мить, ніяковіючи, відійшли одне від одного.

— От ми й зустрілися...— сказав Платон схвильованим,

не своїм голосом, тиснучи з усієї сили її маленьку гарячу руку в своїх великих теплих долонях.

— От і зустрілись,— повторив він кілька разів, дивлячись у Наталчині очі і думаючи, що вони стали ще глибшими і синішими.

У цю хвилину в її пам'яті, як у калейдоскопі, промайнули інститутські роки. Здалося на мить, що, як давно колись, зараз із-за Платонової спини визирне усміхнений Андрійко і обидва вони — нерозлучні друзі — навперебій розповідатимуть їй смішні студентські історії. Вона теж дивилася в його очі і дивувалася, що він так мало змінився за ці роки; хоч на скронях з'явилася свина, а сам змужнів, став огряднішим і кременішим.

Наталка дивилася на Платона зачарованими очима,— він нагадав їй студентське життя і їх спільного друга, і вона заплакала. Платон не втішав її. Наталчин біль він поділяв так само і не плакав тільки тому, що від природи не вмів плакати.

Платон одним поглядом окинув Наталчину кімнату. Вузьке металеве ліжко, тумбочка, замість стола — складені в куточку чемодани, старенька етажерка з найпотрібнішою технічною літературою та довідниками, два стільці — все це нагадувало студентський гуртожиток. Перехопивши його погляд, Наталка промовила, немов виправдуючись:

— Уяви собі, зараз стіл — найдефіцитніша річ. Під час німецької окупації столи й стільці нещадно палили. Довелося зробити стіл з чемоданів.

— Ходімо, Наталочко, краще на дніпровий берег. Я так поспішав до нашого Дніпра, що гріх зачинятися в кімнаті на цілий вечір.

Наталка з радістю погодилася, і незабаром вони опинилися на чудових дніпрових схилах.

Вони говорили про Андрія, і, як не дивно, ця розмова не зближала, а віддаляла їх одне від одного. Наталка так

і не сказала Платонові, що просила призначення на цей завод тільки тому, що мріяла зустрітися тут з ним. Платон розповідав епізоди війни, а потім попросив Наталку розказати, як вона жила, що робила в евакуації.

— Чого тільки ми не робили! Військові кораблі і підводні човни, цивільні судна і траулери для вилову риби. Навіть волокуші! Ти їх, напевно, бачив на фронті. Це — зваряддя, що нагадує легкий човник і служить для транспортування кулемета «максим» по снігу. Робили також «аеросани» — хитрі такі лижви з моторами для швидкого пересування людини по снігу. А взагалі в тому Сибіру я замерзлася! Їхні морози для нас, мешканців півдня, незвичні. Особливо непривітно було в холодних, нетоплених цехах, де руки прикипали до сталі.

Платон знову й знову вдивлявся в Наталчине обличчя. Вона була ніби такою ж, як і перед розлукою, але й зовсім іншою. Лице огрубіло від лютих сибірських морозів, очі стали немовби більшими, і в глибині їх тамувався смуток. Вона мало сміялася, і сміх той здавався вимушеним, навіть штучним. Колись, у студентські роки, йому жагуче хотілося поцілувати її, а зараз вона була для нього далекою, майже чужою, зовсім іншою Наталкою, надто дорослою і надто серйозною.

«Щось вона втратила», — подумав про себе Платон і збагнув, що він кохав її найбільше в хвилини веселоців, коли вони, взявшись за руки, бігли по березі чи пірнали в бурхливі хвилі, коли бризки її сміху обпалювали серце, і йому хотілося схопити її на руки і нести вздовж берега, щоб потім нікому, нікому не віддати.

Вони вже обоє стомилися й сіли перепочити на дерев'яних сходах, що вели до Дніпра. Шум старої липової алеї, зарості дереви і дикої оливи створювали тут затишний куточок.

Зараз Наталка здавалася йому дорослішою, ніж він сам, і це немовби віддаляло його від неї. Людське горе

завжди тяжке, а Платон не вмів втішати, тим більше в цій ситуації він вважав за краще почекати, поки в Наталчиному серці вгамується хвиля споминів про Андрія і вони зможуть поговорити про свої взаємини.

Він навмисне почав розмову про те, що захоплювало їх у студентські роки. В обох були проекти суден, зв'язані з проблемою великого Дніпра. Осадча проектувала буксир для великого Дніпра, він — пасажирське трипалубне судно.

Старий професор, який усе життя писав про гребні колеса, радив Дубчаківі проектувати за традицією звичайний колісний пароплав. Проблема великого Дніпра багатом здавалася дуже далекою і нездійсненною. Мало хто вірив, що за такий короткий час на Дніпрі виникнуть гідроелектричні станції, які забезпечать глибини, потрібні для великих дизельних теплоходів. І все-таки Платон спроектував теплохід.

Тепер, стоячи над Дніпром, вони обоє журилися, що мрії про глибоководний дніпровий шлях здійсняться по війні не скоро.

Розмова була діловою і зовсім не нагадувала розмову двох закоханих людей. Наталка відчула, що розучилася по-дівочому щебетати, і, певно, здається Платону зовсім старою. Інстинктивно зрозуміла, що такою, як була в цей вечір, вона не сподобалася Платонові.

«Ну що ж, нехай буде так, як є, — подумала з сумом. — Якщо справді кохає, то мусить зрозуміти, в якому я стані».

Думки її повернулися до Андрія.

— Пам'ятаєш, Платоне, його всі вважали фантастом. Він вибрав собі дипломний проект «Експрес на підводних крилах». Цей вибір здивував навіть професорів.

— Не раз Андрій, бувало, казав, що йому не дають спокою невдачі російського підданого графа де Ламберта. Зазнавши невдачі в Росії, він збудував-таки у Франції

судно з профільованими крилами. Проте воно виявилось недосконалим. Набираючи швидкості, судно виходило з води, потім починали виринати з води крила, нескі поверхні різко зменшувались, і судно плюхалось у воду, як риба. Навряд чи кому захотілося б плавати на такій «стрибаючій» посудині. Захищаючи диплом, Андрій пояснив причини невдачі де Ламберта. Він продумав, як домогтися того, щоб судно не стрибало по воді.

— Пам'ятаю: модель, яку він демонстрував на плесі Дніпра, справді при певних швидкостях виходила на крила. Усі наші викладачі чекали на ту хвилину, коли між корпусом моделі і водою з'являлася щілина. У мене навіть збереглася фотографія, на якій цю смужку було добре видно. Жаль, що Андрієві не вдалося здійснити свого задуму.

— Одверто кажучи, — зауважив Платон, — я не дуже вірив, щоб у натурному судні все було так блискуче, як виходило в Андрія при захисті диплома. Його гідродинамічні розрахунки були такими складними, що в них мало хто міг розібратися по-справжньому, бо Андрій мав справді винятковий талант. Вірячи в його здібності, повірили і в те, що він доводив. Я вважаю, що йому треба було б залишитися при інституті, а він, навпаки, рвався на виробництво, щоб швидше збудувати своє судно і підкріпити теорію натурою.

— Коли б не війна, можливо, те, що дехто вважав фантазією, вже стало б дійсністю і ми змогли б тепер мчати плесами Дніпра на крилатому судні, спроектованому Андрієм, із швидкістю близько ста кілометрів на годину, — сумно сказала Наталка.

Згадавши Андрія, вона заплакала, але, засоромившись своїх сліз, тут же витерла їх і попросила Платона:

— Ти так і не розповів мені про останні дні в Андрієвому житті, та й про себе згадав лише уривками. А мені б хотілося знати про вас усе.

— Добре, відповів Платон.— Але набирайся терпіння. Моя розповідь буде довгою і сумною.

Він сів на лаву, поклавши палицю і заглибившись в себе. Поволі запалив. Наталка стояла біля парасету висока і струнка, обличчям повернута до Платона і до широкого синього плеса, де гасло останнє скісне проміння сонця.

— Після того як попрощалися з тобою, ми потрапили до штабу ВМС і нас направили на один з військових кораблів. Та, поки ми до нього добиралися, він встиг підірватися на міні. Побачивши в одному з портів монітор «Железняков», збудований на нашому заводі, ми страшенно захотіли потрапити на нього. Монітор уже чимало повоював на Дунаї і йшов до Миколаєва на ремонт.

Зваживши на наше прохання, командир монітора переговорив з командуванням, і мене призначили одним з його помічників. А Андрія, який умів блискуче вести всілякі розрахунки, узяв до себе командором. Так ми опинилися на заводі «Марті».

Роботи було сила-силенна. Приходили на ремонт підводні човни, крейсери, канонерки і пасажирські кораблі, пошкоджені повітряними нальотами. Корабелі нашвидку ремонтували їх і відправляли в плаву. Миколаїв бомбили все частіше й частіше, але корабельні верфі фашисти, очевидно, берегли для себе.

По закінченні ремонту наш монітор відправили на Південний Буг, де він зайняв вогневу позицію на Варварівській переправі. Я був дуже гордий з того, що потрапив на військовий корабель, та ще й збудований на нашому заводі. Монітор став для нас рідною домівкою, а сімдесят чоловік команди — дружною сім'єю. Хоч наш корабель і не був морським, проте мав свої переваги. Завдяки невеликій осадці, він міг заходити в ріки і громити ворожі тили. Це була досить потужна плавуча фортеця з панцирною баштою і гарматами. У менших панцирних баштах містилися зенітки і багатоствольні кулемети.

Противник підтягував панцирні частини в кількох кілометрах від Варварівської переправи, збираючись атакувати наші частини і пробратися в тил оборони. Ми завзято били по ворожих мінометних і артилерійських батареях. Вогонь наших швидкострільних гармат був нищівним.

Вранці ми побачили в небі десятки «юнкерсів», що летіли в бік Миколаєва. Почулися глухі вибухи, на горизонті запалали заграви. Це ворог бомбив місто.

Ми прикривали переправу і понтонний міст, поки останні радянські частини не відійшли з палаючого Миколаєва. Коли пролунали вибухи на заводах Марті і Руссуд — Андрій застогнав. Адже то були заводи його юності. Там працювали його батьки і діди.

Фашисти рвалися до Миколаєва. Нам вдалося примусити замовкнути не одну ворожу батарею. Та невдовзі й ми відступили на Дніпро, до Херсона. Але там воювати довго не довелося. Наші війська з боями залишили Херсон.

Часто нас рятувало те, що ми добре вміли маскувати своє судно. Біля бортів ми садили величезні гіллясті дерева, які своїми вітами затуляли судно; палубу і надбудови маскували гілками і травою. І тоді монітор не можна було побачити не тільки з повітря, а навіть із суші.

З Херсона ми відійшли до Очакова, де я студентом відбував муштру у військових таборах, а потім далі, на південь. До самого моря нас переслідували ворожі «юнкерси». Хоч монітор будувався, як річковий корабель, ми змушені були йти морем. Наше плоскодонне суденце кидало на хвилях, мов тріску. На шляху до Севастополя мипливли в Ан Мечеть. Вранці нас помітили «юнкерси». Вони пікірували на монітор, не даючи нам передихнути. На наше щастя, домогтися безпосереднього влучання в таку малу ціль, як монітор, нелегко. Ми збили одного «юнкерса» і відбили атаку ворожих літаків. Насилу дісталися до Севастополя. Ворог бомбив місто удень і вночі,

атакував і з суші і з моря. Воно горіло, як свічка. Все живе сховалося під землею. Відважні захисники Севастополя трималися з такою мужністю, що вороги ніяк не могли збагнути, звідки вони беруть стільки сил.

У Севастополі ми дістали розпорядження командування прибути до Керчі. Біля Керчі моніторові доручили охороняти переправу наших військ. Було боляче дивитися, як радянські війська відходили від Керчі на Тамань. Монітор безперестанно бомбили з літаків. Стояла осіння погода, мрячив дощ. Нас нещадно обстрілювали німецькі батареї. В судні з'явилося чимало пробіїн. Довелося ставати в Новоросійську на ремонт.

Саме тоді, коли ми стояли безпорадні, з розібраними машинами і гарматами, під час нальоту гітлерівської авіації поранено Андрія і двох матросів. Андрій помер не зразу. Він дуже страждав, що помирає так безглуздо, без ніякого бою. Ще встиг написати тобі листа. Я переслав тобі той лист до Москви разом з повідомленням про смерть Андрія. Ти читала його.

— Той лист я знаю напам'ять. Андрій дуже жалкував, що не зробив чогось значного.

Наталка плакала тихо, беззвучно. У сльозах знаходила полегкість і, витираючи почервонілі очі мокрою хустинкою, слухала далі розповідь Платона.

— Над могилою друзів ми поклялися помститись за їхню передчасну смерть. На цьому самому моніторі я потім воював на Дону, де ми прикривали висадку десанту. Довелося повоювати і в тилу ворога. Фашисти зайняли кубанські степи і рвалися до Кавказу. Ми дістали наказ прорватися в тил, на Кубань. Серед палаючих кубанських станиць ми, невидимі, били по ворогові і відходили на нові позиції. Знову не раз виручало нас маскування. Наш монітор називали невловимим. Німецьке командування видало наказ негайно захопити монітор, який діяв у їхньому тилу. Якимсь дивом ми пробралися до Керченської

протоки через Козачий ґрик та Азовське море. При виході в море нас з обох боків атакували ворожі батареї. Тільки витримка й винахідливість врятували нас. А в морі захопив такий шторм, що гадали — тут нам усім кінець: пошкодило гвинти, зірвало стерно. Команда похапки підвела пластир під пробоїну, вирівняла гвинти, поставила дерев'яне стерно. Ворожі батареї в Керченській протоці зустріли нас нищівним вогнем, та нам стала у пригоді ніч. Самі дивувалися потім, як прорвалися крізь вогонь, пройшовши над ворожими мінами. Не пощастило тільки мені. Я дістав тоді серйозне поранення. В чорноморському порту монітор став на ремонт. Мене відправили до шпиталю. Підлікувавшись, я кинувся розшукувати свій монітор. Наздогнав його аж на Дунаї. З Дунайською флотилією ми увійшли до Килії та Ізмаїла. На Дунаї Железняковці знешкоджували ворожі кораблі. Захопивши їх, створювали ядро нових команд. Коли я з групою матросів висадився на румунському кораблі, що воював на боці фашистів, мене знову було поранено, і я опинився у фронтовому шпиталі. Цього разу після видужання мені дали інвалідність — і ось я на верфі. Решту ти знаєш.

— А що сталося з монітором? — запитала Наталка.

— Кажуть, воював до останніх днів на Дунаї. Железняковці сприяли висадці югославської стрілецької бригади. Де монітор зараз, я не знаю. Завод може пишатися, що його судно має таку бойову славу. Недарма йому присвоєно ім'я легендарного матроса, героя громадянської війни партизана Железняка. Пам'ятаєш цю пісню: «В степах под Херсоном высокие травы, в степах под Херсоном — курган, лежит под курганом, поросшим бурьяном, матрос Железняк, партизан»...

— Колись з'їздимо до Новоросійська, — попросила Наталка. — Знайдемо Андрієву могилу, покладемо на неї квіти...

Платон глянув на її обличчя. Воно було немов закам'яніле.

— Обов'язково з'їздимо,— пообіцяв, витираючи сльози, що котилися по її обличчю.

Попрощалися біля гуртожитку тепло, але дуже стримано.

III

Із завмиранням серця ввійшов Платон Дубчак до простої зали конструкторського бюро з високими, на всю стіну, вітражними вікнами. Механізовані креслярські столи з «кульманами» займали тепер меншу половину зали. Ці столи, установлені перед самою війною, були дуже зручні в роботі, і не вивезли їх під час евакуації тільки через громіздкість. Вони склалися з важких металевих станин і дерев'яних полірованих дощок, які легко оберталися з допомогою нескладного механізму з противагою. Рейсшину і косинець на столах заміняли дві тонкі лінійки, встановлені перпендикулярно одна до одної. Лінійки при потребі можна було пересувати й повертати на будь-який кут, що створювало велику зручність у роботі конструктора, де безліч дрібних рухів забирають багато часу.

Половина величезної зали була зовсім порожня. У кутках лежали стоси нікому тепер не потрібного німецького архіву, з позначками фірми, яка хазяйнувала тут за німців.

Передня частина зали була відгороджена дощаною перегородкою, зробленою, очевидно, для німецького шефа, який не бажав щодня зустрічатися віч-на-віч із своїми підлеглими.

Проходячи між столами, Платон шукав очима Наталку, але її не було. Він пильно приглядався до людей, нама-

гаючись знайти знайомих, та марно: це були нові, чужі йому люди. Нарешті Дубчак надумав зайти до начальника відділу.

Маркело Гурович Процак сидів за перегородкою в глибокому кріслі і люто правив якусь доповідну записку. Не підводячи голови і немов не помічаючи, що перед ним стоїть людина, він процідив крізь зуби:

— Слухаю вас.

Дубчак знав, що Маркело Процак чомусь не зміг евакуюватися і за німців працював на заводі. Маркело Гурович любив розповідати, що за саботаж він був вигнаний з роботи і побитий німецьким шефом.

Зрештою Процак глянув на Дубчака неприємними водянистими очима, та, очевидно, не впізнав і знову уткнувся в папери.

«Невже я так змінився?» — подумав Дубчак і зважився сам нагадати про себе.

— Не впізнаєте мене, Маркеле Гуровичу, — промовив він, надуживши голос.

Колючі очиці Процака перескочили з паперів на Платонове обличчя.

— Дубчак? — спитав він досить стримано і коректно простягнув свою м'ясисту руку із загостреними нігтями. — Чув, чув. Повернувся поранений, відвоював своє.

— Учора оформився на роботу в конструкторське, — сказав Платон коротко, відчуваючи, що й тепер, як до війни, не може побороти в собі відразу до Маркела Гуровича з його довгими, випещеними пальцями, які, напевне, ніколи в житті не тримали ні молотка, ні сокири.

Розмова була коротка. Зійшлися на тому, що завтра Дубчак прийме на себе керівництво корпусним відділом, який поки що складався лише з двох чоловік.

Повертаючись від Процака, Дубчак помітив біляву копіювальницю Лолу.

— Платоне Лукичу! — зраділа Лола і, різко повернувшись, ненароком зачепила ліктем пляшечку з тушшю. Туш жирною плямою розлилася на приколоту до ватману кальку, де копіювальна робота була майже закінчена.

Дівчина скрикнула і звичним рухом досвідченої копіювальниці нахилилася до столу, щоб злизати кляксу язиком.

— Не допоможе, — зупинив її Платон. — Тут уже треба рятувати не кальку, а ватман. — І він почав допомагати Лолі виймати грубі ширпотребівські кнопки.

Знявши кальку, Лола обережно витерла туш і сперсердя заплакала: пропала її триденна праця.

— Не плач, Лоло, — втішав її Платон, — я допоможу тобі скопіювати цей аркуш наново. Ти працюватимеш вдень, а я вночі.

Засмучена Лола з сльозами на очах поглядала на двері начальника. Адже цю кальку сьогодні вже мали пустити у світлокопіювальну машину і передати креслення на виробництво.

— Ой, і соромно мені! Адже я тепер начальниця копіювальної групи. Що скаже Процак, дізнавшись, що калька зіпсована?

— О, то ти пішла на підвищення! Не сумуй, Лоло, я тобі допоможу.

Лолу він пам'ятав ще шістнадцятирічною дівчинкою. Не раз думав, що з неї має розвинутися дуже вродлива жінка. Платон встиг помітити, що Лола стала надто манірною і зовсім не такою вродливою, як він сподівався. За кольором волосся яскрава блондинка, вона мала блякле, стомлене обличчя, від густо фарбованих вій її очі видавалися великими і якимись неживими, мов у ляльки. Зачіска, якою вона сподівалась доточити зріст, скидалася на гайвороняче гніздо. Усе в ній нагадувало щось лялькове: маленькі ручки з крихітними пальчиками і такі

самі ніжки, якими вона завжди дріботіла, бо полюбляла носити вузьенькі спіднички.

Лола працювала за німців на заводі, злі язики подекували, що навіть закохалася в якогось німецького інженера і їздила з ним до Німеччини, але сама Лола рішуче заперечувала ці чутки. Вона твердила, що її вивезли до Німеччини разом з тисячами дівчат.

Зім'яту кальку Лола викинула до кошика і наколола пову, Дубчак хотів бачити старих працівників заводу, і вона з задоволенням повела його до архіваріуса, який недавно повернувся з евакуації разом з групою інженерів. Вони привезли з собою цілий вагон архівних матеріалів і остів.

В архіві, як завжди, повітря було затхле й важке. Високі стелажі добре збереглися. Пощастило врятувати також частину архівних матеріалів, які не встигли вивезти разом з устаткуванням.

Від архіваріуса Платон дізнався, що архів дуже збіднів, бо основні матеріали досі ще знаходяться на сході і хтосьна-коли прибудуть, що працювати без них — справжня кара; і всі конструктори чекають не дочекаються, коли привезуть їм усе, що необхідне для роботи.

Наталки в конструкторському не було, і Платон здогадався, що вона на верфі. Водячи рейсфедером, Лола встигла розповісти, що нового начальника КБ, Маркела Гуровича, конструктори не долюбляють. Всі чекають на колишнього начальника технічного відділу, який має повернутися з евакуації.

Робочий день закінчився, — проектна зала спорожніла. Усі поспішали додому. Лола працювала швидко і вже зробила майже половину аркуша. Засукавши рукава, Платон узявся за незвичну для нього роботу, яку не любив ще в інституті. Що може бути простішого за копіювання? І все ж таки він відчув, що втратив спритність і вправність, конче потрібні в кожній справі.

Лола припадала до столу і заглядала Платонові в очі, намагаючись сподобатися йому. Стомившись від Лолоного щебетання, Платон категорично відіслав її додому. На запрошення завітати в гості відповів, що дуже зайнятий і прийти не зможе.

О п'ятій годині ранку Платон повністю закінчив копіювання аркуша і, за фронтовою звичкою, примостившись тут же на одному з креслярських столів, заснув. О восьмій, коли прийшла прибиральниця, був уже на ногах. Відшукав на подвір'ї кран з водою, вмився і почував себе так, неначе справді проспав цілу ніч в найкомфортабельнішому ліжку.

IV

Вельми швидко Платон і Маркело Гурович відчули взаємну неприязнь, тому Дубчак намагався менше зустрічатися з своїм начальством.

Зробити це було неважко, бо Процак сидів за дощаною перегородкою, чужий і непривітний, іноді скликав літучки, мало вникаючи в справи, і наполегливо вимагав виконання тижневого графіка.

Весь потік побіжних робіт лишався поза його увагою. Платон, навпаки, відчував себе так, немовби на ньому лежить відповідальність і за відбудову цехів, і за устаткування механізмів та ремонт суден, що стоять на березі.

Процак метушився, погукував на копіювальниць і креслярюк, але Дубчак бачив, що він неспроможний дати загального напрямку в роботі, і тому сам намагався витягувати найвідсталіші дільниці заводу.

Процак знав, що він тимчасово виконує обов'язки начальника відділу, що справжній начальник має ось-ось

приїхати з евакуації, і, може, саме тому відчував себе не на своєму місці.

Дубчак згадував старого, досвідченого начальника технічного відділу. Того всі називали «світлою головою». Він мав глибокі знання, умів працювати з людьми, знаходити шляхи до задумів своїх підлеглих, підхоплювати краці з них і доводити до кінця. Не боявся, як Процак, сказати зайве слово, запнутися чи негладко побудувати фразу. Він навіть прочуханку давав якось особливо. Після його набирання всі відчували себе, як після короткої грози, — свіжими й бадьорими. Ніколи не ображав людей грубим словом чи несправедливим звинуваченням. Хіба для цього мали значення поза, порух, як для Процака? Головного конструктора всі пам'ятали в дії, в напруженому роздумі, поруч з інженерами чи з робітниками цеху, з блискавично народженою і часом навіть несподіваною для нього самою ідеєю.

Нікому й на думку не спадало, що він — хвалько, бо пропозиції його завжди вражали своєю простотою і доцільністю.

Процак, навпаки, любив позувати, підбирати гучні фрази, виступаючи, намагався показати, що він блискучий оратор, старанно стежив за своєю позою і рухом, навіть коли палив, робив це театральнo, як справжній актор. Розмовляв Маркело Гурович поволі, так, ніби обдумував і зважував кожне слово, але в нього завжди не вистачало простоти і щирості. До війни, коли працював біля дошки, вважався непоганим конструктором, але зараз Дубчак помітив, що йому бракує основної якості, необхідної для керівника, — уміння швидко схоплювати й орієнтуватися в кресленнях і розрахунках, виконаних іншими. Якщо треба було відповідати негайно, Маркело Гурович часто приходив до хибного висновку, і всі потім мали багато клопоту. Через упертість і самолюбство Процака часто гальмувалася робота всього відділу. Так бу-

ло, коли Дубчак з обуренням зауважив, що конструктори їздять знімати ескізи на верф, в інший кінець міста, а креслення та розрахунки виконують на заводі, і запропонував виділити оперативну групу, яка постійно працювала б на корабельні.

Процак рішуче відмовився від цієї пропозиції, але всі розуміли, що Платон має рацію. Так бувало й тоді, коли комусь із конструкторів удавалось знайти раціональніше розв'язання питання, аніж запропоноване з самого початку Маркелом Гуровичем. Тим часом Процак всіма силами намагався довести, що його пропозиція краща.

Платон волів усе менше й менше радитися з ним. Іноді він, оминаючи Процака, радився з головним інженером чи з директором або звертався до начальника цеху, якщо це стосувалося цехового замовлення.

Завод вразив Дубчача не менше, ніж верф. Заводські корпуси мали ще жалюгідніший вигляд, ніж цехи корабельні. Залізничну колію, яка зв'язувала завод з усім Союзом, уже встигли відремонтувати. Це перше, що зробили саперні частини після визволення міста.

Скрючені, обпалені війною, стояли дерева в заводському садку. Кільце фонтана було вивернуте, а густа тіниста верба, яка під час обідньої перерви часто захищала робітників від палючого сонця, стояла розсічена надвое.

Не впізнати арматурний цех, де була із сходу суцільна скляна стіна, крізь яку сонце входило в цех, як у свою господу. Не було тепер ні скла, ні білого фронтона цеху. Як вирвані з тіла сухожилля, оголились почорнілі металеві пруття залізобетону, в безладному хаосі впали набік гвинтові сходи, і лопотіли на вітрі їхні відірвані гумові планки.

Дах з котельного цеху наполовину зірвано. Влітку тут ще можна було працювати, але вже зараз необхідно думати про його покриття до осінніх холодів. Цех захарачено металевими деталями, шматками прокату, заліза та

гусениць від танків. Підлогу, зроблену з торців дуба, розрито танками, як фронтову дорогу.

Платон ішов від цеху до цеху, долаючи нестерпний біль у нозі. Робітники, які не знали його, здивовано проводжали очима людину в морському кітелі, яка до всього приглядалася і всім цікавилася.

З механічного линув веселий гуркіт верстатів. На відміну від інших цехів, він першим поволі набував нормального ритму життя. Евакууюючи завод, частину устаткування закопали в землю. Густо змащені машини добре збереглися. Тепер група робітників метушилася біля токарного верстата, складаючи його з деталей. Поруч стояв ще не встановлений револьверний верстат. Токар, знайомий Платонові ще до війни, точив якісь валки. Він відразу впізнав Дубчача, обійняв його, поцілував.

— Ти ще живий, голубе? А ми тебе давно оплакали. Батько й мати твої дістали звістку, що монітор знищений. Так і померли з думкою, що ти загинув.

Токар добре знав Платонових рідних і розповів йому, як тяжко вмирав його батько. Матері тоді вже не було, її розстріляли, знайшовши в неї фотографію сина в морській формі. Старий повернувся з Німеччини хворий і виснажений. Сконав він самотній, у чужій хаті, бо їхню спалили німці.

— Ти лишень поглянь, що тут фашисти натворили.— Токар показав на скалічений верстат.— Бач, не змогли вивести, так кувалдами потропили. Більше двох тижнів проморочився, поки відремонтував.

Робітники оточили Платона.

— О, та це ж той хлопчак, що клав з батьком підморок першого будинку верфі!

— Верстати нам до зарізу потрібні,— поскаржився хтось із робітників.— Прислали нас сюди з евакуації з порожніми руками, хотіли свої власні, вивезені туди верстати захопити, так не дали, пообіцяли, що матимемо нові.

— Обіцанка — цяцанка, а дурневі радість — отак і нам.

— Вчора ми на собі ось цей верстат приволокли, — сказав старий робітник. — Підходимо до кабельного заводу, глядь — верстат у ящику, а так кроків за десять і деталі до нього. Видно, німці, втікаючи, збиралися вивезти, та не встигли. Хоч і важко було, а перетягли його спільними силами.

Всі винуватці цього торжества були надзвичайно задоволені своєю знахідкою.

Цех уже розчистили від мотлоху, ретельно прибрали, але кілька верстатів не могли забезпечити роботою людей, які прибували із сходу.

Така ж сумна картина постала перед очима Платона і в ковальському цеху. Кілька горнів жевріли в різних місцях велетенського цеху, і поодинокі удари молота іноді порушували його тишу. Мовчазні й величні, стояли пневматичні молоти, які могли ожити тільки тоді, коли запрацює компресорна станція.

По дорозі Дубчак з цікавістю заглянув на електростанцію — серце заводу. Молодий хлопчина весело вмикав рубильник на малому щитку і хвалився, що ця енергія дісталася заводі «на дурничку», тому що і генератор, і локомотив нізвідки не прислали, а просто знайшли на вулиці. Їх теж, очевидно, кинули німці, втікаючи з міста.

Ще була мертвою мармурова дошка розподільного щита, але вже весело заспівав мотор і яскраво спалахували лампочки в щойно розбуджених цехах. Дубчаківі на мить уявилося, як хлопчина з веселими, життєрадісними очима вмикає один за одним усі рубильники центрального щита і в цехах спалахує світло. За ним заводять свою відвойовану в боях пісню добрі помічники людини — мотори.

Платон змалку любив бувати в ливарному цеху. Ливарники здавалися йому справжніми чаклунами вогню і сталі. Його шлях до керунку лежав через ливарний цех,

і він, як і раніше, не міг пройти повз нього, не заглянувши у вагранки чи до бесемера.

Акуратно складені опоки для дрібних відливок стояли під стінами мідноливарного цеху. У вагранках нуртувало полум'я, його язики вигравали всіма барвами, клетотів розплавлений метал.

У цеху снували робітники з чорними від формувальної землі обличчями.

Незабаром запрацюють бесемери. Попливе по мережаних високих фермах слухняний кран, підійме своїми залізними лапами ковші, поллеться з гарячої пащеки бесемерів злота плавка повільним, знаючим собі ціну важким потоком. Піде гулять по цеху вогонь, втілений у метал, заповнюючи безліч найрізноманітніших форм сталі. Він нагадуватиме про себе все меншими й меншими синюватими язиками полум'я.

Дубчак замріявся і мало не наскочив на якусь жінку. Вона зустріла його відвертим поглядом великих карих очей, який видався напрочуд знайомим.

«Де я її бачив?» — ніяк не міг згадати Платон. Жінка стояла і мовчала. Обличчя в неї було чорне, суворе, тільки очі, здавалося, промовляли до нього і чекали, як поведеться він. Платон машинально привітався, і жінка відповіла посмішкою. Не знаючи, що їй сказати, він пішов далі, і раптом, мов блискавка, в його голові промайнула думка: «Та це ж Дуся! Сестра із шпиталю, де я лежав після першого поранення!» Сором обік його щоки. Він недобре повівся тоді з нею. Йому здавалося, що пожалів цю самотню і невродливу жінку, а насправді завдав їй стільки горя. Але ж ні, він перед нею ні в чому не винен.

Одначе як ця сестра Дуся, дівчина з Підкарпаття, могла опинитися тут? Вийшовши із шпиталю, він її більше не бачив. І раптом ця зустріч! Серце його шалено калаталося, він вернувся мало не бігом до цеху, щоб сказати їй хоч слово.

Платон побачив, як Дуся зірвалася з місця і стрімголов кинулася від нього, немов злякавшись цієї зустрічі. Ні, вона тут була не випадково, з її розповідей він знав, що у дівчини були батьки в невеличкому гірському селі. Він теж не раз розповідав їй про свій завод і про заповітну мрію працювати на ньому по війні. «А що коли Дуся приїхала сюди заради мене? Ні, це неможливо». Йому стало моторошно. Він розстебнув кітель і поволі пішов на своє робоче місце.

Наталка Осадча креслила загальний вигляд піднятого з води великого пасажирського теплохода. Біля неї стояв Процак і начальник групи електриків. Цей об'єкт вона повинна була самотійно довести до кінця. Платон тепло привітався з усіма.

Наталка помітила стривоженість у Платонових очах. Але підійти до нього в цю хвилину не могла. Між нею і Маркелом Гуровичем точилася якась суперечка. Платон думав в цю хвилину про своє. Про те, що ось тут десь поруч з ним працює жінка, яку він зовсім не сподівався зустріти. І все ж він мусив дізнатися, чому вона тут, на тому заводі, де працює він.

По роботі зразу пішов додому, щоб ненароком не зустрітись з Наталкою. Постояв деякий час біля прохідної, з якої виходили ливарники, удаючи, що читає газету, а насправді сподіваючись побачити Дусю.

Та її не було.

Ні на другий, ні на третій день він не зустрів знайомої дівчини, хоч щодня заходив до ливарного і подовгу простоявав з робітниками. Запитати в них про Дусю було незручно. Платонові вже почало здаватися, що насправді він її не бачив, що то лише плід його хворобливої уяви.

* * *

Найбільше турбувала Дубчака відсутність злагожденості та планування в роботі секцій конструкторського відділу. Графік робіт вела тямовита секретарка під без-

посереднім контролем Процака. Терміни виконання креслень по різних секціях були суперечливими і свідчили про її явну некомпетентність в характері проектування.

Процак давав лише настанови, а закохана в нього секретарка старалася з усієї сили і складала графіки. Стара діва віддано слугувала своєму патрону; працювала на заводі вже давно, вважалася кваліфікованою секретаркою і друкаркою. Якщо через її неуважність якась робота була не занесена до плану, вона спокійно казала: «Ніяких строків немає, коли зробите, тоді й проставлю строк».

Чіткого порядку виконання креслень по ремонту катерів і пароплавів ні Процак, ні його помічника не передбачали. Коли Дубчак сказав про це на виробничій нараді, Процак виправдався тим, що цехи працюють ще не на повну потужність, а тому поспішати нікуди.

— Хто ж, як не ми,— обурився Дубчак,— повинні стати серцем заводу і підтягувати цехи, а не плентатися в них у хвості, чекаючи, поки вони залишаться без роботи?

Нарешті Платон запропонував, щоб над плануванням працювала група конструкторів. Процак не заперечував. Він був задоволений, що з нього знімався ще один неприємний обов'язок.

Одного разу, коли Дубчак з керівниками груп складав графік роботи наступного місяця, Платона запросили до головного інженера заводу.

В кабінеті було людно. Біля столу сидів сам головний, інженер заводу Заруба Олександр Іванович, кремезний чоловік років за сорок у фронтовій гімнастсьорці, з орденом Червоної Зірки на грудях. Круг нього товпилися люди в сірих полинялих ватянках. Заруба лаяв когось за простій машини і, хоч не відводив очей від людини, яку він «пробирав», все-таки помітив, як зайшов Дубчак, і що він припадає на ліву ногу, і що з ним вітаються стримано, але доброзичливо.

— Товариш Дубчак? Здається, начальник корпусного відділу конструкторів? Дуже радий познайомитися,— голосно сказав Заруба, простягаючи руку.— Невчасно ми з тобою із баталій вийшли. Останнього акту з розв'язкою навіть як глядачі вже не побачили.

Тиснув руку, а очі, з відбитими квадратиками вікон, переливалися краплинами світла і фіксували вже не тільки його, Дубчака, а й Процака, що скрадливо і непевно слідом за Платоном увійшов до кабінету.

— Перш ніж розпочати устаткування заводу, необхідно прийняти генеральну ухвалу про основний профіль підприємства. Нарком пропонує — річкове і дрібне морське суднобудування і корабельне машинобудування.

— Пропозиція слухна, гадаємо, варто її прийняти,— згодилися інженери.

— Ну, от перед нами представники нашого мозку — конструкторського бюро. Ходять чутки, що Дубчак блукає по цехах і по верфі, як Петро Перший при створенні російського флоту. Хотілося б почути його думку, коли ми покінчимо з ремонтом суден?

Дубчак добре розумів, що Заруба звертається саме до нього, тому був прикро вражений, коли Процак, виходячи наперед, авторитетно заявив:

— У нас справді були недогляди з плануванням. Я виділив групу інженерів на чолі з Дубчаком, які складатимуть графіки роботи. Звичайно, з цих конструкторів не знімаються їхні основні обов'язки доти, поки нам не дадуть платної посади плановика.

— Ваш плановик невдовзі приїде з евакуації,— переббив його Заруба.

— По собі бачу,— сказав Дубчак,— що потрібні нові критерії в роботі. Скажімо, в інституті я робив якийсь розрахунок за три дні, креслив тиждень. А що тепер значить три дні і тиждень? Ну, скажімо, понатужусь я, зроблю за п'ять днів. Але і такий час мене не задоволь-

няє. А швидше не виходить. Це, Олександрє Івановичу, називається прозаїчним словом «певна трудомісткість». Так от треба щось зробити, щоб цю трудомісткість звести до мінімуму. У цьому напрямі й ведеться зараз планування.

— Ну, як ви гадаєте, коли ми впораємося з ремонтом катерів? — дивлячись на Дубчака, запитав Заруба.— Зважте, що кваліфікованих робітників на заводі дуже мало, що будівельники переважно люди нові, їм на всяку дрібницю креслення давай.

— Ми запланували цю роботу на кінець кварталу, думаємо, це реально.

— Ні, зробити треба раніше, обставини вимагають. Мені міське комунальне господарство на горло наступає: адже транспорт треба дати негайно. Або візьміть колгоспні катери — це злочин сушити їх на березі стільки часу. Катери є торговельним транспортом багатьох колгоспів. Люди змушені човнами пливати на базар. Ви от підіть у неділю на берег і подивіться, як селяни умудряються тягнути човни проти течії на бичовій. Тому й пливуть неохоче, що важко. А от дамо їм катери, відразу привоз на базарі збільшиться, а це, як не кажіть, для такого міста, як наше, щось важить.

— Я сам не раз лаявся з цього приводу з Маркелом Гуровичем. Він чомусь впевнений, що дрібний флот — це справа другорядна,— одверто дивлячись на Процака, сказав Дубчак.

Винувато забігали маленькі очиці Маркела Гуровича, і вигляд у нього став зовсім не такий незалежний, як у своєму кабінеті. Голос звучав улесливо.

— Я просто запропонував Дубчаку пришвидшити розрахунки міцності пасажирських суден. Це велика робота, без якої не може посуватися далі проектування капітального ремонту великого флоту.

— А катери?

— Я міркував, що катери почекають людей із сходу.

— А якщо нам зовсім людей не пришлють і доведеться все робити своїми силами? Саме на це ви й повинні орієнтувати своїх конструкторів.

Головним питанням наради було питання відбудови заводу і верфі, які хоч і збереглися краще за інші підприємства міста, але потребували також немало зусиль, щоб працювати на повну потужність.

Завод задихався без лісоматеріалів і палива. Покладено було на виділених лісових ділянках своїми силами заготувати до десяти тисяч складометрів дров, добути і завезти потрібну кількість торфу.

Відбудовні роботи поклали на відділ капітального будівництва, частину проектних робіт виконувало конструкторське бюро, але вже в процесі відбудови виявилось, що їхня трудомісткість значно більша від запланованої. Тому начальник капітального будівництва наполягав, щоб Процак розширив план робіт конструкторського бюро.

— У мене проектувальників лише четверо чоловік, — гарячкував він, — а треба встановити десятки верстатів, Маркело Гурович заявся на своєму і заявив, що виконуватиме тільки ті роботи, які зазначені в попередньому плануванні. Це ж ставить під загрозу власну відбудову заводу!

Процак вибрав зручну позу, надаючи своєму голосу якнайбільшої виразності, і сказав:

— Ви вносите плутанину в гармонійну роботу мого відділу. План є план.

— Якщо на завод прибули верстати, їх треба встановити негайно!

— Ми й так перевантажені, — огризнувся Процак.

— А чому ж Дубчак знаходить час зайти до цеху і, коли бачить, що це зробити необхідно, дає ескізи на встановлення тут же, не виходячи з цеху?

— Це його справа.

— Я з своїми молодшими конструкторами й надалі даватиму вам креслення на встановлення новоприбулих верстатів поза всяким планом,— несподівано для всіх заявив Дубчак.

Процак почував себе так, мов сидів на гарячому. Ще б пак, стільки сперечався, щоб не брати на себе устаткування верстатів, і раптом цей вискочка підриває його авторитет.

— Молодець, Дубчак. Оце партійний підхід до справи,— подякував Заруба, красномовно глянувши на Маркела Гуровича. Суперечка, яка досить-таки йому набридла, розв'язувалася просто.

— Нашим робітникам удалося біля заводу «Металіст» віднайти генератор і локомотив. Це допомогло нам спорудити невелику електростанцію і дати заводові світло,— доповідали енергетики.— Електростанція забезпечує тепер не тільки завод, а й деякі міські підприємства. Стала до ладу водогінна станція. Воду забезпечений завод і район, що прилягає до нього.

— Ось у кого можна повчитися, як треба працювати,— сказав Заруба.— Тільки ви не вдавайте із себе бідненьких, товариші енергетики, ніби вам просто пощастило. Я сам бачив, як ви працювали. Не розшукали б генератор, знайшли б інший вихід з становища. Хіба не так?

— Знайшли б,— підтвердив інженер-енергетик.

Начальник монтажного цеху доповідав, що частина верстатів, присланих на цьому тижні, вже встановлена і працює на нових замовленнях. Процак здивовано кліпав очима. Він навіть не знав, що на завод прибула нова партія верстатів.

— Не дивуйтеся,— ущипливо сказав Заруба,— ескізи на їхнє устаткування Дубчак зробив з власної ініціативи у вихідний день.

На закінчення він повідомив, що на завод відвантажено ще одну партію верстатів та устаткування і що наступного

місяця з евакуації повертається велика група кваліфікованих робітників. Заруба був незадоволений роботою Процака, його несумлінністю і попередив, що коли він не змінить стилю роботи, доведеться його усунути з посади головного конструктора.

Після наради Заруба попросив Дубчака лишитися. Коли всі розійшлися, звернувся до нього сердечно й довірливо:

— Я призначаю вас заступником Процака і вимагаю, щоб ви підштовхували його і підтримували найтісніший зв'язок зі мною. Дуже радий, що вам доведеться замінити його ще до приїзду з евакуації начальника конструкторського бюро. Я тимчасово взяв Маркела Гуровича на цю посаду, бо у відділі він був єдиним інженером.

Другого дня Дубчак висловив Процаку свої наміри розв'язати в першу чергу деякі господарські питання, без роз'яв він вважав неможливим працювати далі.

— Насамперед санітарний стан нашого відділу. Порадившись, ми надумали ввести чергування дівчат. Одна прибиральниця на весь поверх неспроможна підтримувати потрібну чистоту. Підлогу натиратимемо мастикою, як до війни. Креслярські столи і особливо механізми будемо лагодити самі. Поламані целулоїдні лінійки доведеться замінити дерев'яними, зробленими з ящиків, у яких прибули з евакуації креслення. Кілька креслярських дощок у нас є. Решту доведеться зробити самим.

— А де ж ви візьмете матеріалу для дощок? Ви нібито не знаєте, що дерево на заводі зараз найдефіцитніший матеріал,— заперечив Процак, не приховуючи свого незадоволення цією розмовою. Нарешті він все-таки згодився: — Робіть, що знаєте, хоч самі беріть віник і швабру — мені байдуже. Але роботу я вимагатиму без скидок на ваші вигадки. Звикли всі, щоб за них дядя думав,— прошивів Процак і вилаявся.

Дубчак прикро глянув на свого начальника. Процак зрозумів, що це обурило Платона, і, немов виправдуючись, сказав:

— Ой, ці бісові морські звички, і важко ж від них відвикати.

Платон знав, що Маркело Гурович працював кілька місяців на якомусь морському судні. Йому видалося смішним, що Процак згадав морські звички.

— Знаєте, з вас моряк...— І сам ледве стримався від лайки. Знав, що Процак любить солоненькі вислови в розмові з робітниками, а іноді навіть і з підлеглими конструкторами.— Раджу вам забути цю вищу математику, я її органічно не переносу!— сердито сказав Дубчак і вже лагідніше додав:— Для ущільнення робочого часу давайте відправимо-таки кілька чоловік на верф. Невже ви не розумієте, що люди марнують багато часу на поїздки туди й назад? Про це слушно казала Осадча на диспетчерській нараді. Якщо ви й на цей раз не погодитесь, мені доведеться звернутись до Заруби.

Процак витягнув шию так, як робив це завжди, коли збирався вилятися, але, зустрівши рішучий погляд Дубчака, знітився.

— Робіть, що хочете,— сказав він.— Але попереджаю, креслення підписуватимете ви самі і відповідатимете за них теж ви. Якщо не виконаємо плану, винуватьте відтепер самого себе.

— Згоден,— не роздумуючи, відповів Дубчак.

Діставши волю дій і заручившись підтримкою головного інженера, Дубчак почав підбирати людей для оперативної групи на верфі по ремонту пошкодженого війною флоту. Група машин і група котлів поки що працювали разом. Досвідчених працівників в ній було тільки трое. З них він послав на верф старшого інженера-механіка Павла Михайловича Крекита, у винятковій чесності якого ніколи не сумнівався. Групою устаткування на верфі

керуватиме Вадим, корпусні роботи і суднові рушії зможе взяти на себе Осадча, після того як упорається з проектом двоярусного пасажирського пароплава — їй доручено виконати його якнайшвидше.

Осадча саме креслила загальний вигляд пасажирського судна, планувала разом з молодшими конструкторами розташування кают. Дубчак знав здібності Осадчої і в цьому проекті повністю покладався на неї. До її столу частенько підходив Процак, давав свої поради, а втручання заступника головного конструктора в цю саму роботу було б нетактовним. До того ж Дубчак почував себе винуватим перед Осадчою і не раз збирався зайти до гуртожитку поговорити про все докладно. Проте обое вони так стомлювалися, що їм було не до зустрічей.

План і бічний вигляд пасажирського пароплава, що його виконала Осадча, потрапив до нього на підпис уже в кальці. Платон здивувався, що Процак на власний розсуд, плануючи каюти команди, відступив від загальноприйнятих правил.

Дубчаку не хотілося конфліктувати з Осадчою, тим більше, що вона стомлена, тільки-но повернулася з верфі. Все-таки він підійшов до неї і якнайлагідніше сказав:

— Адже в правилах реєстру чітко сказано, що будувати багатомісні каюти для команди не дозволяється. Не розумію, чи ти забула ці правила, чи твій відступ від них був чимось вмотивований? Адже людям доведеться в них жити всю навігацію, а не відбутися один якийсь рейс. Та ти й сама не раз плавала на судні, знаєш, що це значить.

— Я розмовляла з Маркелом Гуровичем, правила йому показувала, але він і слухати не схотів. Це, мовляв, перший пароплав повобного часу, тут нічого думати про комфортабельність, аби більше людей вмістилося.

— Але ж ти виконувала цю роботу, ти за неї й відповідала.

— Платоне, зрозумій, що я його підлегла, мені було незручно сперечатися,— виправдовувалась Наталка.

Осадчій було прикро. Вона думала так само, як і Платон, але соромилась признатися, що хотіла звернутися до нього, щоб разом воювати проти Процака. Не скаже ж вона йому, що те потаємне, про що знали тільки вони, стояло між ними і заважало звернутися за підтримкою до Платона.

Тепер Наталка почувала себе школяркою, що провалилась на іспиті. Це було тим гірше, що вона працювала всі роки війни, а Платон воював і виявився набагато практичнішим і далекогляднішим за неї.

Порадившись, Осадча і Дубчак разом зайшли до Процака. Його в кабінеті не було. Платон зібрався вже вийти, як погляд його впав на стоси світлокопій, які лежали на процаковому столі. Тут був цілий німецький архів. Дубчак почав з цікавістю розглядати синьки проектів. Одним з перших йому потрапив до рук загальний вигляд якогось пасажирського пароплава.

— Це ж казна-що! Процак порадив тобі розмістити каюти майже достеменно, як на цьому німецькому судні.

На трафаретці креслення над масенько виведеною назвою німецької фірми в першій графі стояв підпис Маркела Процака.

— Ось масш,— звернувся Дубчак до Наталки,— ре-цидив німецького проектування. Хто ще, як не якийсь німецький капіталіст, може уподібнити людину худобі?

Осадча уважно розглядала синьку. Вона справді бачила багато схожого в своєму кресленні з цим, проектованим за німців пароплавом.

— Знаєш що, Наталко, кидай зараз свою роботу і сідай перепланувувати каюти.

— Але ж у мене корпусники над головою стоять. Вони вимагають креслення загального вигляду торговельного катера. За графіком, ще вчора їм треба було розпочати

ремонт корпусу. Обіцяють, що обійдуться без робочих креслень. У мене вже всі розміри і ескізи готові, лишилося тільки накреслити.

— Доведеться відкласти,— рішуче сказав Платон.

Накресливши квапно новий план розташування трюмів, Осадча взялася за переробку плану головної палуби. Нарешті з'явився Маркело Гурович, підійшовши до Наталки, почав ляяти її, що світлокопія досі не відправлена до цехів і план графіка зривається. Та пояснила, в чому справа, і показала нові креслення пасажирського паро-плава.

Втративши рівновагу, Процак, вже не стримуючи себе, гримав на Осадчу за невиконання його розпоряджень.

— Ніяких переробок. Ватман підписаний мною. Вранці він був уже скопійований, і повертатися назад нічого.

Наталка, вражена тим, що сталося, мало не плакала.

Не слухаючи заперечень Дубчак, Маркело Гурович поспішив до свого кабінету. Дубчак — за ним.

— Зрозумійте,— тихо, але рішуче сказав Платон,— тут же очевидне відхилення від плану реєстру. Ніхто нам не дозволить робити такі тісні й незручні каюти для команди. Навіть чотиримісних кают ми уникаємо.

— Ви відстали від життя,— кричав Процак,— не встигли ввійти в курс справ, як з першого ж дня починаєте сваволити.

Дубчак узяв на столі німецький прототип, розгорнув його перед Маркелом Гуровичем.

— А чи не здається вам, що це достеменна копія з невеличкими варіаціями? Тут команда може жити, як худоба, навіть по десять чоловік у кубрику.

— Ви вже встигли понишпорити?

Не поспішаючи Дубчак вийняв з кишені цигарку й за-палив.

— Невже ви думаєте, що я для того вбивав гітлерів-

ську наволоч, щоб працювати над копіюванням бездарних проєктів фашистських заводчиків?

Довге, як у тхора, обличчя Маркела Гуровича витяглося ще більше від бажання посміхнутися. Грізний начальник блискавично перетворився знову на догідливого чинушу, якого Дубчак уже бачив в кабінеті головного інженера.

— Ну, хто ж так поводитьсь? Адже ми друзі, і я не з власного бажання тут начальник. Чому було б не погодити ці переробки зі мною? І даремно тебе так розізлила ця синька. Креслення виконував я, а шеф тільки підписував. Свою ідею я переніс і сюди, але, якщо ти, як мій заступник, проти, можна все змінити! — гукнув Дубчакові услід.

— Він, може, й має рацію,— сказав Платон Наталці.— Таку переробку треба було погодити спочатку з ним. Очевидно, я надто погарячкував. І все-таки часом з нього виповзає такий нікчемний чоловічок, що я не уявляю собі, як надалі працюватиму з ним.

Осадчій було невимовно соромно за те, що перед Платоном вона постала такою малодушною і непринциповою. «А ще хвалилася, мовляв, чого ми тільки не робили під час війни. Я майстер на всі руки!» Вона знала, що Процак не мав рації. Навіть пробувала заперечувати йому, але відстояти свою думку не змогла тому, що не хотіла сперечатися.

Конструктори відділу відчували, що Процак — не та людина, яка могла б очолити конструкторське бюро великого заводу, розумів це й Заруба.

— Є чутки, що попередній начальник техвідділу залишиться в евакуації,— сказав він одного разу Дубчаку.— Доведеться тобі прийняти на себе керівництво відділом.

— Але тоді треба перевести Процака на верфь. Нам з ним буде важко працювати вдвох,— завважив Дубчак.

— Ти давно хотів створити там оперативну групу. От і призначимо його начальником цієї групи. А тобі раджу діяти сміливіше і не боятися, коли той, що вважався твоїм начальником, не буде тебе слухатись. Мені теж не вельми хотілося йти на завод, де колись працював підручним майстра. Коли дістав у Москві призначення, навмисне дав телеграму — зустрічайте, мовляв, головного інженера Сашка Зарубу... І що ж ти думаєш, начальник транспортного відділу прислав за мною на вокзал вантажну машину. Я його тритонку відправив назад, а сам прийшов на завод пішки. А тепер, як бачиш, звикли навіть ті, у кого я працював за підручного. Правда, спочатку було важкенько.

— Люди в конструкторському підібралися непогані. Якщо не буде Процака, я певен, що справи у нас підуть краще.

Заруба, що пройшов на заводі шлях від рядового робітника до головного інженера заводу, добре знав виробництво, але відчував себе не дуже сильним в розрахунках. Призначаючи Дубчака головним конструктором, він розумів, що буде мати надійного порадника в теоретичних питаннях. Розумів це і Дубчак.

— Сподіваюсь, що ми завжди будемо один одного підтримувати,— мовив Заруба.

Платон роздумував. Він не хотів наперед давати ніяких зобов'язань, не вивчивши добре головного інженера.

— Олександрє Івановичу,— заявив він відразу, щоб потім не мати з головним інженером конфліктів.— Я люблю говорити завжди одверто те, що думаю, незважаючи на посади. Якщо це вам не підходить...

— Ну, як же може бути інакше,— поспішив згладити незручність Заруба, а сам подумав: «Нічого собі, добрий. Йому робиш послугу, а він ще ставить свої вимоги».

На заводі Наталка часто бачилася з Платоном. Вони віталися, як давні друзі, але в їхніх стосунках зникла та інтимність, яка раніше могла виявлятися єдиним поглядом чи потиском руки. Наталці здавалося, що Платон з чимсь криється від неї, інакше чому ж він ні разу не зайшов до гуртожитку і уникає одвертої розмови. Між ними стояла тінь Андрія, яка вимагала від них обох кришталевої чистоти стосунків. Але звичайними товаришами вони можуть бути.

На верфі було створено оперативну групу на чолі з Маркелом Процаком. До неї ввійшли також Вадим і Осадча. Тепер Наталка бачилася з Платоном все рідше й рідше.

Робота на верфі, безпосередньо біля об'єктів, які підлягали ремонту, подобалася Наталці. Від гуртожитку до переправи доводилося йти не менш як півгодини, отже вистачало часу для роздумів.

Для групи конструкторів, що працювали на верфі, настали гарячі дні. В першу чергу лагодили ті судна, де основний ремонт полягає у заміні дерев'яних частин. Деревообробний цех і лісопильня почали працювати раніше за інші цехи. Поступово пустили кілька верстатів механічного і монтажного цехів. До корабельні надходив струм від міської електростанції, і цехи один за одним розпочинали справжнє заводське життя.

Робітники поки що молотками очищали корпуси катерів від черепашок і бруду. Корпусники розклепували або вирізували наскрізь проіржавілі листи корпусу і ставили нові.

Вадим у поквашцях креслив ескізи по ремонту корпусів і надбудов катерів, а також лави, вікна й двері та

інші дрібниці. Не вистачало кваліфікованих робітників, а це ускладнювало роботу.

Часто до оперативної групи заходили кадрові розмітки. Розглядаючи деталі креслення щогли, надбудов, дверей та вікон, над якими гнув спину Вадим, вони бурчали:

— От дідькові діти, ці деревообробники! На всяку дрібницю подавай їм креслення, специфікацію. Мороки скільки!

Якось до деревообробного цеху зайшов інженер Крєкіт.

— У такий час бюрократів розводите! — кидав він начальникові. — Попався б ти мені в підмайстри, я б навчив тебе, як пасажирський пароплав будувати з загального вигляду. А я будував, та ще й як будував!

Саме в цей час прийшла до оперативної групи Наталка. У кімнаті було повно людей. Біля кожного конструктора — кілька робітників чекали порад. Монтажники запитували в начальника оперативної групи, як розташувати на щоглі ходові вогні.

— Біжіть до Вадима. Він десь на березі, — відмахнувся Процак. — Хай вам усе розтлумачить, а мені ніколи над дурницями голову сушити.

Наталка стримано привіталася з Маркелом Гуровичем. Той розплився в люб'язній посмішці:

— Нове інженерне поповнення! Спеціалісти по корабельних рушіях нам до зарізу потрібні. Вас, Наталіє Петрівно, я вважаю людиною досвідченою і серйозною. Пропадаю без тямущих людей. Усе самому доводиться робити.

Процак здався їй надто метушливим.

«Куди поділася його зарозумілість?» — подумала Осадча, згадавши, з яким набундюченим виглядом возсідав він за столом головного конструктора.

Пізніше, коли Процак почав знайомити Наталку з об'єктами корабельні, вона довідалася, що він хоча й ін-

женер, але працював якийсь час у торговельних організаціях і тому багато дечого забув. Його метушливість була своєрідною професійною звичкою, а недоступність — напускною позою.

Працюючи начальником оперативної групи, він почував себе трохи вільніше. Адже тепер він — підлеглий Дубчака, і всі непорозуміння може звалювати на нього.

На перший погляд, у Процаковому обличчі було щось добродушне і навіть викликало до нього симпатію. Висока постать робила його солідним і дещо імпазантним. Проте в зеленкуватих вицвілих очах спалахували лихі вогники, які свідчили про злість і хитрість, добре ним затамовані.

У перший же день роботи Осадчої на верфі Процак запропонував їй сходити на берег і оглянути всі катери. Він нічого не казав про той чи інший об'єкт, а здебільшого запитував:

— Як, по-вашому, Наталіє Петрівно, цей корпус ще надійний?

Осадча, уважно оглянувши корпус, брала з рук Маркела Гуровича молоточок і по стуку визначала спрацьованість обшивки судна. Іноді, щоб визначити поношення металу, кликали свердловальника, і він робив один чи два отвори. Коли Осадча казала, що лист треба змінити, Процак спішив запевнити, що він такої самої думки.

— А як ви гадаєте, що робити з цією надбудовою, зламати чи, може, спробувати відремонтувати?

— Зламати! — відповіла Осадча, уважно оглянувши судно. Маркело Гурович зразу ж погоджувався з нею і запевняв, що прийшов до того самого висновку.

Зате Процак просто-таки жонгливав загальними даними, що понавизбирував із популярних джерел:

— А чи знаєте ви, що корозія з'їдає більше третини металу щороку?

— Десь я читала про це, коли знайомилася з полімерними покриттями, — скромно відповідала вона. — Цифру,

звичайно, забула, але знаю з практики, що іржа для металу страшне стихійне лихо, яке необхідно якось подолати нашим інженерам.

Маркело Гурович підвів Осадчу до невеликих колгоспних катерів і показав на один з них, що стояв без мотора на піску.

— Оце ваша перша робота. Креслення валової лінії катера, який ми мусимо здати колгоспові до кінця кварталу. Як ви гадаєте, старі опорні підшипники можна буде використати чи доведеться ставити нові?

— Їх треба оглянути пильніше. Я над цим окремо попрацюю,— відповіла Осадча, думаючи, що Процак перевіряє її практичні знання, і, щоб не помилитися, обережно висловлювала свої думки.

Тільки значно пізніше вона зрозуміла, що Маркело Гурович у перший день роботи на верфі перевіряв не її, а себе самого.

Нарешті вони прийшли до напівзатопленого трофейного катера, що звався «Гертруда». Катер так загидили, що пройти на нього було неможливо. Вибачившись перед Осадчою, що досі не розпорядився прибрати катер, Маркело Гурович побіг шукати чорноробів, залишивши її знімати ескізи валової лінії.

«Ніколи б не змогла бути в житті такою, як Процак»,— подумала Наталка, почувши, як він гримас на робітників.

Процак був лагідний і надмірно чемний тільки з тими, від кого хоч трохи залежав. Дубчака він не любив за те, що зразу відчув у ньому людину розумну, з дужим характером, а до того й з великим практичним досвідом, здобутим ще по закінченні технікуму на цій же верфі. Дорвавшись до керівної посади, робив усе, аби не опинитися в рядових.

Як тільки у будівельників виникало якесь питання, зв'язане з кресленням, що його виготовила оперативна група,

вони зверталися до Маркела Гуровича, а той посилав їх до відповідальних за об'єкти.

Якщо питання стосувалося механіків, він радив:

— Біжіть до Крекіта, він вам усе пояснить.

— Маркеле Гуровичу, а в який колір будемо фарбувати цей катер? На якій висоті ватерлінію пробивати? — запитували працівники малярного цеху.

— Є в нас такий білявий хлопець — Вадим в окулярах, до нього й звертайтеся, — казав Процак, — я його про все проінформував.

Коли Вадимові доповідали, що Процак дав йому вказівки, як треба фарбувати катер, і просив проінформувати їх, він спочатку дивувався, потім, зрозумівши, що Маркело Гурович сам не хоче за це братися, йшов з робітниками на місце, дзвонив замовникові, словом, чинив на власний розсуд.

— Ви більше не кажіть того, чого не було, — червоніючи за начальника оперативної групи, сказав якимось Вадим, опутивши очі додолу, — а то я через необізнаність можу поставити вас в ніякове становище.

— Зрозумій, друже, — признався нарешті Процак, — адже я з фарбуванням суден ніколи в житті не мав справи. Звідки мені знати, що фарбувати суриком, а що — кузбаслаком чи свинцевими білилами? Я й досі не збагнув, яка фарба якого кольору.

— Ото й погано, — відповів Вадим, сміливо глянувши йому в очі. — Є література, і давно можна було прочитати.

— Ат, забивати собі голову всякими дрібницями! Досить з мене того, що по війні довелося спочатку студіювати розрахунки непотоплюваності, плавучості, міцності судна. На мій погляд, справжній інженер взагалі не повинен втручатися в дрібниці.

— А хто ж? — здивувався Вадим. — Адже все це треба обумовлювати в проєкті. Зараз замість проєктів ми здаємо ескізи, отже, дещо треба пояснювати на словах.

Якщо питання стосувалося рушіїв — механізмів, які рухають судно, Процак здебільшого покладався на Осадчу:

— Маркеле Гуровичу, де тут масляний трубопровід підводиться, ніяк не відшукаємо кінці? — запитає, бувало, хто-небудь з не дуже технічно обізнаних механіків.

— Та я вже розібрав це питання з Осадчою. Покличте її, вона все з'ясує, — кидав він на ходу і зникав на годину-дві, невідомо куди.

Вадим першим зрозумів, що Процак просто окозамилювач і що працювати на посаді начальника оперативної групи йому важко через технічну відсталість.

Якщо траплялась якась неув'язка в робочому кресленні, робітники зверталися до Процака.

Він брався за голову, розглядав креслення і, ще ні в чому не розібравшись, заявляв:

— Хомут, справжнісінький хомут!

Потім зривався з місця, вибачався, просив, щоб його підождали, і кудись біг. Це означало, що він пішов «утрясти» питання.

В оперативній групі Процак починав з нападок на того, хто виконував креслення:

— Ось полюбуйтеся. За все я повинен відповідати. Нароблять помилок, а мені — печи раків перед робітничим класом. Ну, куди ця труба йде? Сам дідько не втопає.

Якщо конструктор доводив йому, що в кресленні все правильно, непорозуміння вийшло через хибне тлумачення зображеного, він довго і вперто сперечався, поки не починав, нарешті, розуміти, в чому справа. Тоді брав ватман чи синьку і біг до цеху:

— Піду утрясу.

Коли Маркелу Гуровичу було важко розібратися в якомусь складному кресленні, він згадував, що є ж виконавець цієї роботи, і він може все розтлумачити. Тоді Процак похапцем засовував папери до свого розбухлого

портфеля і їхав на завод, щоб «утрясти», «з'ясувати» або «намити шию» авторові проекту.

Прибувши на завод, Процак, з виглядом дуже заклопотаного, вихвалявся:

— Зморився, як віл. Стільки суден випустити! Ціла флотилія. Навіть схуд. По паску відчуваю це.— І туго затягував пояс, який на ньому ледве сходився.

Був він тепер дещо спокійнішим. Людей надіслали йому надійних. Працюють на совість, плати за вечірні роботи не просять.

— Головне — оперативність,— частенько хвалився Процак.— Навіть моя дружина любить казати, що я природжений начальник.

Одного разу Вадим, полагоджуючи чергове непорозуміння в цеху, повернувся збуджений і злий. Нервово застругуючи олівець, весь червоний від обурення, він раптом вилаявся на чийсь адресу.

— Що трапилося? — запитала Осадча, яка в цей час була у відділі.

— Ти знаєш, який я висновок зробив, працюючи на верфі? — сказав Вадим.

Наталка здивовано підвела голову. Завжди спокійний і витриманий Вадим майже ніколи не сердився.

— Цей блаженний Процак нічого не тямить у суднобудівництві. Він завчив напам'ять кілька розрахунків, які викладали в інституті, і вважає, що цього досить для начальника. Його дутий авторитет починає гальмувати роботу. Ну, як по-твому, Наталіє Петрівно, чи розбирається він у складних кресленнях?

Осадча замислилась. Вона теж помітила це давно, ще під час роботи з Маркелом Гуровичем на заводі. Спочатку відчула це по його ізольованості від конструкторів, а тут, на верфі,— по гарячковій метушливості. Посада начальника оперативної групи не давала йому можливості відгородитися від виробництва, як це було в конструкторському

бюро. Усі непорозуміння в кресленні повинен був розв'язувати начальник оперативної групи. Саме тут він і виявився безпорадним як практик. Уміння пристосовуватися і викручуватися тепер допомагало Маркелу Гуровичу не завжди. І все ж більшість людей на верфі все ще вважала Процака незамінним оперативним працівником.

— Треба йому допомагати, Вадиме,— промовила Наталка.— Треба примусити його працювати над собою, адже перерва в роботі по спеціальності в нього не така вже велика. Все-таки у нього є деякі позитивні якості оперативного працівника.

— Які ж це якості? — заперечив Вадим.— Може, отой імпазантний вигляд?

— А вміння полагоджувати з бракувальними актами?

— Ні, я все ж таки не можу збагнути, як людина, маючи технічну освіту, по закінченні інституту могла піти постачальником у торгівлю. Каже, хотів забезпечити сім'ю. Зважив, де буде вигідніше у тяжкі голодні роки. Тепер, бач, надумав повернутися на завод. Може, причина тут криється в літерному пайку! Хіба ти, Наталко, не розумієш, що він не допомагає будівельникам своєю оперативністю, а тільки заплутує їх, щоб самому чистим вийти з води? Недарма хтось із робітників назвав його «вічним плутаником». Хоч мені й незручно, а доведеться сказати йому про все одверто.

В цю хвилину до відділу зайшов Процак. Він, можливо, й почув останні слова Вадима і зрозумів, що мовилося про нього, але пустив їх повз вуха. Маркело Гурович рішуче вдарив портфелем по столу.

— Ну, як вам подобається? У них вистачає совісті казати, ніби саме я винен у тому, що помпа на пароплаві «Луначарський» не качає.— Він розгорнув перед Вадимом схему трубопроводу.

— Мені все ясно,— сказав Вадим.— Ви не потрудились розібратися в схемі трубопроводу, дали хибні вказівки виробничникам. І ось наслідок — підведення до помпи зроблено неправильно.

Процак здивовано вступив у Вадима свої зелені очі. Цей хлопчисько, який не має вищої освіти, сміє так розмовляти з ним, дипломованим інженером? Він хотів апелювати до Осадчої, але вчасно збагнув, що залишиться в дурнях. До того ж Осадча подобалася йому як жінка, і він хотів, щоб вона вважала його розумним інженером.

Наталка не була на місці конфлікту, не звиряла зробленого з кресленням і не могла достеменно знати, хто наплутав у виведенні труб.

Креслення трубопроводів для судна дуже складні, розібратися в них нелегко, на місці все виявляється значно простішим. Помилка могла трапитися тільки через те, що трубопровідники були хлопці недосвідчені, з ремісничого.

Очевидно, винен у всьому саме він, але Наталка ніколи не наважилася б сказати йому це у вічі так одверто, як Вадим. А Вадим не має вищої освіти, і Процак може йому нашкодити. Наталка ще більше стала поважати цього хлопця за відвертість. Оті умовні рамки чемності, коректності вона ніколи не могла переступити навіть там, в евакуації, в дуже тяжкі часи, коли довелося працювати у великі морози в нетопленому корпусному цеху і більшість інженерів звикли брутально лягтися, вважаючи, що це найдійовіший спосіб впливу на робітників. Звичайно, Процак починав дратувати і її.

«Йшов би у свою торгівлю. Раз міг так легко поміняти роботу інженера на торговельного постачальника — туди йому й дорога», — подумала Осадча.

З роботи Наталка поверталася катером. Після тісної робочої кімнати, де завжди було дуже накурено, легко вдихала свіже дніпрове повітря. Стояла на палубі. Невчулася, як хтось підійшов до неї, торкнув за плече.

Здригнулась, подумавши, що це Платон. Оглянулась і побачила розтягнуте в усмішці випещене обличчя Маркела Гуровича. Він навмисне почав про погоду, щоб не повертатися до неприємної розмови з Вадимом. В авосці Наталка несла продукти, які одержала, отоваривши картки, в заводському магазині. Маркело Гурович узяв з її рук авоську:

— Вам же важко, давайте допоможу. Ваші чудові руки не повинні псуватися від цієї ваги.

— Яка там вага,— усміхнулася Наталка.— Якихось три-чотири кілограми! Ніяк не могла зібратися сходити по крупи, сьогодні отоварила картки за весь місяць.

— Ой, і біда наша, на крупи дають перловку, на жири — маргарин, як хочеш, так і живи. А хліб який став, ви помітили? Там і пшоно, і сочевиця, і горох.

— Я не скаржусь на те,— сказала Наталка,— в Сибіру було гірше. Я рада з того, що стою на рідній землі, вдихаю рідне повітря... Що люди повертаються з евакуації.

— Нам теж було не солодко тут за німців. Як почалася війна, взяли мене в армію. У перші ж дні ми потрапили в оточення. Дійшовши до Василькова, я пересидів якийсь час у дядька, але ж треба було щось їсти, дядько старий, німецький, хліба не було. Мусив піти працювати на верф. Думаю, якби були якісь зв'язки, пішов би в партизани. На заводі я попрацював недовго, дав по морді німецькому шефу, і мене вигнали. Збиралися заарештувати, але я втік у село.

Чомусь Наталка не дуже вірила всьому, що оповідав Маркело Гурович. Йшла поруч з ним вулицею і думала, що все це може бути і правдою, і цілковитою вигадкою.

— Мені дуже прикро, що до всіх нас, хто був в окупації, якесь упереджене ставлення. Немовби ми за своїм бажанням тут лишилися. Склалася така історична ситуація, і на тих, хто залишався тут, можна дивитися тільки як на потерпілих.

— І де ж ви працювали після того, як вас вигнали з верфі?

— Сумно згадувати. Я до війни трохи працював у торгівлі, довелося пригадати те, що знав.

— Вадим мав рацію, що сердився на вас. По закінченні інституту ви теж, здається, пішли працювати в торгівлю і не встигли закріпити свої знання.

— Ви ж знаєте, що то були за роки! — вигукнув Маркело Гурович.— Що б я робив на заводі — залізо гриз? На моїх руках були батько, мати. В тридцять восьмому році, коли стало трохи легше, я вже працював на верфі.

— Отже, перед війною ви працювали два роки та рік в окупації. Звичайно, у вас ще дуже малий виробничий стаж, і тому вам важко на керівній посаді!

— Та я ж стараюсь, Наталіє Петрівно.

Наталка сухо попрощалася з Маркелом Гуровичем біля гуртожитку.

— Ви на якому поверсі живете? Давайте я донесу вам авоську до кімнати, — запропонував він.

— Ні, дякую, Маркеле Гуровичу, я сама.

Не встигла Наталка переступити поріг кімнати, як у двері постукали.

Навіть не дідждавшись її відповіді, до кімнати вдерлася жінка. Вона важко дихала, очевидно, від швидкої ходи.

— Я Нонна, дружина Маркела Гуровича, — сказала вона, безцеремонно оглядаючи Наталку недобрими очима.

— Ну і що? — здивувалася Наталка.

— Я прошу вас пожаліти мене. Все своє життя я присвятила своєму чоловікові. Він для мене все. Крім нього, в мене немає анікогісінько — ні дітей, ні рідні. Скажіть, невже ви кохаєте так, як я?

— Не розумію вас, — холодючи, вимовила Наталка.

— Довіртеся мені, розкажіть усе одверто, я нікому не скажу про це, — благала жінка.— Може б, ви, хоч би з жалю до нещасливої жінки, яка віддала Маркелові все

життя, не розбивали нашу сім'ю. Я все знаю, але пообіцяйте мені відступитися від Маркела, і я, клянусь, нікому нічого не скажу!

— Та що вам, нарешті, від мене треба? — не витримала Наталка.

— Я сама бачила, як ви ходили з ним. Ви вродлива, молода. Навіщо ж забираєте у мене останнє, коли можете знайти собі чоловіка нежонатого, молодого? О, ви не знаєте, який він нестерпний у сімейному житті. Вся та інтелігентність, усмішечки — лише для чужих, а в сім'ї — деспот. Я знаю, що ви добра жінка, всі гарної думки про вас. Навіщо ж вам мій Маркело, в якого тисячі вад. Тільки я можу з ним примиритися. Вечорами він кудись зникає і повертається дуже пізно. Раніше бував ніжним зі мною, тепер я його не впізнаю. Ну, скажіть же, що ви пожаліли мене, — докінчила вона і обняла Наталку, даючи їй зрозуміти, що вірить у її благородство.

— Як ви смієте?! — спалахнула Наталка, звільняючись з її неприємних обіймів.

— Якщо боїтеся признатись у всьому, то бог з вами, й не треба... Боже борони... Мені потрібен він, розумієте, він, мій Маркело. Я помру від туги й самотності, якщо він не стане таким, як був, чи зовсім піде від мене.

— Ваш Маркело огидний мені, як і ви, зрозумійте і йдіть звідси, — обурилася Наталка.

— Скажіть, що ви його не кохаєте, і я піду, — благала жінка.

— Ваш Маркело огидний мені, як і ви, — повторила Наталка. — Майте ж хоч трохи гідності. Ви жалюгідна в своїй приниженості і нікчемності. Усе це, мабуть, плід вашої хворобливої уяви. Ви побачили, як він ніс мою авоську, і уявили собі хтозна-що.

— Значить, між вами нічого немає, — зраділа жінка. — Спасибі вам. — І знову кинулась обіймати Наталку.

— Та вас ніхто не кохатиме, якщо ви будете без крихти самоповаги й гордості.

— Простіть мене, дурну, якщо ви справді ні в чому не винні. Але між нами стоїть жінка. О, в цьому ви вже мене не обдурите! Може, не ви, а якась інша, там, у вас на заводі? Нічого не чули?

— Прошу вас, залиште мене,— попрохала Наталка.

— Я знаю, сама винна, що відштовхнула його від себе. Але я дізнаюся-таки, хто закрутив йому голову,— вигукнула Нонна і, не прощаючись, вибігла з кімнати.

«Не дай боже дійти до такого»,— подумала Наталка.

VI

Замолоду Нонна була гарненька. Донька директора магазину мріяла одружитися з таким же енергійним дівставалою, як її татусь, щоб у домі завжди був достаток, щоб мати в що вдягнути своє гарне тіло. Ще з шкільної лави пам'ятала слова Чехова про те, що в людині все повинно бути чудовим, але найбільше запам'ятала, що гарним повинен бути одяг. «Одяг робить людину інтелігентною»,— не раз повторювала вона подругам. Коли йшла вулицею, любила, щоб їй услід оглядалися, і завжди досягала цього, начепивши на себе щось екстравагантне.

З дитинства мати навчала Нонну, що найкращою кар'єрою для жінки є вдале заміжжя. Ці слова всмокталися в її поняття з молоком матері.

— Жінка повинна бути жінкою,— любила повторювати вона і пишалася тим, що справді уміла всім подобатися.

Над зачіскою Нонна могла просидіти кілька годин, і це їй не набридало. Пам'ятала, що Маркелову увагу привернула до себе своєю зачіскою, яку спорудила по

картинці, знайденій у старому журналі. Процак працював тоді в тій самій торговельній організації, що і її татусь. Він зайшов до магазину, коли Нонна приміряла капелюшок на свою фантастичну зачіску. Капелюшка вона не збиралася купувати, бо знала, що цю зачіску носитиме лише один день, а все-таки їй було цікаво подивитися, чи можна натягнути щось на свою голову.

Маркело Гурович теж любив вирізнятися з-поміж товариства і охоче пішов з Нонною того ж дня до театру. Він узяв ложку і відчував себе в центрі уваги. На Нонну, а отже, й на нього з цікавістю поглядали найзаповзятіші модниці міста.

Він увійшов до багатой Нонниної сім'ї, не маючи за душею нічого, крім місячного заробітку. Дістати щось чи не дістати — залежало від Нонниного батька, який у сім'ї вважався богом. Адже він забезпечував увесь їхній добробут.

Поки жила Ноннина мати, Маркелові було непогано. Та як тільки померла ця працююча жінка, все в його житті змінилося.

Нонна пішла працювати касиркою до одного із театрів, і за квартирою став доглядати майже сам Маркело. Він кохав свою дружину і тому догоджав їй. Бігав на базар, до магазинів, відносив прачці білизну, а частенько прав собі сам.

Кілька разів пробували взяти наймичку, але Нонна була така примхлива, що навіть статечні жінки не витримували її характеру.

Дітей не мали, і Маркело не вельми тим журився. Боявся, коли народиться дитина, ще більше доведеться працювати дома.

Так було до війни. А в тяжкі воєнні часи Нонні довелося жити більше самій, ніж з Маркелом. Щоб не вмерти з голоду, купувала якісь тоненькі ковдри, перефарбовувала їх на чорні, шила спідниці і продавала селянкам.

Цим заробляла на шматок хліба. За роки війни схудла, тому мала ще стрункий стан, але на обличчі з'явилися зморшки, які ніякими кремами заліпити не вдалося.

Маркело Гурович вже не почував особливого кохання до неї, навпаки, все частіше зникав з дому. Тепер він, немовби мстився Нонні за те, що за життя її батька змушений був бігати на базар, прати і навіть мити підлогу. Обов'язки в сім'ї змінилися. Нонна все робила сама, навчилася навіть смачно готувати. Вона впевнилася, що страшенно покохала Маркела і без нього не може й дня прожити. Бігала по косметичках, намагаючись уберегти лице від нових зморщок, купувала найдорожчі креми, шила яскраві сукні, які мали надавати їй молодості.

Помітивши, що Маркело до неї збайдужів, твердо поклала народити дитину, щоби хоч таким чином утримати його біля себе. Зверталася до найкращих лікарів за порадою, пила якісь настої, ходила навіть до знахарки.

Нарешті, настала сподівана радість. Нонна хвалилася всім, що чекає на дитину. Маркелові збиралася сказати про своє щастя урочисто в день власних іменин. Яким же було її обурення, коли сусідка не без єхидства донесла їй, що у Маркела Гуровича є коханка! Ладна була отруїти його, ославити на людях, але збагнула, що цим нічого не досягне. Тоді почала висліджувати чоловіка і, коли побачила його з Наталкою, подумала, що це і є її суперниця.

Те, як зустріла її Осадча, впевнило Нонну, що це не та жінка, на яку Маркело проміняв її, Нонну, колишню красуню, яка пожертвувала всім заради нього. Нонна справді вважала тепер, що лишилася без спеціальності і передчасно змарніла тільки тому, що вийшла заміж за Маркела Гуровича. Отже, тепер він був її власністю, її Маркелом, і ніхто, крім неї, не має на нього ніякого права. Так гадала Нонна, це вона твердила щодня Маркелу Гуровичу і навіть вселила в нього думку, що він мусить

жити з нею до смерті, хоч добре знала — кохання вже не повернути!

Побувавши в Наталки, Нонна довго чекала на Маркела Гуровича в своєму широкому ліжку з пуховиками, прислухаючись, як піднімається і опускається ліфт, сподівалася, що чоловік ось-ось подзвонить. Та марно!

Не діждавшись Маркела, Нонна заснула важким сном дужої, сорокалітньої жінки, яка більше звикла до свого чоловіка, ніж кохала його, і ладна була перегризти горло всякому, хто наважився б відняти у неї її власність.

VII

В цеху Осадча познайомилась з молодою робітницею Дусею Сидорко, лице якої було побите віспою. Її мали судити за п'янку та за прогули. Дівчина не так уже й дорожила своєю роботою підручної майстра по розмітці обшивки судна на плазі, не треба багато знань, щоб подати майстрові те чи те лекало, а все ж робота легша, ніж, скажімо, в ливарному, куди її спочатку оформили, де всі ходили брудні від формувальної землі.

Наталка відвела Дусині руки від обличчя, витерла їй сльози. Співчутливо запитала:

— Ну, навіщо ти пила ту горілку? Якби не пила, не прогуляла б і ніхто б не збирався тебе судити.

Дуся подивилася на неї заплаканими очима:

— Ет, що ви розумієте! — кинула злісно. — Ви чистенькі, і вчені, і гарні, хоч на виставку! А я така самотня, така... — І вона знову заридала.

— Ну, не треба так, Дусю, — умовляла Осадча. — Можна, я прийду до тебе в гості? Щоб ти знала, я теж одинока і в мене нема нікогісінько з рідні, а хлопець, якого я кохала, загинув...

— Ти одинока? — недовіжливо і ще зліше вигукнула Дуся.— Може, тиждень, може, місяць— і щастя само до тебе прийде. Я знаю. А мені...

Так і не вийшла в Осадчої розмова з цією віспуватою дівчиною.

У відділі кадрів Осадча запитала, де живе Дуся Сидорко.

В особистій картці значилося — різнороб. Учасниця Вітчизняної війни. Медична сестра. Мешкала Сидорко в тому самому гуртожитку, де й Наталка, в корпусі матерів-одиначок.

«Як же це я ні разу там не побувала?» — здивувалася Наталка.

Вона згадала зараз, що недавно бачила, як Дуся одного разу вішала пелюшки і кричала на малят, які топталися по клумбі. Спідниця в неї була високо підтикана, і Осадча звернула увагу на її стрункі ноги, які на диво не гармоніювали з віспуватим обличчям.

Осадча пройшла довгим коридором, заставленим речами, столиками з каструлями і примусами, розкладайками і ящиками. Знайшла кімнату, в якій мала жити Сидорко, постукала. Їй ніхто не відповів. Трохи почекавши, постукала ще раз. За дверима почулися голоси, і миловидна дівчина, розпатлана й червона, як рак, визирнула з-за дверей.

— Ви хто будете? — непривітно запитала вона.— Мабуть, знову із завкому, перевіряєте?

— Скажіть, будь ласка, тут живе Сидорко Дуся?

— Тут, тільки її зараз немає. Вона пішла в садок за дитиною.

— То я зачекаю,— сказала Осадча.

Дівчина невдоволено знизала плечима, але відчинила двері і підкреслено чомно мовила:

— Прошу...

В кімнаті було напівтемно. Наталка не відразу

помітила, що на одній з двох вузьких койок лежав чоловік, і сіла край столу, заваленого якимись конспектами та книжками.

Дівчина не вмикала світла, але мирно сіла поруч з Осадчою, обім'яла в пальцях цигарку і запалила. Робила вона це поволі, немов вичікуючи, що гостя обізветься перша.

— Скажіть, ви давно знаєте Дусю Сидорку? — запитала нарешті вона.

— Може, познайомимось,— запропонувала Осадча і подала руку.— Наталка Осадча, інженер вашого заводу і, до речі, сусідка, живу в цьому ж гуртожитку, за стінкою.

— Он як,— простягнула руку дівчина.— Хто ж вас не знає? — Наші хлопці від вас у захопленні. Всі в один голос твердять, що ви свята, як божа мати у Володимирському соборі. А от ми не святі, і з дітьми. Мене звуть Зоєю, і ми з вами вже зустрічалися на танцях. Ви відбили у мене кавалера на один вечір, і я була страшенно сердита на вас.

— От не знала,— винувато сказала Наталка.— Кого ж би це?

— А ось цього Прохора Плиску,— показала Зоя на здорового парубка, років тридцяти, що спав у неї на ліжку. Неквапливо встала і ввімкнула світло.— Зварник з корпусного цеху.

Осадча круто повернула стільця, глянула на того, кого Зоя назвала Прохором. Світло вдарило сонному в очі, і він, незадоволено мружачись, повернувся на другий бік. Ні, Наталка не могла пригадати його. Певне, це було в той вечір, коли вона, знеможена тугою й самотністю, пішла на танці і вальсувала, як у тумані, не дивлячись на свого високого, незграбного партнера.

— Це ваш чоловік?

— Ні, на жаль, ні,— сказала Зоя і трохи почервоніла.

Вона глибоко затягнулась і вичікуюче подивилася на Осадчу.— Ну що ж, починайте моралізувати,— кинула задеркувато в обличчя співбесідниці.— Думаєте, я б відмовилася від сім'ї, від чоловіка, від сімейного затишку? А де ж його візьмеш? Перебили тих, що мали бути нашими чоловіками, і нас не спитали, хочемо ми того чи ні. От і ділимо одного на двох. Жінка його десь в селі, а ходить він до мене. Ось ще прийде комендант і вижене його, а потім «пророблятимуть» мене, як морально розкладену особу. До цього ще не дійшло, а дійде.

— Хіба мало на заводі нежонатих хлопців? — спитала Наталка.

— То ж хлопці які! Молокососи, допризовники. А мені вже двадцять восьмий, і син у мене. Ви не дивіться, що я така маленька, а стара вже. Роки йдуть, жди вітра в полі.

— А син чий?

— Син у мене...— Зоя запнула, не в силах вимовити якесь дуже важке для неї слово.— Думаєте, сама захотіла? Коли німці вступили в село, скільки вони дівчат збезчестили! Довелося мені втікати з рідної домівки на завод. Гадала, сховаюся від сорому. Він же, Прохор, мабуть, і розповів усім про сина. Хто ж мене таку візьме?

Зоя не плакала, але було в її сухих очах, нервових рухах, у тому, як вона палила і як зачісувала щоразу гребінчиком своє ріденьке волосся, щось значно більше за слези. Перед Наталкою поставала безодня людської трагедії і самоти, якій вона не могла чимось зарадити.

— Чії ж це книги? — спитала, аби щось спитати.

— Це в нас Дуся вчиться,— похвавішала Зоя.— Щаслива, вона хоч у цьому знайшла собі відраду. Дуся добре співає і мріє вступити до консерваторії. Але все це самообман. Так, щоб затамувати душевну рану! Я те знаю. І скажіть ви їй там, хай не чіпляються до людини.

Ну, вишила з горя. До речі, ми вдвох пили і Прохор з нами, тільки ми звичні. А вона ще не навчилася. Навчиться — і на роботу ходитиме після того в другу зміну, і ніхто не помітить.

Нарешті Прохор відчув, що в кімнаті є хтось бічний. Він кліпнув рудими віями, побачив Осадчу, схопився як ошпарений.

— Ти навіщо впустила?.. У — безсоромна, — вилаявся він і, не привітавшись з Наталкою, вибіг з кімнати.

— От як негарно вийшло, — сказала Осадча. — І вам незручно, і йому. Я зразу подумала, що це ваш чоловік, тому й не вийшла.

— Думаєте, легко мені? — надривно сказала Зоя. — От ви вчена людина, всі закони знаєте. Ну, скажіть, чому, чому, наче я комусь світ заступила? Так мені важко жити. Хто хоче — багнюкою кине в лице. А я ж правду кажу, хотіла, як краще, чесніше. І щоб один був, як в людей, хоч ненадовго... От скажіть, чому наші закони так добре захищають сім'ю, і так вже легко живеться отим щасливчикам сімейним, а ми, наче богом прокляті, немає для нас, одиноких, ніякого закону, і сила вся на боці тих, хто щасливий жеребок витягнув, у кого чоловіка не вбили на війні.

— Ви ж маєте допомогу, як мати-одиначка? — ніби виправдуючись, сказала Наталка і тут же зрозуміла, що сказала зовсім не те, чого від неї чекали.

— Ет, ви! — кинула Зоя. — Десять карбованців дають! Я ж не про те. Чому, коли я мати-одиначка і нічого ні в кого не збираюся красти, а просто виховати дитину, я по землі не маю права гордо ходити, а все навпригінці, мов злодій той. Ні, закони повинні захищати не лише щасливих, а й таких, як ми.

— Якого такого ти закону хочеш, Зойко? — сказала, стоячи на порозі, Дуся. Вона чула останні слова подружки і знала, що про це між матерями-одиначками мовлено бу-

до вже не раз, але сама не наважувалася про це й думати.

— А як ти гадаєш, Дусю? — спитала в неї Наталка. Дівчина глянула спідлоба своїми терновими очима.

— Справді, немає таких законів, — мовила несміливо, — які б наказали людям поважати і ту матір, яка родила дитину без батька, але з кохання. І що з того, коли це кохання виявилось погорджене? Хіба винна людина, коли її не покохали, бо природа не дала їй вроди? Хіба це злочин? То нехай би й судили за це матінку-природу, що вона неоднаково справедлива до всіх! І яка заслуга перед людьми у тих, які народилися вродливими і тому мають чоловіків чи коханих? То знову ж не їхня заслуга, а заслуга природи, яка наділила їх щедріше за інших.

Дуся б ще, може, довго скаржилася на цьому високому реєстрі, та в коридорі заплакало дитя, і вона вибігла, щоб втішити його. Повернулася, несучи на руках худеньке білоголове хлоп'я, що звалося Славком і було, як дві краплі води, схоже на матір. Але, як це не дивно, на відміну від матері, хлопчик був гарненький.

— Ну, тепер я побіжу до свого, — сказала Зоя, вдягаючи легеньку хустину і фарбуючи уста.

Вона вибігла, струнка й приваблива, тільки надто виснажена, і Наталка з жахом подумала, що така сама доля може випасти і їй. Вона не раз спостерігала, як війна вбивала жіночу гордість. «Чи довго вистачить її тобі, гордячко?» — подумала Наталка про себе і жахнулася, що в неї може не вистачити витримки й стійкості.

Дуся посадила Славка на ліжко, дала йому цяцьки. Потім ввімкнула електричну плитку, поставила варити картоплю в мундирах.

— Будемо вечеряти? — сказала, взявши сало і ріжучи його на тоненькі шматочки. — А ви, значить, відносно суду? Два дні прогуляла, вже судити. І кому від того

легше буде, як мене виженуть з заводу чи привселюдно висмиють? У мене і без того горя по вуха.

— А суду не буде,— впевнено сказала Наталка. Вона зараз вірила в те, що зможе переконати секретаря партійної організації і начальника цеху в безглуздісті народнього суду над цими жінками.

— Ну, випила. Що кому до того? Не бешкетувала, не лаялась. Поплакала й заснула, і пила, щоб знову спати, бо так хотілося не просинатися зовсім. У мене це вперше.

— Хтось, напевне, тебе образив? — обережно запитала Осадча.

— Ех, зустріла я перед тим його, Славкового батька. Забилася ж я сюди аж з-під Львова, бо він ще у шпиталі сказав, що по війні збирається жити на Рибальському острові. Я тоді сестрою працювала, як він поранений лежав. Півроку виходжували ми його. От і закохалася. Знала, що негарна я, що нікому не потрібна, а він такий був ласкавий до мене і все любив пісні слухати. Казав, вони йому голос його коханої дівчини нагадують. Сама до нього вночі прийшла. Тоді у шпиталі таке часто траплялося, тільки я все ходила, мов свята, бо невродлива була, як і зараз, і ніхто мною не цікавився. Поїхав він і не знав, що я дитинку від нього понесла. Всі ці роки вчилася. Думала, може, без освіти я йому така не потрібна була. А поступлю до консерваторії, стану співачкою. Може й покохає. А може, калікою повернеться — то вірнішою за мене жінки не знайде.

Діждалася я, приїхав і він з фронту, почав працювати. Зустрічалися ми — не впізнавав. Не те щоб вдавав, а от не пізнавав, і все. Я для нього була забавкою, а він для мене — всім. А один раз — диво-предивнеє — пізнав мене в ливарному, коли я, вся чорна, йшла. Пізнав по очах. Та я втекла, бо не хотіла, щоб він бачив мене такою. І так мені гірко стало. Зойка підбила. Каже: «Давай вип'ємо разом, сміливості в тебе прибуде, розповіси йому все:

що він батько, і що ти вчишся, і синка свого покажи. Він же в тебе красень».

Я так і зробила. У вихідний прийшла до нього, сказала, що у нас син є, тільки хлопчика не показала. Коли б ви знали, як він злякався. Як зблід. Як жалів мене і не знав, що йому зі мною робити. Всі гроші віддавав, хоч ніяк не міг збагнути, як це він став батьком. Якими очима дивився на мене і як картав себе за легковажність. Краще б докоряв чи не повірив, що його дитя, я б теж лаялась і доказувала, що його. А то ж всьому повірив і зрозумів мене всю, як я є, ще й співчував. І, мабуть, коли б я того захотіла, женився б на мені. І жили б ми все життя нещасними. Обое. А може б, звиклись? Тільки він би мене ніколи не кохав, бо ще там, у шпиталі, все казав про свою кохану...

— Як же його звати? Може, я вплину на нього? — запитала Наталка.

— Ба, цього вам не треба знати. Я все одно звідси поїду і грошей від нього не візьму. Він же пі в чому не винен. І людину топити не буду. Я, коли хочете, вдячна йому, що від нього стала матір'ю. І що хлопчик в мене росте вродливий і розумник. От саме тоді, після зустрічі з ним, я й напилася. По-справжньому. Він приходив, щоб побачити дитину, а я наказала відвести Славка гуляти і сказала йому, що нічого від нього не хочу, що й кохання, мовляв, минуло давно, а за Славка подякувала, бо в ньому все моє щастя... Так і пішов він, не побачивши сина. Ось тепер і судить, яка моя вина.

Дуся закінчила свою розповідь і з такою ніжністю подивилася на хлоп'я, що здалася Наталці безмірно щасливою. А Славко простягнув до неї свої рученята, вмовстився, як у гніздечку, в її широкіх, напрацьованих долонях, схиливши їй на груди голівку. В цю хвилину Наталка відчула велику, ні з чим не зрівнянну силу материнства і на якусь мить по-жіночому позаздрила

невродливій і нещасливій Дусі, що вона вже мати. Осадча щільно вдвлялася в маленьке личко Славка, з широкими, як у матері, вилицями і розумними терновими оченятами.

Таємниця, яку хотіла заховати в собі ця проста, благородна жінка, глибоко вразила Наталчине серце. Дусиному горю не зарадиш словами. Щоб його розраяти, треба зробити людину щасливою, а це не завжди можливо. Перед нею постала жінка, надзвичайна в своєму благородстві і нещаслива не з своєї вини. Досі їй здавалося, що тільки люди інтелігентні можуть мати тонкий інтелект, а тепер вона зрозуміла, як помилялася. Скільки знала вона високоосвічених дівчат і жіночок, які чіплялися за чоловіків, як блохи за кожуха, не тому, що надто кохали, а просто всі вважали, що найпристойніше — це мати чоловіка, і тоді життя потече тихо і спокійно, народяться діточки — все буде, як у людей. Справді, що ж робити таким, як Дуся, коли війна перебила десятки мільйонів чоловіків, адже стільки ж жінок і дівчат має лишитися самотніми, без сімей, без любові й материнського щастя. Одним, як-от Зойці, доводиться майже красти те щастя, інші, благородніші, такі, як Дуся, віддають людям все, не лишаючи собі нічого. І таку жінку судити? Хто має право топтатися по її розтерзаній душі своїми брудними чобітьми?

Цей суд — витівка старшого майстра плазу Пелеха. Хіба не він, дивлячись на Осадчу масними котячими очима, пропонував їй зайти в гості, бо його жінка, мовляв, на курорті, а квартира окрема, і ніхто про це не дізнається. Яке він мав право? Адже вона ніколи не давала для цього приводу. Скільки вона тоді пережила від того, що, може, коли не так ступила, не те комусь сказала, не так подивилась чи усміхнулась. Тільки пізніше Наталка зрозуміла, що підлоті не треба ніякого права, ані приводу. Вона шукає найчесніших або просто йде напролом, без розбору — де вийде... І не знає або не хоче знати, що жи-

висься падлом, що жіночки, які поводяться і дивляться на життя легко, переходять з рук до рук, створюючи враження в таких легковажних чоловіків, нібито всі жінки отакі собі легковажні метелики, треба тільки до кожної з них знайти відповідний підхід.

Осадча пішла від Дусі з важким почуттям особистої провини. Вона не мала права, мешкаючи поруч, не знати цієї жінки, не допомогти їй в скрутну хвилину.

Відразу ж зайшла до секретаря партійної організації і, намагаючись не виказувати особистої тасмниці Дусі Сидорко, спробувала пояснити невинність цієї жінки, її благородство. Вже те, що вона, маючи дитину і працюючи, вчиться, промовляє на її користь. А хіба не наша вина, що ми досі не залучили її до самодіяльності? У неї ж чарівний голос. Сидорко вчиться, маючи надію потрапити до консерваторії, і ніхто з нас цього не знав, ніхто не спробував їй допомогти.

Старшого майстра плазу Пелеха Осадча назвала царем Соломоном. Відомо, що Соломон у вільний час любив чинити правосуддя. А скільки судових справ розпочав самовдоволений телепень Пелех, який вважав, що він, як член партії, зобов'язаний виховувати молодь. І що ж з того виходило? Сім'ї, в які втручався, розвалювались, люди, яких він судив товариським судом, тікали з заводу і влаштувались на інший.

Секретар партійної організації заводу знав, що словам Осадчої можна вірити, і тому сам негайно взявся за цю справу. Він нікого не викликав, сам навідався до Дусі Сидорко. Порозмовлявши з нею, зрозумів, що Осадча мала рацію, гаряче виступаючи на захист цієї жінки.

Наталка сама збігала до профкому, попросила влаштувати Дусину дитину в круглодобових яслах.

Місце для Славка знайшлося, і Наталка знову відвідала Дусю Сидорко, щоб принести їй радісну звістку.

Цього разу Зоя з Прохором Плискою по-сімейному сиділи за столом і чаювали.

— Сьогодні ж субота. Дуся на репетиції ансамблю пісні і танцю,— сказала Зоя, підхопившись з-за столу.— А вам велике спасибі, що порадили їй піти до хорової групи. Ви так допомогли нам усім,— додала вона, маючи на увазі Наталчину розмову з парторгом,— і ми, як бачите, з Прохором віднині переходимо на чайок,— мовила вона, кинувши на Плиску жагучий погляд.

— Ну, за мене ти не ручайся,— буркнув Прохор.— У получку видніше буде, хто що буде пити!

Було в обличчі Прохора щось неприємне і злодійкувате. Наталці від душі стало жаль Зою за кохання до п'янички, який, виманюючи Зоїні заробітки, привчав і її до горілки.

Осадча відшукала Дуся Сидорко в клубі. Керувала ансамблем колишня оперна співачка, яка, виступаючи на фронті, співаючи на морозах, втратила голос. Це було її великою трагедією. Щоб якось затамувати біль, взялася керувати заводським хором.

Наталка увійшла до зали, коли співали народну пісню:

Ой у полі три криниченьки,
Любив козак три дівчиноньки...

Заспівувала Дуся. Її кришталево чистий голос з надзвичайно приємним тембром лився, як струмочок. Українське вбрання було їй до лиця, і високий стан мав привабливий вигляд від рясної спідниці та корсетки. Віспуватість здалеку була не помітна, на підфарбованих щоках цвіли рум'янці, очі горіли. «Он що робить з людиною мистецтво»,— подумала Наталка.

Найбільше вразив Осадчу її голос. Звичайно, тут була лише єдина школа — школа народного співу. Дуся виросла в Підкарпатті, де співати й танцювати вчать зма-

лечку, а пісню вважають своєю долею. Над голосом дівчини ще треба було багато працювати. Він був дужий, глибокий, зачаровував і брав за серце, але не мав тієї гнучкості, яка досягається тривалими роками навчання. Може, саме тому, що в словах пісні вгадувалася її, Дусяна, доля, вона співала так проникливо й схвильовано.

Не всі ж тії та сади цвітуть,
Що весною розвиваються,
Не всі ж тії та й вінчаються,
Що любляться ще й кохаються.

— Здібна дівчина, правда? Добре, що ви зробили її солісткою,— сказала Наталка керівниці хору.

Додому йшли всі разом. Дуся була весела. З вдячністю поглядала на Осадчу.

— Дусю, тобі обов'язково треба закінчити середню школу. Будемо готувати тебе до консерваторії,— сказала Наталка.

— Щось у мене погано з математикою. Геть усе забула.

— Хочете, я допоможу,— запропонувала Осадча.

— Ой, ні, не треба. Якщо сама не справлюсь, значить, я ні до чого не здатна.

— То заходьте вечорком просто так. Добре?

Вони наближались до гуртожитку. З воріт вибіг невисокий розхристаний парубійко напідпитку.

— Ей, Дусько, артистко, ходім переночуємо! — процідив кризь зуби і манірно, з вихилясами поплівся собі далі.

— Отак вони дивляться на нас, матерів-одиначок,— кризь сльози сказала Дуся. Вона затулила обличчя руками і побігла до своєї кімнати.

VIII

Після першої зустрічі з Наталкою Платон зрозумів, що вона лишилася такою, якою знав до війни. Важкі роки випробувань не зіпсували того, що було в ній найдорожче — дівочої чистоти, щирої натури, великої вимогливості до себе і до людей. Він розумів, що смерть Андрія могла відштовхнути Наталку від нього на певний час. Краще не набридати, поки гострота втрати притупиться. Та була ще одна причина, що віддаляла його від Наталки. Жінка, яку він зустрів у ливарному цеху.

Через деякий час вона сама прийшла до Платона на квартиру. Дуся зрізала свої чорні коси, зробила перманент, і він ще більше підкреслював негарність її вилицюватого обличчя. Жінка призналася, що тоді в цеху втекла від нього, аби він не бачив її такою брудною і чорною.

Тепер Дуся справді була дуже чиста, у квітчастій рожевій сукенці й тоненькій кремового кольору хустині. Вона дивилася на Платона такими благальними, безмежно вірними очима, що йому стало страшно. Там, у тиші шпитальної палати, перед випискою на фронт, коли він знав, що може загинути в одному з боїв, той погляд означав для нього дівочу тугу за чоловічою ласкою. Перед боєм він не вельми замислювався над своїми вчинками. А ще, коли заспівала в палаті йому пісню «Налетіли гуси» і той голос нагадав йому голос Наталки... Про що він думав тоді? «Завтра на мене, може, чекає смерть. Хіба я не бачив, як вмирали мої ровесники на кожному кроці? Цю невродливу дівчину, можливо, ніхто в житті й не цілував, і вона, мабуть, ніколи не знала, та, можливо, й не знає кохання...» А може, то був звичайний егоїзм з його боку?

Все це сталося так дивно... Він дивувався навіть, що запам'ятав це обличчя. Як могла вона відшукати його по війні? Так, він же сам розповідав, що обов'язково повернеться на свій завод. Значить, Дуся приїхала сюди заради нього.

— Чи впізнасте ви мене? — присівши на краєчок стільця, нарешті, промовила вона, побачивши на його обличчі замішання і збагнувши, що він ніколи не сподівався на цю зустріч, ніколи не чекав на неї і тому був такий спантеличений.

— Я знаю, що ви мене розшукували в цеху, мені передавали, — немов виправдуючись перед його холодним і розгубленим поглядом, сказала жінка. — Коли б мені цього не передали, я б, можливо, ніколи не наважилась...

Кров приливала Платонові до скронь. Він намагався пригадати, чи обіцяв він хоч що-небудь тоді, в ту давню тривожну ніч, цій жінці. Ні, він не міг нічого їй обіцяти! — збагнув він, глянувши на негарне Дусине обличчя.

— Я думала про вас всі ці роки, — сказала вона, і Платонові здалося, що її голос звучить десь здалеку, що вона просто повторила те, що казала тієї ночі. — А ви хоч згадували мене, хоч однеєнкий раз, ну, скажіть же?

І знову в її голосі почувися благання й вимога, щоб він не стовбичив біля неї, як німий, а сказав щось тепле, приємне.

— Звичайно, є речі, яких не забувають. Ви не спали наді мною стільки ночей, ви так співали. Я часто згадував ваш голос.

Він побачив, що від його слів жінка розквітла. Жовті худі щоки її вкрилися рум'янцем, вії затремтіли і прикрили очі, наповнені слізьми.

— Повірте, я б ніколи до вас не прийшла, коли б у мене не народилася дитина...

Дуся порилася в червоній сумочці і вийняла фотогра-

фію гарненького білявого хлопчика. Платон машинально взяв фото.

— Наш син,— ледве вимовила Дуся, помітивши, як зблід Платон.

А він охопив голову руками і з болем видавив із себе:

— Підлота! Ну, яка ж я підлота!.. Я не сподівався, що в ту ніч станеться непоправне.

Ці слова як батоном по обличчю шмагнули Дусю. Міняючись на лиці, вона зірвалася з стільця і вітром вилетіла з кімнати. Платон кинувся за нею,— та годі було наздогнати! Вона зникла за рогом вулиці в густому на товпі людей.

Наступного дня Платон відшукав Дусю в гуртожитку. Вона вийшла з кімнати, була дуже п'яна, посиділа з ним трохи в коридорі, сказала, що нічого від нього не хоче, ні грошей, які він запропонував їй на дитину, ні навіть, щоб він бачився з Славком.

— Я вдячна вам за те, що зробили мене матір'ю, хоч ніколи не гадала, що мені буде так тяжко і що люди такі жорстокі,— сказала вона на прощання.— А звідси я хутко поїду і заважати вам не буду.

Вийшовши від Дусі, Платон довго бродив містом. Треба обов'язково побачитися з Наталкою, розповісти їй все. Вона завжди була мудра. Нехай же сама скаже, як буде краще для них обох. Після першої зустрічі з Дусею в цеху він немов передчував щось недобре, немов чекав непередбаченої розв'язки в своєму житті. Він і справді вже не знав, чи кохає Наталку, а чи просто вважає кращою за інших. Давній друг дитячих мрій! Разом вони мріяли про високі ідеали, а в житті все виявилось значно складнішим, ніж уявлялося їм. Ось і з цією Дусею. Коли б він не пожалів її тоді, то, можливо, тепер міг би по-іншому зустрічатися з Наталкою. І не відчував би провини, яка важким тягарем лягла на серце.

Того дня він приїхав на верф і затримався довше,

ніж вимагали справи. Стояв на переправі і чекав на Наталку, як колись, бувало, в інституті, після складання іспитів.

Побачивши Платона, Наталка зраділа. Вона нарешті сама зважилася піти йому назустріч, подолати все те, що роз'єднувало їх.

— Ми так давно не бачилися з тобою, Платоне,— сказала вона з докором у голосі.

— Мені здавалося, ти уникаєш зустрічі зі мною. Та і в мене були причини не показуватись тобі на очі. Спочатку чекав, поки трохи забудеш Андрія. Він стояв між нами, і це було святе почуття. Я теж його любив і вважав святотатством нашу з тобою розмову про кохання. Лише тобою я жив усі роки війни і носив у серці твій образ. Тільки я виявився нечесним і малодушним. Я дуже добре тебе знаю, щоб сподіватися, що ти простиш мене.

— Та що ж трапилось, Платоне? — з відчаєм у голосі запитала Наталка. Вона відчувала, що на неї насувається щось тяжке, з чим боротися вона не знайде в собі сил.

— Кілька днів тому я дізнався, що став батьком. Не суди мене жорстоко, Наталко. Сам не знаю, як це вийшло. Певне, довга відсутність жінок там, на фронті, штовхнула мене на той злочин. У шпиталі мене доглядала сестра. Я був їй вдячний, але не кожна мати так доглядає своє дитя, як вона мене, пораненого. Хлопці, з якими я лежав, наперебій твердили, що тим сестрам не звикати до близькості з військовими. Пересплять ніч-другу і забудуть. Ні сліз, ні горя. Одна вдячність, що приголубив. Мабуть, не зумів я глибше заглянути в душу тій дівчині, яка сама прийшла до мене вночі. Мені було її просто жаль. Одне слово, вона завагітніла і нічого мені про те не сказала. Народила дитину. Найжахливіше те, що я зовсім, ані крихти не кохав її. А вона стільки горя через мене зазнала!.. Правда, вона запевняє, що щаслива своїм материнством. Але ж я сам знаю, яка це з мого боку

підість. І найтяжче те, що дівчина на диво благородна. Вона нічого не хоче: ні грошей, ні допомоги. Навіть не показала мені дитини, коли я прийшов її провідати. Я хотів забрати сина до себе, виховувати його, але зрозумів, якого болю завдав би матері. Адже для неї дитина — над усе.

— Як її звати? — глухо запитала Наталка.

— Дуся Сидорко.

Наталка мовчала. Вона вже здогадувалась, що це та сама жінка, з якою звела її доля. Була б це якась інша, незнайома їй людина! Можливо, тоді вона й простила б Платона. Але Дусю вона встигла полюбити і давно засудила в душі того чоловіка, який кинув її з дитиною.

— Ось який я насправді, Наталко. Колись в інституті ми обстоювали благородство людських вчинків. Я так веломовно запевняв усіх, що ненавиджу тих, хто може підло повестися з жінкою, дівчиною. І ось через свою малодушність сам став таким. Зрозумій, що я кохаю тебе, і мені соромно, що я потоптав найдорожче...

Яксь хвилину вони мовчали, стоячи над Дніпром. По річці йшли де-не-де пароплави. Їхні гудки здавалися сумними і чомусь нагадували ридання. Наталка стояла, приголомшена Платоною сповіддю. Чого хотіла вона від нього? Що вона могла порадити йому? Справді, як бути з тією дитиною і з жінкою, яка, напевне, кохає Платона? Перед нею постав образ Дусі, її великі тужливі очі, її світла душа, яку Платон так і не встиг збагнути.

— Ті, що вмирають, лишаються для нас завжди вірними і завжди чистими, — сказала Наталка.

І Платонові на мить здалося, ніби вона пожаліла, що саме він, Платон, а не Андрій, лишився живим.

— Платоне, Платоне, — заплакала Наталка, — краще б ти не розповідав мені про все це. Який же ти жорстокий! І що те буде за кохання, коли воно зросте на нещасті іншої людини.

Вона пішла берегом не оглядаючись, низько схиливши голову. Гіркі солоні сльози текли по її обличчю, і вона їх не витирала, бо ж не плакала давно, мабуть, цілу вічність. Ще тоді, як їй сказали про смерть Андрія, вона, може, плакала так, а може, тоді її сльози були не такими гіркими, бо той, що загинув, стояв біля неї світлий і сонячний, як юність, і втішав її тим, що він залишиться таким назавжди, ніколи їй не зрадить і не вчинить підлості.

Невже для того, щоб лишитися чесним, треба обов'язково вмерти? Невже не можна прожити все життя так, як вчать ті найкращі, найгуманніші книги, де пишеться про високе вічне кохання? Може, тому, що вона дівчина і не потрапила на фронт, їй вдалося пронести своє кохання через усі страшні роки війни незаплямованим. А скільки проведено самотніх вечорів і ночей! І скільки мала спокус! Адже й справді так легко могла переступити ту межу, за якою були веселощі і легке, безтурботне життя в той час, коли інші страждали. Та в серці її жила пам'ять про Андрія і Платона, друзів її юності, і їхнє кохання вона оберігала, як найсвятіше в житті. Може, тому й сиділа довгими зимовими вечорами над книгами, в яких так гарно і нежиттєво писалося про кохання.

Минуло кілька місяців. Наталка всіляко намагалася уникати Платона. Може, він змінить своє ставлення до Дусі. Осадча працювала на верфі, він — на заводі, бачилися дуже рідко. Роботи — по горло. Наталка приходила додому стомлена. Давно збиралася провідати Дусю, але що вона їй скаже? Чим допоможе? Зустрівши в цеху Зою, запитала в неї:

— Щось я Дусі давно не бачу. Чи, бува, не захворіла?

— А ви хіба не знаєте, що Дуся виїхала? Сина відвезла у село до батьків. Сама збирається влаштуватися

на роботу у Львові, ближче до рідних. Вона повірила у свій талант і хоче серйозно вчитися. З дитиною це дуже важко.

Того ж дня Наталка розшукала Платона.

— Треба Дусі чимсь допомогти. Ти, напевне, знаєш адресу її батьків.

— В тім-то й річ, що не знаю. Вона нікому не залишила свої адреси. Після розмови з тобою я кілька разів був у неї. Це дуже горда жінка. Каже, що не хоче мене бачити, і край. А під час останньої зустрічі сказала, що виїде.

— Бо зрозуміла, що ти її не кохаєш.

— Не міг же я збрехати, що кохаю. Ти дивачка, Наталко. Невже гадаєш, що, коли помилився раз, треба помилитися і вдруге, зробити нещасливим себе, її і дитину?

Платон починав сердитися... Наталка дивилася на нього з докором, і її святість починала його дратувати. Адже він сам визнає себе винним. Хіба цього не досить? Невже все життя мусить спокутувати свою прикру помилку. Намагався не зустрічатися з Наталкою. Так йому було легше.

IX

Гордій Вернигора дістав від Варі листа. В ньому вона писала, що лежить у військовому шпиталі, видужує, але не має сили сама добратися додому.

У листі Варя розповідала, як було визволено їхній табір і що вона потрапила на лікування, бо вкрай виснажилася. В кінці листа була приписка лікаря, який запевняв, що коли за дівчиною нікому приїхати, турбуватися нічого, бо за якийсь місяць вона зовсім видужає.

Вернигора пішов з листом онуки до директора:

— Порадьте, що робити. Як я прийматиму дівчину, коли сам живу на пристані, де гуляє сім вітрів?

Директор написав йому записку до начальника житлового відділу.

— Ну, це похонденюк на рік! — махнув рукою дід.

Як він здивувався, коли без ніякої тяганини йому дали невеличку, дванадцятиметрову кімнату в заводському будинку. Сусідами виявилися Платон Дубчак та інженер Павло Крекіт із сердечною й лагідною дружиною Мартою Іванівною.

Прочитавши Вариного листа, Марта Іванівна сказала діду Вернигори, що охоче поїде до Варі і привезе її додому.

Вернигора не знав, як дякувати добросердечній жінці. Діставши в профкомі невелику позичку, він разом з Мартою Іванівною пішов у неділю на базар, щоб купити для онуки якесь шмаття.

— Ой, скільки тут усякої всячини! — здивувався Гордій, потрапивши на базар, де разом був і точок, і продуктовий базар. Продавалися ковдри і меблі, посуд і книги, картини і статуетки, а в самому кінці навіть кури й кози. Усе, що жило за німців нечесною працею, виповзло на поверхню. Ті, хто тримав у себе награбоване майно, поспішали збути його бодай за безцінь до того, як повернуться додому його справжні власники.

У якоїсь старої жінки вони купили Варі сукенку і теплу жакетку. Увечері Марта Іванівна взяла квиток і поїхала по дівчину.

Приїхали назад вони через тиждень. Виявилося, що, прочитавши листа з дому, Варя розхвилювалася, в неї знову підскочила температура і її не хотіли виписувати. Та все ж через кілька днів вона ублагала лікаря. Дуже вже нетерпеливлося побачити рідне місто і своїх близьких. Марта Іванівна не сказала Варі про смерть батька, боячись, щоб вона не занедужала ще більше.

— Виїхали вони кудись. По війні знайдуться,— втішала вона Варю.

Майже всю дорогу із шпиталю додому дівчина спала. Вона була квола і зважала на найменший порух. У неї був той стан нервового перенапруження, коли людина стає байдужа і апатична до всього, що її оточує.

Та вже на під'їзді до рідного міста Варя схопилася, прилипла до вікна, і годі було її від нього відірвати.

— Ось міст! — вигукнула вона.— Який же був гарний, а тепер зруйнований уцент.

Притулившись біля вікна, Варя принишкла і вдивлялася в передмістя. Руїни, руїни, одна страшніша за іншу. Тільки зелені дерева переможно бувають, і Дніпро плине, як і раніше, сліпучо синій з білими легкими чайками, які падають йому на груди і знову звиваються вгору.

Дід Гордій, обійнявши онуку, довго витирав сльози.

— Вилита мати. Тепер я бачу, що ти схожа саме на неї. Тільки, боже, яка ж ти худа, а вона була міцненька і повновида.

Дід почав ночувати вдома і доглядав онуку, як дитину. Вранці, коли дідусь ішов на пристань, з нею лишалася Марта Іванівна, яка варила їй їсти, і, хоч Варя ставилася до її послуг байдуже, полюбила її й піклувалася, як про рідну доньку. Коли дід ночував на пристані, Марта Іванівна часто вставала вночі і, постоявши над її ліжком, тихенько йшла до своєї кімнати. Вечорами Марта Іванівна брала своє плетиво і вмощувалася біля Вариних ніг.

Варя уперто мовчала, як тільки її починали розпитувати про табір. Вона зараз ненавиділа всіх німців на світі, а згадувати про страхіття таборів їй було важко. Дівчині і тепер не давали спокою кошмарні сни Ебензее, і, обливаючись холодним потом, вона часом просипалася вночі, зупиняючи свій надривний крик, що рвався з самого серця.

Про матусину смерть Варі сказали лише тоді, коли вона почала видужувати.

— Матір твою убили нацисти, коли прийшли, щоб забрати тебе після тої справи з друкарнею, — оповідала колишня Варина сусідка.

Дівчина не плакала, слухаючи цю розповідь, але стала ще суворіша, і в очах в неї з'явився сухий, затятий погляд. Тільки в перші повоєнні роки можна було зустріти дівчат з такими скорботними, немов закам'янілими обличчями. Їхню скорботу всі поважали, з ними ніхто не наважувався навіть пожартувати.

Павло Михайлович всю свою зарплату приносив додому. Продуктів, які давали по картках, не вистачало, на базарі ж усе було дорого. Марта Іванівна збивалася з ніг, вистоюючи в чергах за м'ясом та іншими продуктами, і все-таки на кінець місяця грошей не вистачало.

За давньою звичкою сім'я Кречотів сідала обідати і вечеряти в один і той же час. На вечерю тепер усе частіше подавалася горохвяна чи квасолева юшка або картопля з огірками. Варя ще ніде не працювала і тому не мала продуктивних карток. Щоб заощадити трохи для сім'ї і хворої Варі, Павло Михайлович почав працювати вечорами і зовсім не приходив вечеряти, запевняючи, що він їсть на заводі. Варя збагнула все благородство цієї людини, коли почула суперечку між старими. Вона негайно відмовилася від обіду і поклала якнайшвидше влаштуватися на роботу.

Дід Гордій, побачивши, що онуці легше, частіше лишався ночувати на пристані. Пристань містилася далеенько від їхнього будинку, і в старого не стачало вже сили щодня ходити додому пішки.

Гордій Вернигора розлучився з Варєю влітку 1941 року. Йому доручили евакуювати з верфі недобудовані судна. Частина з них довелося потопити в гавані, частину відправити вниз по Дніпру разом з групою робітників

і їх сімей. Ворог скажено бомбив мости і переправи, діявалося і валкам недобудованих суден. В Дніпропетровську людей пересадили в залізничні ешелони, а кораблі повели на Запоріжжя. В Запоріжжі одержали розпорядження частину суден потопити, інші — передати военпреду.

З групою робітників та інженерів Гордій Вернигора вирішив добратися на Схід, відшукати евакуйований завод. Залізниця була зруйнована, і до станції Оріхівська довелося йти пішки. Звідти вантажними поїздами дісталися до свого заводу. Зводили цехи, виготовляли боеприпаси для фронту, будували бронетанкери, які йшли в бій під Волгоград. Тут Вернигора зустрівся з моряками, які ввізнали в ньому свого колишнього комісара — воювали разом ще в громадянську війну. Взимку 1943 року з Москви прийшов наказ перекинути з Сарепти в басейн Азовського і Чорного морів дивізіон кораблів. Стояла люта зима. В мороз і завірюху Гордію довелося рубати лід, по рейках витягувати судна на берег, вантажити їх на транспортери і відправляти на Дон. Тоді він застудив ноги, пошкодив сухожилля рук, але ні разу не попросився на відпочинок.

— Коли б скоріше піднятися,— турбувалася Варя.— Оббігаю всіх начальників і доб'юся, щоб тебе послали на лікування.

— Хіба не знаєш, що мені не до курортів. Такелажному майстру зараз дихнути ніколи. То підіймаємо катери з води, то спускаємо готову продукцію. І все це робиться так, як ще при Петрі першому. Планують виготовити спускові візки, та коли воно буде?

Орден Червоної Зірки, одержаний за виконання важливого завдання в роки війни, Гордій Вернигора поклав у шкатулку поруч із значком ентузіаста першої п'ятирічки.

— От ніби непоказний значок, а дорогий, бо одержав я його тоді, коли наша держава була ще дуже бідна...

Міськрада закупила у торгсині срібні непманські ложки, і з них нам виготовили оці перші нагороди.

Гордій Захарович дуже шкодував, що, виїжджаючи з Рибальського, не взяв з собою Варю і її матір, свою невістку. Сподівався, що за ними заїде його син Микола. Та сталося так, що син пішов воювати прямо з школи льотчиків, не побувавши вдома, і загинув на фронті в перших боях. Тепер дід почувався винним перед онукою і всіляко догоджав їй та допомагав Марті Іванівні лікувати дівчину травами.

Одного сонячного ранку Варя прокинулася разом з дідусем.

— Дідусю, я видужала! — сказала вона, визираючи з-під ковдри.

Дід Гордій поставив перед нею склянку молока і наказав лежати. Та тільки зачинилися за ним двері, Варя підвелася і вийшла на спільний для кількох квартир балкон. Молоденька вербичка піднялася до самого вікна, і дівчина не могла втриматися від спокуси зламати кілька гілочок для себе. Так з гілочкою верби і побачив її Платон. Тоненька й висока, з гострими раменами, вона дуже нагадувала Платонові ту дванадцятирічну дівчинку, яку він бачив на судні. Вона просто стала вища і ще худіша, ніж була тоді. Досі він бачив її лише в ліжку і тепер здивувався, що вона така довга і висока, як доросла. Платон саме голівся. Зустрівши Варин погляд, відчув себе незручно, немовби за нею підглядав. Така вже недоречність цих спільних балконів — живеш, мов на вокзалі, і дітлахи з сусідніх квартир через двері балкона не раз зазирають до твоєї кімнати.

Варя нагадувала молоденьке деревце з вітами, опущеними додола, як у плакучої верби. Сум і радість уживалися мирно в її очах. Вона була ще виснажена і бліда, з прозорим, немов восковим обличчям, на якому шкіра аж просвічувалася. Здавалося, рум'янець ніколи не зажевріє

на її щічках з різко окресленими вилицями. В свої двадцять років Варя здавалася дитиною, війна не дала їй розвинутися в жінку. Руки тоненькі, як стеблини, із зморщеною шкірою, а на одній з них чітко виднівся табірний номер. Зате очі у Варі були широко розплющені, трохи здивовані, глибокі, і Платон помітив, що вони дивляться на довколишній світ, як на свято.

Помітивши, що Платон немовби вивчає її, дівчина сором'язливо посміхнулася. З дитячою безпосередністю простягнула йому пучок вербички:

— Правда, гарна?

— Вона чимсь нагадує вас, Варю,— відповів Платон, щоб підбадьорити дівчину.

З такою самою безпосередністю Варя ввійшла до його кімнати. Тривалі роки, проведені в таборах, між чужих, навчили її просто й швидко сходитися з людьми. До того ж Платона вона знала давно. Правда, то був далекий сон дитинства, і вона вже навіть забула, що саме спонукало її тоді випрати йому сорочку. Так робили всі жінки, так зробила й вона. Коли Платон, бажаючи її розвеселити, нагадав про ту сорочку, Варя раптом засоромилась, круто повернулася і вийшла.

Платонові стало шкода, що він необережним словом завдав їй прикrostі. Він пішов вибачитися. Варя дивилася на Платона загадковими напівдитячими очима, і в голові її, мов кінокадри, проносилися згадки про минуле.

— Те, що ти втратив, можеш збагнути, тільки стоячи на краю прізви,— сказала, вмощуючись з ногами в ліжку і підкладаючи собі під спину подушку.— Вибачте, що так сиджу, в ногах ще відчуваю слабкість, як ото після тифу.— Її довгасті очі були обведені темними синцями і свідчили про якусь недугу, що точила її зсередини.— У задушливих бараках таборів я мала про що згадувати. Солодке повітря мого дитинства і дніпрові голубинь снилися мені в чорних печерах Ебензее. З Дніпром у мене пов'язане

дитинство, і в ньому були ви, мама і дідусь. А ви здавалися мені принцом з дитячої казки, який усе вмів і все знав.

Коли на наше місто впала перша бомба, всі, ким дорожила дирекція заводу, були вивезені. Але про нас із мамою ніхто навіть не згадав. Ми чекали на приїзд батька, але і він не приїхав. Тепер я знаю, що він і не міг прийти за нами, бо був на той час уже мертвим. Ми з мамою відчували страшенну самотність, а коли прийшли німці, спочатку зовсім розгубилися. Все місто палало й сколихувалось від вибухів.

Мама забрала мене на дебаркадер, де вона працювала, бо там було безпечніше. З сльозами на очах дивилися ми, як горіла центральна вулиця і важкий чорний дим слався по Дніпру. Здавалося, що горить навіть земля під ногами. Потім я посмілішала і почала ходити по місту. Трупів на вулицях і руїни, що вирости навколо за якийсь місяць, викликали у мене жах. Відтоді я не могла спокійно зустрічати німецьких солдатів, які марширували вулицями. Хотілося плюнути їм в обличчя і кинутися на них з кулаками. Особливо після того, як побачила сусідського хлопчика з розтрощеною головою. Мати голосила, мов божевільна, і ми поховали його в дворі під старою грушею.

Тільки щасливий випадок звів мене з підпільниками, а так я не знаю, що зі мною було б. Стояла пізня осінь. Дніпро вже брався тоненькою кригою, і дебаркадер, де ми жили з мамою, відвели від нашої гавані до вантажної пристані для того, щоб разом з іншими суднами перевести на зиму стоянку до затону.

Здалеку ми побачили, як гітлерівці вантажили на одну з барж награбоване зерно. Баржу охороняло двоє німецьких автоматників. Раптом до них підїхали мотоциклісти. Один з них в офіцерському мундирі, другий — у формі солдата угорської армії. Десь узявся ще один угорець.

Той, що був в офіцерському мундирі, показав німецькому вартовому якийсь документ і сказав німецькою мовою:

— Вам наказується негайно передати пости цим солдатам і повернутися до частини.

Вартові вчинили так, як наказав офіцер.

Через якийсь час ми з мамою побачили, що з баржі повалив густий дим, вирвалося полум'я. Двоє угорських солдатів втекли на мотоциклах. На березі вслід їм пролунали постріли. Той, що в офіцерській формі, пригнувшись утікав поміж баржами. Він збагнув, очевидно, що зараз прибудуть фашисти і втікати на берег небезпечно.

Гітлерівці були вже на пристані, а юнак в офіцерській формі наближався до нашого дебаркадера.

— Здається, влип,— сказав він чистою українською мовою,— і я впізнала у ньому хлопця з верфі, Гліба Вереса.

— Ховайся ось тут... — Я відкинула кришку трюма, де зберігалась ківва канати, і Гліб шмигнув у трюм.

Гітлерівці, видно, впевнилися, що партизани втекли на мотоциклах, і навіть не шукали на пристані.

Увечері я принесла Глібові їсти. Ми запалили свічку в темному трюмі баржі.

Потім Гліб довго розпитував про моє життя і призначив побачення через кілька днів недалеко від мосту. Я прийшла, і він передав мені листівки, які я мусила розсовувати по німецьких вагонах. Завдання я виконала, як він і наказав. Тільки після цього Гліб почав мені повністю довіряти.

— Хочеш, допомагатимеш нам? — запитав він.

— Я так боялась, що ви вважаєте мене легковажним дівчиськом.

Гліб порадив мені влаштуватися прибиральницею на верфі, де він працював у ВТК¹. Робота була зручна тим,

¹ ВТК — відділ технічного контролю.

що я могла залишатися на території і після робочого дня. Гітлерівці поспішали з ремонтом, щоб якнайшвидше відновити судноплавство на Дніпрі для кращого постачання своєї армії. У ковші зібралось ціле кладовище суден. Катери-каліки стояли на березі і в затоні. Судна потребували ремонту. Шеф виписав з Німеччини два потужних трансформатори для зварювання. Вони вже прибули й стояли упаковані в цеху.

Про це довідався Гліб. Увечері він наказав мені чергувати біля вікна, поки розправиться з ними. По закінченні зміни я заходилася мити вікна, з яких мені добре видно було підхід до цеху.

З допомогою покрівельних ножиць, зубила і молотка Гліб зламав клеми, порізав обмотку і знову запакував трансформатор.

Уранці всі начальники збіглися до трансформатора і злякано гелготіли про те, що більшовики проникли до самої Німеччини і попусували там трансформатор.

Друзі Гліба, члени більшовицької підпільної групи, працювали на мотоверфі нормувальниками, вони знижували норми виробітку, щоб затримати випуск військової продукції. Робітники в робочі години виготовляли запальнички, буржуйки, чугунки — нормувальники на це дивилися крізь пальці. Підпільники затягували роботи по ремонту верстатів, пошкодили водокачку, навмисне невільно змонтували всю опалювальну систему. Цехи стояли всю зиму холодними, і роботи зривалися. Вони псували мотори, електро- і компресорні підстанції, затримували ремонт гармат. Знищення складу з водолазним майном, гаражу і будинку фірми «Клезе» — це теж їхня робота. Коли перед самим виходом в рейс пароплава «Моон» він виявився залитим водою, нам стало працювати дуже тяжко. Гітлерівці зрозуміли, що це зробили партизани.

Гліб часто приходив до нас на дебаркадер. Один раз він приніс оберемок товстючих дров. Ми затопили

«буржуйку». В одному з найбільших полін був радіоприймач. Відтоді вечорами, коли на дебаркадері вже нікого не було, Гліб часто приходив до нас слухати радіопередачі з Москви.

Якось Гліба послали ремонтувати автомашини з казарми угорських солдатів. В одного з них зіпсувався приймач. Солдат попросив Гліба відремонтувати. В армії Гліб служив радистом і зробив це легко. Тоді в подяку йому угорець впіймав Москву і промовив:

— Слухай і перекладай.

Вслід за диктором солдат лаяв Гітлера і схвально кивав головою.

— Хочеш, бери приймач собі.

— Куди ж я з такою бандурою? — відмовився Гліб. Але в очі йому впала портативна друкарська машинка з німецьким шрифтом. — От коли б така штуковина, гроші можна було б заробляти.

Солдат подарував Глібові друкарську машинку, сказавши, що вона трофейна і він сам не знає, куди її подіти.

Я знала по-німецькому дуже мало слів. Зате Гліб — син викладача іноземних мов — знав німецьку мову бездоганно. Як тільки випадала нагода поговорити з якимсь незадоволеним німцем або угорцем німецькою мовою, він не уникав її. Частенько йому казали, що в нього дуже добра вимова, а коли Гліб запевняв, що він фольксдойч, цьому легко вірили.

Гліб писав тексти антифашистських листівок, я пердруковувала їх на тоненькому цигарковому папері в сотнях примірників. Кілька листівок я розклеїла на верфі. Одну — в прохідній. Німецькі спеціалісти, що працювали на заводі, завжди переглядали дошку наказів. Листівку сприйняли, немов вибух. Викликали гестапівців, почалися арешти. Винуватих, звичайно, не знайшли, але працювати нам ставало дедалі важче. Гліб ризикнув передати кілька листівок до казарми німецьких солдатів. Це згодився зро-

бити той самий угорець, що подарував йому машинку. Він підкладав їх у ліжка, наклеював у вбиральнях та умивальниках, підсовував в ешелони з пораненими.

Явочна квартира була в нас на Межигірській, у перукарні, яку тримала наша зв'язкова Марія. При перукарні вона мала кімнату з льохом, куди ми ховали все, що нам щастило роздобути. Ми з Глібом знали лише кілька чоловік, інші члени організації були законспіровані.

Потім мені запропонували влаштуватися на поліграфічній фабриці складачкою. Це дало нам змогу користуватися шрифтами і матрицями. Таємно ми почали друкувати різні документи, давати звільнення і довідки для комуністів та колишніх військовослужбовців, зазначали щотижня в картках, що вони працюють.

Серед нас була лікарка нашого заводу Зіна. Вона постачала підпільникам медикаменти, робила щеплення проти тифозної сироватки. На першому етапі це щеплення давало симптоми справжньої хвороби тифу. Коли мене і ще кількох дівчат збиралися вивезти до Німеччини, Зіна прищепила мені сироватку, і це на деякий час врятувало мене. Видужавши, я мусила звільнитися з фабрики.

Невдовзі Глібові випала нагода скористатися своїм знанням німецької мови і проникнути до штабу, який працював на таємні оборонні споруди. Він допоміг мені влаштуватися прибиральницею при готелі для приїжджих, що прибували на роботу до штабу. Я мала завдання познайомитися з яким-небудь новоприбулим офіцером до того, як він засвідчиться в штабі.

Увечері я пішла прибирати кімнати новоприбулого обер-лейтенанта. На мене чекала жорстока гра. За всяку ціну я мусила сподобатися німцеві і домогтися, щоб він пішов зі мною прогулятися і привести його до набережної у бік Поштового майдану, де на нас чекали підпільники. Фашист огидно в'язнув до мене, пропонував випити коньяку. Я попросила його пройтися, мотивуючи своє

бажання тим, що тут підглядають за кожним кроком. Йшла нібито в напрямку свого будинку, удавала, ніби жадаю, щоб він провів мене до самого дому. Обер-лейтенант брутально обмацував мене, і я боялася, що не витримаю і дам йому ляпаса раніше, ніж ми дійдемо до умовленого місця.

Нарешті ми дісталися до повороту, де в кущах ховалися наші хлопці. Далі все було зроблено без мого втручання. Тепер Гліб замав потрібний мундир і документи.

Того ж вечора до ресторану, в якому любив вечеряти майор штабу оборонних споруд, з'явився Гліб в офіцерській формі.

— Обер-лейтенант Фольтінг прибув у ваше розпорядження. Мене зараховано інженером вашого штабу,— відкозиряв він.

Майор того дня був у доброму гуморі і запропонував обер-лейтенантові вечеряти з ним. Я не знаю, про що встиг тоді дізнатися Гліб.

Улітку сорок другого року він повернувся із порту, куди носив листівки, і тяжко захворів. Уранці до кімнати вдерлися гестапівці і відправили його до катівні. Більше я Гліба не бачила. Арештувати могли й мене. Друзі порадили мені на якийсь час виїхати в село до бабусі. Але саме там гітлерівці вербували хлопців і дівчат до Німеччини, і мене, як приїжджу і ненадійну, схопили в першу чергу. Нас посадили в ешелон, що йшов на захід. Під Брестом я з двома хлопцями хотіла втекти, але нас схопили, дуже побили і відправили до табору Маутхаузен. Відтоді я й почала заїкатись,— почервоніла вона, соромлячись своєї вади.

Саме в цей час в Австрійських Альпах почав діяти утаємничений концентраційний табір Ебензее. Мене привезли туди разом з великою групою закованих у кайдани в'язнів. На фоні снігових альпійських вершин ми побачили жалюгідні, обнесені колючим дротом бараки, а в цент-

рі — плац для переключок і показових ексекцій. До табору гнали українців, росіян, французів, поляків, сербів. Колись у скелястих нетрях Альп були шахти. Націсти надумали розташувати в них авіаційний завод. До Ебензее прибували залізничні вагони з устаткуванням, вагони з вугіллям, усе це поглинала штольня печери. За маячними планами рейху тут мав виникнути один з пунктів «неприступної альпійської фортеці».

Там годі було й думати про втечу. Всіх, хто пробував утікати, зловивши, прив'язували до мотоцикла і на повній швидкості тягали по плацу. На березі озера Ебензее фашисти втішалися тим, що кидали у воду й топили довгими гаками приречених на смерть, здебільшого тих, хто не витримував каторжного режиму і падав з ніг.

Мені доводилося працювати різноробочою, вантажити якісь важкі ящики, прибирати приміщення.

Вночі, під час американських бомбардувань, наглядачі загнали нас усіх до підземелля гори Ейбен. Відчуваючи свій кінець, фашисти мали намір не залишити живим жодного свідка. Усі шістнадцять тисяч рабів покладено було поховати в темних підземних штольнях.

Але про заміри гітлерівців довідалися учасники Руху Опору.

Нас єднала солідарність. Тієї ж ночі робітники сусідньої з нами каменоломні перерізали в кількох місцях дріт, з допомогою якого націсти мали висадити в повітря печери. Це врятувало нас усіх від смерті за якихось три дні до перемоги.

Есесівці того ж дня втекли від народної розправи. В'язнів визволили радянські військовополонені, а потім — наші війська.

Перед визволенням я ослабла і на роботу не ходила. Мене чекала або ексекція на плацу, або привселюдне утоплення в озері. Тому, як тільки звільнили в'язнів, я потрапила відразу до військового шпиталю. Коли в

палаті прийшла до пам'яті, не вірилося, що всьому кінець. Кажали, що ночами я кричала. Іноді я кричу крізь сон і тепер. Лікарі сказали, що все це минеться. Коли приїхала Марта Іванівна, я вийшла з тяжкого стану і повірила, що справді врятована.

Від довгої розповіді і хвилювання Варя сполотніла. Очі гарячково блищали і ще більше підкреслювали її хворобливість.

— Ну, от ви й знаєте про мене все,— сказала вона, витираючи піт, що проступав на чолі.— Я цього ще нікому не розповідала.

— Хай тебе не турбує твій неспокійний сон. Мені вночі нічого не чути,— сказав Платон, щоб заспокоїти дівчину. Її зойки він справді іноді чув крізь двері і добре розумів, що Варя переживає уві сні ті страхіння, які бачила в таборах смерті.

— Колись і я розповім тобі про мої походи і пригоди. А зараз спи. Тобі потрібний спокій.

Платон укрив Варю ковдрою і, побачивши, що вона заплющила від утоми очі, навшпиньках вийшов з кімнати.

X

Минали дні, і Варя поволі видужувала, але уникала зустрічей з Платоном немов навмисне. Її безпричинний, трохи сухуватий сміх Платон часто чув у довгому коридорі будинку, на спільній кухні чи в дворі.

Вечорами вона любила читати на балконі. Не помічала того, як на іншому кінці цього довгого, на весь поверх балкона хтось освідчується в коханні, ні галасу дітей, які іноді вибігали на балкон із сусідніх квартир, ні навіть того, як приходив Платон і засвічував у себе світло.

Вечорами вона виносила на балкон лампу на довгому шнурі, прив'язувала її мотузочкою до цвяшка, затишно вмощувалася з ногами на старому плетеному кріслі і читала за північ. Лампа, обгорнута синім папером, кидала на обличчя дівчини півтіні. Коли Платонові не спалося, він любив, лежачи на ліжку, крадькома дивитися на Варине обличчя, яке ставало то веселим, то смутним, залежно від того, що вона читала. Він тоді не світив світла, і Варя його не бачила. Вона жадібно вбирала в себе те, що було недоступне їй роками. Багато читала класиків і найрізноманітніші пригодницькі романи. Особливо їй припав до душі Майн Рід і Фенімор Купер, яких до війни не встигла прочитати.

Іноді вона сміялася, а часом кидала книжку і бігла до кімнати поділитися враженнями з Мартою Іванівною або дідом Гордієм. Тоді Платон заздрихав їхньому мирному гомону, і йому хотілося бути разом з сусідами, але його опанувало раптом почуття незручності, і він удавав, що міцно спить.

Бувало, Варя навіть плакала над книжкою, тоді кінчиком хусточки витирала куточки очей, складала руки на колінах, скорботно й упокорено щось згадувала.

Платон так звик до її читань, що вечорами, працюючи допізна, почував себе спокійнішим, коли бачив Варю за книжкою. У суботу і в неділю до неї заходили знайомі дівчата, галасливі і неспокійні. Вони забирали кудись Варю. Розмови їхні були уривчасті і беззмістовні, як здавалося Платонові, і він сердився на них за те, що вони розбивали романтичне плесо Вариних мрій і тягнули дівчину, напевне, на танцюльки, або на купальню, чи в інші багатолюдні місця, яких завжди уникав Платон.

Йому подобалася дніпрова тиша, а стукіт зубил і гуркіт сталі сприймав як необхідність, — вони його ніколи не зачаровували, не зладовували на ліричний лад. Проте він давно вже звик працювати під цей грімкотливий

набридлиий акомпанемент. Навчився працювати він і в багатолюдному гаморі, який завжди стоїть в їхньому конструкторському відділі, бо той гамір нагадує робоче бджолине гудіння, і жоден голос не вирізняється з нього так, щоб відірвати від зосередженої думки.

Варя відчувала себе вже зовсім дужою. Вона знала, що Дубчак працює на заводі головним конструктором, але вставав він дуже рано, а приходив пізно, і тому не наважувалася турбувати його в такий пізній час.

Одного дня Варя зайшла до відділу кадрів, де начальником працював знайомий їй партизан.

— Сідай, Варю, розповідай, що надумала, — по-дружньому сказав він.

— Набридло сидіти вдома. Хочу стати на роботу, — тихо мовила Варя.

До війни її взяли в конструкторський відділ ученицею-копіювальницею, і відтоді в неї було одне бажання — стати конструктором. Вона добре розуміла, що для цього треба вчитися, але не знала, як про все це розповісти начальнику кадрів.

— Мені б хотілося кресляркою, — несміливо додала вона.

— Квола ж ти надто. Може, відпочинеш ще трохи. Якщо скрутно матеріально, ми допоможемо.

— Ні, не всиджу більше вдома. Дуже вже мені хочеться працювати, і не на копіюванні, а на справжній роботі, де треба думати, а не тільки водити рейсфедером. Ну хоч би молодшим конструктором...

— Але ж тобі буде важко. Доведеться піднатужитися. До того ж і здоров'я, і нерви в тебе нікудишні.

— Оформить мене спочатку кресляркою, — попросила Варя, — а там, якщо не провалюся...

— Та я з дорогою душею, от тільки чи витягнеш...

— Нічого, якось виберусь... — відповіла Варя так, як

часто говорила підпільникам, коли йшла на важке завдання.

У технічному відділі знайомі обличчя дівчат оточили Варю.

— Виросла, вродливою стала, але надто худа.

— І очі, очі стали серйозні і дуже гарні,— зауважила Лола, яка пам'ятала Варю ще по копіюванню, коли та працювала у Лоли ученицею і швидко випередила навіть саму вчительку. Щоб не запнутися на якомусь слові, Варя не вимовляла їх з великими паузами. Їй не хотілося, щоб дівчата помітили, як вона заїкається. Це створювало у всіх враження, що вона стала серйозною і розсудливою.

Платон зустрів Варю привітно. Її бажання працювати кресляркою з тим, щоб вивчитися потім на молодшого конструктора, підтримав гаряче і пообіцяв, що всіляко допомагатиме.

Того ж дня він залишив Варю на Осадчу, бо сам зараз був дуже завантажений — мав здавати пароплави.

В конструкторському Варя спочатку розгубилася. Тут стояв гамір, як у бджолиному вулику. Десятки рядів столів з кульманами, схилені над дошками люди. Справжній тобі конструкторський цех. Вона любовно розглядала макети суден, що виднілися під склом. Ще плаваючи на буксирі з дідусем, дівчина навчилася поважати все, що зв'язувалося з кораблями. За інженерами — креслярки, копіювальниці. Проходячи між столами, Варя почула за спиною шипіння Лоли:

— Не розумію, що за користь з таких креслярок, вона ж і в копіювальних без року тиждів працювала.

Осадча зустріла її холоднувато. Платон нічого не встиг сказати Наталці про Варю Бережну і невідкладно виїхав здавати пасажирські пароплави. Кожного новоприбулого працівника Наталка оцінювала очима керівника групи. Їй потрібні були досвідчені працівники, і до молодших конструкторів вона ставилася з великою вимогливістю.

— Нам креслярки, звичайно, потрібні,— сказала вона Варі,— але тільки досвідчені. Почуваєте ви, що справилося з роботою?

— Не знаю,— чесно призналася Варя.— Я буду старатися...

Наталка уважно подивилася на її бліде обличчя. Більшість дівчаток, що залишалися в окупації, були худі і кволі.

— Ви були в окупації? — запитала Наталка.

— Була,— відповіла Варя, і Осадча помітила, що в куточках її очей заблищали сльози.

Щоб не хвилювати дівчину, більше не розпитувала.

— Що ж будемо з вами робити? — співчутливо запитала Осадча.— Ви з установкою механізмів знайомі?

— Ні!

— Гвинти коли-небудь креслили?

— Ні!

— А лопатеві колеса?

— Теж ні. На заводі працювала тільки копіювальницею,— винувато сказала Варя.— До війни вчилася на третьому курсі суднобудівельного технікуму, там дечого нас учили... Я, мабуть, усе забула.

— Добре, накресліть поки що установочні болти. На заводі немає стандартних, і доведеться їх виготовляти нам.

Осадча дала Варі заводські нормалі на установочні болти і попросила перекреслити готові деталі.

«Може, дівчина трохи звикнеться, ознайомиться з роботою і стане сміливішою»,— подумала Осадча, співчутливо дивлячись на Варю. Вона показала Варі її робоче місце. Це був новий стіл. Його зробили конструктори з ящиків, у яких переправляли світлокопії з евакуації. Креслярська дошка — з фанери, місцями дуже нерівна.

Варя накреслила гвинти швидко. Вона добре розуміла, що Осадча доручила їй найпростішу роботу, яку могла зробити навіть копіювальниця.

Коли Платон повернувся до відділу, Наталка запитала:

— Не розумію, для чого мені прислали цю дівчинку? У мене зараз не знайдеться роботи для неї. Адже проектно-установочна група вимагає певної підготовленості.

— Їй треба допомогти, Наталко. Вона була підпільницею, потім потрапила до німецького табору. Ця онука одного нашого лодмана стільки пережила, що ми повинні стати їй опікунами.

— Добре, зроблю, що від мене залежатиме,— пообіцяла Осадча.

Вона підійшла до Варі і запропонувала перекреслити гвинт-рушій з готового малюнка, щоб Варя згадала колишні свої навики. Вона часто підходила до дівчини, пояснюючи кожну дрібницю. Робота була легка, і Варя раділа, що справилася з нею. Вона навіть відчула якусь впевненість у собі і поводитися сміливіше.

В кінці дня Наталка сказала Варі:

— Ви виконуватимете робочі креслення гвинта-рушія для нового заводського катера. Це досить складна справа, але я допоможу вам. Прочитайте спочатку уважно оце.— І Осадча передала Варі «Керівні матеріали науково-дослідного інституту по проектуванню гвинтів та їх робочих креслень».

Варя просиділа над тією надрукованою на склографі книжечкою увесь день. Додому прийшла зажурена. Їсти не сіла.

— Що з тобою? — запитав її дідусь.

— Нічого я не можу, нічого не розумію,— плачучи сказала Варя.— Ніколи мені не зрозуміти отих складних формул і креслень.

— Ба, донечко. Ти гадала, що синиця сама в руки прилетить. Спочатку завжди важко. Ти ж здібна. Освоїшся, полегшає.

Другого дня Осадча, побачивши Варину розгубленість, подумала:

«Справді, у мене немає педагогічного підходу. Звичайно, з цього не починають».

— Давай-но прочитаємо про це саме у підручнику Алфер'єва. Там про все сказано простіше.

Варя з вдячністю подивилася на неї і почала працювати більш впевнено. Ласкава усмішка Осадчої її підбадьорила, та як тільки Наталка вийшла з відділу, Варя знову розгубилася. Рейсшина весь час сповзала на самий край столу, а ніжка циркуля, подовжена для викреслювання великих кіл, ніяк не хотіла слухатися її.

Осадча знову підійшла до Варі, помітила її хвилювання.

— Вам треба відпочити, — сказала вона, взявши Варю за плече. — Робочий день скінчився, отже, йдіть додому.

— Ще хоч трішечки, — попросила Варя.

— Не хвилюйтеся, все буде добре, — втішила її Осадча, хоча насправді бачила, що робота посувається повільно. Тепер Наталка не зовсім вірила в те, що Варя зможе швидко опанувати креслярську справу. Кілька хлопчиків-копіювальників, що працювали під її керівництвом, почувалися сміливіше, здавалися краще підготовленими.

— Ну, що ж, давайте попрацюємо трохи разом, — запропонувала вона.

Довгими, сухуватими пальцями Наталка ледве помітними рухами пересувала рейсшину. Варя з захопленням і заздрістю дивилася, як легко й невимушено ходив у її руках косинець, як впевнено лягала на папір кожна лінія, завжди потрібної довжини і товщини. Всі прості обчислення Осадча робила в думці і майже не користувалася гумкою.

«Як у неї це виходить легко?» — подумала Варя.

— Ну, тепер працюйте, — підбадьорила дівчину Наталка і залишила її саму.

Варя хвилювалася, що робота у неї не зовсім клеїться. За роки війни вона втратила навик і до того ж забула все,

що вчила в технікумі з креслення. У роботі з косинцем і рейшиною в неї не було ніякої вправності. Олівець щохвилини скочувався з столу і падав на підлогу. В цю мить всі повертали голови у Варин бік. Хлопці спішили допомогти їй підняти те, що впало, а Лола голосно сміялась, поглядаючи на Варю злим поглядом, від чого Варя ще більше ніяковіла. Вона й сама помітила, що багато часу в неї йде марно на шукання то олівця, то гумки.

Наталка, проходячи між столами, непомітно стежила за Варєю.

— Як ви проводите лінію? Лінію треба вести завжди тільки знизу вгору і зліва направо. Виберіть раз і назавжди постійне місце для креслярських приладь. Гумка й олівець повинні завжди лежати в нижньому жолобку стола. Пам'ятайте, що для конструктора має велике значення також заощадження часу на дрібницях.

Дубчак та інші спеціалісти частенько підходили до Осадчої, радилися з нею. Варя дивувалась, як швидко вміла знаходити вихід з усякого складного становища ця ще молода жінка. Всі вони розуміли одне одного з півслова, хоч іноді й гаряче сперечалися.

Наталка зачарувала Варю якоюсь особливо суворою і розумною красою. Осадча сміялася рідко, але усмішка, що виникала на її обличчі якось раптово і нестримно, не могла не викликати у співрозмовника такої ж посмішки.

Новий світ Варя пізнавала в людях. Як і тоді, коли вона вперше прийшла на завод, її полонила діловитість цих людей, простота в поводженні і повага до тих, хто більше знає. Понад рік працювала Варя з підпільниками. Вона подумала, що там усе було простіше. Вона звикла до того, що там поважали і шанували людей за сміливість, відвертість і кмітливість. Варя зуміла заслужити загальну повагу своєю сміливістю, а щирість — її вроджена риса.

Але тепер життя здавалося дівчині значно складнішим. Тут потрібні знання... Чи не стане вона посміховиськом усього відділу? Ой, як вона не звикла плентатись у хвості...

— Дорога Наталіє Петрівно,— сказала Варя розчулено.— Не думайте, що я така дурна й не здатна ні до чого. Вчилася я завжди добре, але стільки років не тримала в руках ні олівця, ні книги... Інші мріють бути артистами, поетами, а я все життя мріяла стати гарним інженером. Ви мені тільки порадьте, може, мені поки що не пнутися в креслярки, а почати з копіювання.

— Ні в якому разі. Тільки сьогодні ж ходітьте зі мною до директора технікуму. Ви ж до війни закінчили два курси. Хоч навчання вже й почалося, але ми все зробимо, щоб ви стали студенткою третього курсу вечірнього відділення. І якщо можна, то без іспитів. У вас є на те прав більше, ніж у когось іншого.

Директором технікуму був добрий знайомий Осадчої, колишній інженер заводу. Старий педагог добре пам'ятав Варю.

— Та вона ж до війни вчилася на відмінно і вважалася однією з кращих студенток на курсі.

Осадча відкликала директора вбік і розповіла йому те, що знала про Варю Бережну.

— Може, зарахуєте її без іспитів?

— Саме зараз почалося навчання на кораблебудівному факультеті, можете прослухати перші лекції. Хочете, поведу вас до аудиторії?

— Дуже хочу,— кивнула головою Варя.

— Ну, то ходітьте, а документи принесете завтра.

Наталка витягла з свого портфеля сніданок, який не встигла з'їсти на заводі, й поклала до Вариної сумочки.

— На перерві щоб обов'язково повечеряла,— гукнула їй услід.

Варі не вірилося, що знову вона студентка технікуму,

що слухає лекцію видатного інженера, книги якого бачила ще до війни.

— Наука про корабель, — лунав в аудиторії голос педагога, — порівняно молода. Більш ніж двісті років тому вийшла в світ робота члена Петербурзької академії наук Леонарда Ейлера «Корабельна наука». То був перший у світі посібник з теорії суден. З ім'ям російського вченого Менделєєва зв'язане вчення про ходовість суден. Саме за його пропозицією в Петербурзі збудовано перший у Росії дослідний басейн для вивчення моделей суден і їхніх ходових якостей.

Інженер пообіцяв на наступному занятті повести студентів до дослідного басейну інституту і показати, як науковці ведуть випробування моделей суден.

З перших занять Варя прилетіла додому немов на крилах. Вийшла на балкон і жадібно вдихала вечірне повітря. Дідуся не було вдома, певне, він заночував на пристані. Йй так хотілося поділитися з кимось, що вона вже студентка, що сьогодні була на заняттях і чула багато цікавого. Через відчинені двері балкона побачила Платона. Він читав, але тепер вона вже не могла зайти до його кімнати так вільно, як раніше. Він був для неї не просто сусідом, а начальником.

Однаке Варя не втрималась, щоб не заглянути до Платонової кімнати. Він помітив її, перш ніж вона встигла втекти.

— Ну, партизанко, як справи? — запитав бадьоро.

— Можете мене привітати. Я вже студентка технікуму. Сьогодні навіть на лекціях була.

— Робота і навчання? — здивувався Платон. — Чи не забагато для нашої хворої?

— Ні, я вже не хвора, — заперечила Варя, — і почуваю себе вельми добре.

Платон запропонував Варі користуватися його

бібліотекою. Тут була переважно технічна література та різні довідники.

Спочатку її навіть ошелешила така кількість книг із суднобудування.

— Невже ви все це прочитали? — наївно запитала вона.

— Мало того, що прочитав, простудіював, — відповів Платон. — Дещо доводилося вчити напам'ять, а довідники — це така річ, що їх ніколи не вивчиш. До них інженер звертається все життя, як віруючий до біблії.

Другого дня Варя віднесла документи до технікуму. Одержала студентський квиток і, повернувшись додому, захотіла поділитися своєю радістю з Платоном, але його вдома не було.

Несміливо вона підійшла до книжкових полиць, окинула оком товсті фоліанти, почала читати їх назви і авторів книг.

«Невже треба вивчити і зрозуміти всі ці книги, щоб стати справжнім інженером?» — подумала вона.

Хвилююче і тривожне почуття охоплювало Варю, як тільки вона перегортала сторінки книг із складними кресленнями і фотографіями суден. Так і просиділа вона на підлозі, переглядаючи книги до пізніх сутінків, поки до кімнати не ввійшов Платон. Поява його була несподівана, і Варя винувато схопилася. Їй стало ніяково, що вона ридеться в його книгах. Правда, він сам їй запропонував, але, може, то було сказано просто із чемності.

— Бачу, Варю, що ви серйозно надумали гризти граніт науки, — пожартував Платон, зовсім не здивувавшись з того, що його книги розкидані безладно по підлозі. — Тільки ви не розгубіться серед цієї безлічі книг, поки що вам усього цього знати не треба.

— Я просто думала... — почала вона заїкаючись і відчула, що далі не зможе вимовити жодного слова.

— Про що ви думали?

— Думала про те, як добре знати багато-багато. Я думала про те, скільки втратила дорогоцінного часу. Коли б не війна, я вже могла б учитися в інституті і, напевно, не дивилася б на цю так просто названу книгу, як баран на нові ворота. «Непотоплюваність надводних кораблів», — прочитала вона. — Це, напевне, наука, що вчить, від чого корабель не тоне.

— Це швидше стосується плавучості, а непотоплюваність учить нас, як збудувати корабель, щоб він, на випадок аварії, при затопленні водою одного або навіть двох відсіків не потонує.

— Навіщо ж усі кораблі орієнтувати на аварії, які бувають дуже рідко? — здивувалася Варя. — Хіба в цьому є якась потреба?

— Звичайно, є. Ви читали коли-небудь про загибель величезного океанського корабля «Титанік»? Він потонув через те, що не мав достатньої кількості водонепроникних переділок. Після цього випадку і були введені правила, які гарантують непотоплюваність, або, інакше кажучи, живучість кораблів.

Сівши на стілець, Платон почав детально розповідати про загибель «Титаніка». Він так описував усі події, немов сам був під час аварії корабля.

— Звідки ви все це знаєте? — поцікавилася Варя.

— А я багато читав про цю аварію. Дуже цікаво розповідає про неї наш відомий вчений Крилов. Хочете, візьміть цю книжечку, почитайте. Засновником учення про живучість і непотоплюваність суден є видатний флотоводець віце-адмірал Макаров, який був також ініціатором проектування і спорудження криголама «Єрмак». Академік Крилов продовжив і розвинув ідеї адмірала Макарова в галузі непотоплюваності суден. Він розробив також оригінальний практичний метод для розрахунку остійності суден на великих кутах крену. Ви його, напевне, вивчатимете

в технікумі. Цим методом ми й зараз користуємося, проектуючи судна. Він досить простий і надійний. Вчений Крилов відомий також як видатний дослідник гойдання корабля на хвилях. За ці дослідження англійське товариство корабельних інженерів присудило йому найвищу нагороду — зодоту медаль.

У кімнаті стемніло, а Варя сиділа й слухала Платона, боячись поворухнутися. Серце її билосся так, що часом здавалося, ніби Платон чує його стукіт, як тільки вона вмовкає. Місяць освітлював кімнату рівним таємничим світлом, і Варі пригадалися довгі вечори в таборі Ебензее, коли серце рвалося на волю, а в'язні при світлі місяця сиділи й до півночі мріяли, як їм житиметься по війні. Дівчатка нерідко вели розмови про кохання. Пригадавши це, Варя раптом зрозуміла, що може закохатися в Платона, що вона вже, мабуть, закохана в нього, тільки не встигла ще цього збагнути і тому так безтурботно, по-дитячому розсілася вночі в його кімнаті. Їй спали на думку рейси по Дніпру, і саме зараз, слухаючи його лагідний, давно знайомий голос, згадала, чому тоді на судні випрала йому сорочку. Так, вона ще тоді була закохана в нього, вона кохає його вже цілу вічність, всю війну, все своє життя! І як це вона не збагнула цього тоді, коли Платон прийшов до неї, хворої, і приніс букет троянд. Запах троянд сказав їй усе, тільки вона була тоді надто квола, щоб думати про свої почуття.

— Ой, як ми засиділись, — сказала, схоплюючись. — Прощайте, я піду. А книги, що ви відклали, я візьму-таки, може, щось і зрозумію...

— Куди ви поспішаєте, Варю? — спробував затримати її Платон.

Але Варя вже стукнула дверима і зникла в своїй кімнаті.

Подружжя Крекотів полюбило Варю як свою доньку. Це допомогло дівчині легше перенести втрату батьків.

Часом Варя дивилася на Марту Іванівну і дивувалася, звідки в неї вистачало сил догоджати чоловікові, готувати обід, доглядати хворих у шпиталі. Жінка зовсім не думала про себе. Мала ласкаві сірі очі, худе, трохи знервоване обличчя і розкішне волосся, яке не встигала довести до ладу і тому завжди ховала його під хустиною.

— Війна закінчилася для тих, хто прийшов додому, — не раз казала вона, а не для тих, що й досі лікуються у шпиталях, які не можуть повернутися до своїх рідних, соромлячися свого каліцтва. Коли заходиш до них, почуваш себе так, мовби винен в чомусь перед ними. Уяви собі, я б не могла, йдучи до палати, підфарбовувати уста. Соромно.

— Бачиш, вдає з себе жалісливу, — злісно казала на кухні сусідка Дорка, яку всі чомусь не любили. — А сама й не розповідала про те, що в евакуації відібрала в порядної жінки чоловіка, що, дякуючи їй, син Павла Михайловича теж став калікою.

Варя зрозуміла, що сім'я Крекотів приховує від неї якусь трагедію. Надто добрі й лагідні були це люди, щоб могла вона повірити словам Дорки. Щось тут не так.

* * *

Виписуючи з шпиталю, лікарі попередили Платона, що на нього чекає ще одна серйозна операція. Останнім часом нога почала нестерпно боліти, і він надумав лягти до лікарні.

Коли пластинку було знято, лікар підбадьорююче сказав йому:

— Ще бігатимеш і навіть ходитимеш на лижах.

Платон мало не кричав від болю, особливо тоді, коли уколи новокаїну перестали діяти. Попросив затамувати

біль наркотиками і лише тоді заснув важким тривалим сном. Прокинувся пополудні. Зрадив і здивувався, побачивши біля ліжка Варю.

— Вона не відходить від вас з самого ранку,— мовила сестра.— Мабуть, ваша наречена?

Платон ніколи не бачив ще Варю такою блідою. Сповнені тривогою очі навіть потемніли, пальці нервово перебирали китиці хустини.

Варя вийняда з вузлика пірижки.

— Їжте, сама пекла. До того ж вперше в житті. Правда, під керівництвом Марти Іванівни.

Платон простягнув руку до пірижки.

— З калиною. Такі я їв тільки колись в дитинстві у бабусі в селі.

Платону стало легше і весело від розповідей Варі, що всі про нього турбуються. Вона принесла йому квіти і багато привітів.

— Почекай, а як же тебе впустили? Сьогодні ж не прийомний день.

— Я так просила лікаря, так просила, ну, він спочатку кричав на мене, а потім дозволив пройти.

В неділю, коли прийшли Наталка і Вадим, Варя вже виходила з палати.

— Платоне, чому ж ти не попередив, що лягаєш до лікарні? — з докором мовила Наталка.

— Не хотів я передчасно вас турбувати. Тепер все скінчилося добре, ніхто не буде даремно хвилюватися.

Вдруге Наталка і Вадим відвідали Платона вже на квартирі. Лікарі радили йому пересуватися хоча б з допомогою милиць. Спробував пройти кілька кроків, тримаючись за стільці.

— Я такий щасливий, що ви прийшли. А то гадав, що мене всі забули.

— Заруба послав мене у відрядження,— мовила Наталка.— Я просила, щоб Вадим частіше бував у тебе.

— Приходив тричі на тиждень, але мене не пускали. Якесь грипозна епідемія... Але передачі ти, напевне, одержував?

Платон показав на слоїки з медом:

— Як бачиш. Але меду я не їм, від нього в мене печія.

— Даремно,— жартома мовив Вадим.— Арістотель-мудрець сказав: «Якщо хочеш довго жити — їж мед».

Наталка і Вадим наперебій розповідали заводські новини. Платон повеселів, навіть випив вина, що його приніс Вадим.

До кімнати ввійшла Варя. Вона принесла Платонові миліці, які Марта Іванівна позичила в шпиталі. Дівчина розчервонілася від швидкої ходи і була дуже гарна. Наталка побачила, як змінився Платон, коли прийшла Бережна. Спробував пройтися від ліжка до столу. Варя першою кинулася допомогти.

— Скоро я буду ходити, як деркач, себто пішки зможу обійти всю планету,— бадьоро проголосив Платон.

Потім пили чай, і Наталка встигла помітити, що Варя почуввається тут як господиня. «Звісно, вона Платонова сусідка, і цьому немає нічого дивного. Але доки я роздумувала, він встиг закохатися в цю милу дівчину,— подумала вона, і їй стало гірко.— Можливо б, минув якийсь час, і я б розібралася в своїх почуттях. Але тепер, здається, пізно. Може, до Платона прийшло справжнє кохання?»

IX

Стояла тиха, м'яка погода. У повітрі гостро пахло пожовклим листям, наскрізь прогорілим сонцем. Від густих осінніх трав підіймалися непомітні для ока теплі випари,

настояні на конюшині і молочаї. Така погода буває тільки на межі весни і літа або літа і ранньої осені.

Марта Іванівна розіслала великий старий плед, поставила на траву кошик з їжею. Варя зразу побігла в гушавину лісу шукати гриби.

— Дивіться, боровик,— скрикнула Варя і кинулась до невеличкого дубка. Гриб був добре замаскований травою і сухим листям.

— Оце аж звідси ти побачила? — із заздрістю сказав Платон. — А в мене, на жаль, погані очі. Я, напееене, жодного гриба не знайду.

— А я в грибах щаслива,— щебетала Варя. — Хочете, я навчу вас знаходити гриби? Боровик, або білий гриб, найчастіше росте в тих місцях, де багато торішнього листя, біля пеньків чи дубків. Це — цар грибів. Але не поступається йому підосичник, або червоноголовець. Ось дивіться, який красень! Ніжка в нього товста, а шапочка червона. З нього найсмачніша юшка. А росте він переважно між осик. А ось маслята, гляньте скільки. Маслята, навпаки, люблять рости в молодих посадках лісу, здебільшого в замшілих соснячках або навіть на піску. Їх можна збирати до пізніх морозів.— І вона заходилася зрізати гриби, які цілими сім'ями розсипалися між молоденькими соснами.

Чи пам'ятаєте ви осінній придніпровський ліс, сповнений глибокого чарівного спокою, такий чистий, ніби прибраний на свято? Його шепіт змінює настрої людини. Злих робить добрими, збуджених — спокійними. У полудень біля стежок на галявинах дурманно пахне чебрець. А то раптом біля дороги вирине красуня горобина, посаджена дбайливою рукою лісника, уся, мов дівчина, обвішана червоним намистом.

Платон ішов ліською просікою і думав про те, що тридцять років для чоловіка — це вік, коли вже серйозно замислюються над своїм майбутнім.

Варя рвала гриби і серед осіннього листя здавалася ще вродливішою і загадковою. Платон вже встиг звикнути до неї. Він сумував, коли довго її не бачив, і почувався з нею на диво легко. Варя трохи молодша за нього, але що те важить, коли обоє вони вже надломлені роками, в обох за плечима важкі дороги війни? Він ніколи не розповість їй із свого минулого того, про що йому самому соромно згадувати. Їм було б добре вдвох починати все спочатку. Вони не знали одне про одного нічого поганого і не хотіли знати. Перевага, якої ніколи не було б у них з Наталкою. Тепер він твердо надумав, що Варя нічого не знатиме про Дусю. Навіщо ранили її серце. Може, колись пізніше він і розповість їй усе, але тоді, коли відчує, що від того не втратить її навіки.

Варя була ще й досі бліда. Ледве помітний рум'янець виступав на її щоках. А очі! Він ніколи не помічав, що в неї такі очі. У затінку дерев вони випромінювали магічне світло.

— Ось знову підосичник, — радісно вигукнула Варя, кинулася вперед і тут же наткнулася на три великих, злитих до купи боровики.

— Покажи, — попрохав її Платон.

Варя простягнула йому кілька мальовничих червоноголовців. Платон обережно затримав її пальці в своїх. Варя висмикнула руку і ненароком розсипала гриби. Вони кинулися їх збирати. Сміялися при цьому, як діти, тремтливо вичікуючи одне від одного якоїсь значної події. Нарешті Платон наважився освідчитись їй.

— Варю, — сказав він тихо, — розумієш ти, що для мене все це серйозно, дуже серйозно. Тим більше, що мені незабаром тридцять років і я хочу одружитися. Я трохи старуватий для тебе, але якби ти згодилась...

Варя дивилася на нього такими чистими очима, що йому стало на якусь мить навіть моторошно від цієї дівчачої наївності. Відчував себе так, як бувало в дитинстві

на гойдалці, коли під самим небом серце йокало від захоплення й остраху. Що вона відповість? Та очі в неї були сповнені такого всеосяжного щастя, що годі сподіватися красномовнішої відповіді з її уст. Чи зуміє він не зруйнувати цей казковий світ її дівочих сподівань і вірувань?

— Я не думала про заміжжя, але я кохаю вас. Я кохаю вас, мабуть, усе своє життя,— впевнено сказала Варя. І це була правда. Потім вони відчували, як похитнулося небо в них над головою і пташки заспівали нечуваної досі симфонії. В ці хвилини Платон на якусь мить згадав Наталку, не ту, яку побачив по війні, надломлену горем і втратою, а ту, яку знав в інституті, на березі Чорного моря.

Спогад приплив і відплив, як вітрило у морі, а він потонув у янтарних очах дівчини, що заворожено дивилася на нього і довірливо простягала йому свої руки, ні про що більше не питаючи, готова пройти з ним усе своє життя.

XII

Сонце сідало за далекий овид, різко окреслений дніпровими водами. Густі палеві фарби впали на вранішні плеса.

Пронизливо пролунав гудок пароплава. Начальник теплотехнічної партії дав команду буксирові на відхід од верфі. Із скреготом задзвеніли ланцюги відданої кітви.

Група конструкторів виїздила на теплотехнічні випробування щойно відбудованого судна.

Кругнулися лопатеві колеса і, здіймаючи цілий бурун білосніжної піни, легко понесли судно вперед. Чотири шестивеслові шлюпки відокремилися від берега

слідом за пароплавом, проводжаючи його на широку воду.

У найближчій шлюпці Наталка побачила Варю. Вона стояла посеред човна, тоненька і струнка, як щогла. Світле волосся на яскраво-синьому тлі неба здавалося зовсім білим. Сонячне проміння створило навколо її голівки ореол, і вона була надзвичайно приваблива, якась неземна в своїй юній вроді. Шлюпка легко гойдалася на хвилях, що котилися від судна.

Наталка повернулася до Платона. Тримаючись руками за планшир леєрних стоячків тераса, він весь подався вперед. Всі його помисли й почуття понеслися за світло-волосою дівчиною. Наталка заглянула в його очі і заніміла. Вони сяяли таким знайомим їй вогнем. Скільки раз він дивився колись так услід їй, і тільки їй. «Щаслива Варя,— подумала Наталка в цю хвилину.— Вона може кохати віддано, і на її дорозі немає ніяких болючих втрат». Серце Наталки стиснулось від жалю за чимсь безповоротно загубленим і дорогим, як саме життя. Вона відчула, що втратила щось велике і неповторне.

Так, вона була вимоглива і сувора, оцінюючи Платонові вчинки. Вона не хотіла знати компромісів, хоч і кохала Платона.

«Як же так сталося?» — подумала Наталка, зрозумівши, що її щастя залежало від неї самої.

Осадча згадала свою першу зустріч з Платоном і той винуватий вираз очей, який вона помітила, коли він розповідав про свою помилку. «Я відштовхнула його своєю гордістю, упивалася своєю цнотою, замість того щоб протягнути йому руку».

Та, власне, кому потрібна рука? Йому чи їй, яку гнітить зараз самотність, як найважча каменюка? Платон не вмів довго страждати й роздумувати, він уже щасливий, бо покохав дівчину, варту стати його дружиною. Що ж вийшло з її гордістю і тими ідеалами, які вона

носила в собі? Є щось принизливе, у відчутті самотності, в тому, що Платон не прийшов до неї і не сказав їй, що він засуджує себе, що він хоче жити по-іншому, не звернувся до неї за порадою, як допомогти тій жінці, яку він скривдив. Чи має право вона його судити, якщо кохання, яке він стрів на своєму шляху, справжнє, велике кохання, сильніше за все?

Вона відійшла вбік і відчула, що страждає. Їй здавалося, що всі розуміють її стан і співчують їй. Наталка не могла примусити себе ще раз глянути в Платонові очі чи сказати йому хоч одне слово і була вдячна, що він, зрозумівши її, уникав зустрічі.

Барви надвечір'я поступово танули в сутіках. Силуети яхт і буксирів пропливали перед очима мовчазними суворими тіннями. Десять зчалували баржі, і самотні надривні голоси розтинали повітря. Пронеслися назустріч легенькі шлюпки і байдарки. У нічній тиші Наталці вчувався шепіт молодих, забронзовілих закоханих пар, що сміялися і стиха співали. Поволі річка затихала, здавалося, сама ніч заснула на борту їхнього великого корабля.

Наталка зайшла до каюти. Довгим, байдужим поглядом обвела оббиті лінкрустом стіни, м'які койки, гарні і зручні меблі. Усе це, як і завітрашні випробування судна, здавалося їй незначним порівняно з тим, що вона добровільно втратила, сама не помітивши коли.

XIII

Дубчак викликав до Москви нарком. Платон давав розпорядження на ходу, радився з головним інженером і директором. Ніхто ще не знав, чого торкатиметься розмова головного конструктора заводу з наркомом.

— Ти їм передай там, Платоне Лукичу, що з ремонтом суден ми справилися, перекривши всі дані нам терміни. Тепер завод має перейти на суднобудування. Хай підкинуть нам якийсь військовий об'єкт, моніторчик там чи що інше,— запропонував директор.

— Думаю, що військових об'єктів ми зараз будувати не будемо,— заперечив головний інженер.— Тепер ми повинні прикрасити Дніпро кораблями кращими, ніж за кордоном. Щоб навіть вороги позаздрили нам. І щоб ходили вони швидше, ніж їхні судна. В кінці війни німці показали нам цікаву новинку — судна на підводних крилах. Ідея не їхня, а бач встигли вхопитися за неї, опрацювати. Гадаю, що і нашим інженерам варто було б подумати над цим.

Дубчак не сказав ні директорові, ні головному інженерові про свою заповітну мрію, вкладену в дипломний проект. Він був певен, що по війні почнетесь на всіх ріках Союзу серійне суднобудування. Це покладе кінець кустарщині на верфях і дасть можливість виконувати серійні замовлення. Забезпечить не тільки кращу якість суден, а й принесе величезну економію на кожному з них.

Він ще раз зайшов до відділу, попрощався з працівниками, переглянув і підписав креслення на установки котлів на останніх пасажирських суднах, що відбудовувалися на верфі. Того ж вечора вилетів до Москви.

Нарком зустрів Дубчака як давнього знайомого, хоч бачив його вперше в житті.

— Розповідай, що зроблено,— сказав він Дубчаку просто, без передмови.

— Чимало зробили, скажу без похвальби. Коли почали працювати, на березі ціле кладовище суден стояло. Тепер майже чисто. Деякі на воді добудовуються, інші пішли уже в пароплавство чи в колгоспи. Найбільша наша робота — пасажирські судна, вони вже на плаву.

— Що збираєтеся робити, коли нове поповнення прибуде з евакуації? Там же чимало кваліфікованих робітників, конструкторів, корабельних майстрів. Конструкторське бюро у вас буде вельми дужим. З ремонтом вже покінчили. Пора взятися до серйозних проектувань.

— До війни проектувало наше бюро пасажирські пароплави і буксири всяких потужностей для Дніпра. Потім, коли я вже закінчував інститут, поїхав до Горького, Миколаєва і Херсона вивчати матеріали для дипломного проекту. Дивлюся, сидять конструктори і майже на такій самій роботі — проектують судна тієї ж потужності з невеликою відміною в основних розмірах корпусів. Ще тоді я подумав: «Навіщо це потрібно? Скільки грошей викидаємо на вітер! Адже кожен проект мільйони коштують?» На фронті я часто думав, якщо повернуся на рідний завод, обов'язково спроектую таке судно, яке могло б ходити на всіх ріках нашого Союзу. Я певен, що недоцільно для кожної ріки проектувати і будувати кораблі осібно. Невеликі переробки, викликані специфікою плавання на тій чи іншій ріці, звичайно, можливі, але в цілому проект повинен бути таким, щоб його можна було використати на Волзі, і на Дону, і у нас, на Дніпрі. Мені б хотілося поставити перед наркомом питання, щоб нам дали проектувати щось із стандартної серії суден. Адже був такий план серійного суднобудування ще до війни. Хай ми зробимо один проект, а не п'ять, але він має бути таким довершеним, щоб спроектоване нами судно могли будувати підприємства на всіх основних річках нашої країни з невеликими змінами, викликаними умовами плавання на тому чи тому басейні.

Нарком уважно слухав Дубчака.

— Ні, ти все ж таки молодчина! Недарма я чув про тебе добрі відгуки. А ти з директором не радився?

— Про що?

— Та про те, що кажеш зараз мені.

— Ні. Він пропонував мені інше. Попросити проект якогось військового корабля. А я сказав, що воєнні об'єкти, напевне, будувати не доведеться. Директор все ж таки стоїть на своєму.

— В розмові по телефону я так його і зрозумів. Наткнув йому, що ми збираємося запланувати вам якийсь судно із стандартної серії. Директор прийняв цю звістку без ентузіазму і справді наполягав на моніторі.

— Ось чому він не сказав мені всього одверто. Він ще недавно в війні, не встиг прохолоннути. А взагалі директор у нас непоганий, думаю, що захоплення моніторами у нього тимчасове.

Нарком дивився на Дубчак проникливим вивчаючим поглядом. Усе в цьому ще досить молодому інженерові йому подобалось. Вольова зовнішність і спокійний, розсудливий голос. З таких людей виходять надійні керівники, і недаремно цей талановитий спеціаліст посів так швидко на заводі посаду головного конструктора.

— Так от що, товаришу Дубчак. Наші з вами погляди на завдання суднобудівників у даний момент збігаються. Я теж гадаю, що доцільно доручити вашому проектному бюро проектування буксирів потужністю в двісті і чотириста сил стандартної всесоюзної серії,— вів далі нарком.— Комітет оборони ще на початку сорок четвертого року поставив питання про повоєнне будівництво суден. Ми запропонували горьківцям спроектувати буксири для Дніпра. Вони відповіли, що доцільніше доручити виконання цього проекту вашому заводу. Перші буксири будуть збудовані і перевірені в експлуатації на Дніпрі, а потім ваші проекти можна буде розмножити для всіх заводів річкового суднобудування.

Платон розчаровано вигукнув:

— Буксирів? На Дунаї, я чув, цей вид транспорту відійде в минуле. А я сподівався, що нам доручать проектувати якийсь сучасний дизель-електрореплав.

— Після буксирів перейдете до побудови пасажирських пароплавів повосенньої серії.

— Пароплавів? — перепитав Дубчак. — Пригадую, ще в інституті ми всі були захоплені проблемою великого Дніпра і великої Волги. Я вже тоді був певен, що для Дніпра ми будемо будувати пасажирські теплоплави, а не пароплави. Пам'ятаю, в своїх розрахунках я навіть довів, що вони значно економічніші в експлуатації.

— Для теплоходів ще не настав час. Поки що нам треба зважувати практичні можливості. Парові машини ваш завод уже випускає, добре їх освоїв. А з дизелями справа поки що складніша. Дехто умудряється пристосувати танкові дизелі на вантажні теплоплави. На цьому далеко не поїдеш. Тоді, коли флот ущент знищений або потоплений, треба думати, як його найшвидше відбудувати. Ріки — це теж артерії нашої промисловості. Стандартні буксири будуватимемо зараз з добре освоєними паровими машинами і котлами, які виготовляє ваш завод. Звичайно, машини і котли вам доведеться дещо модернізувати. І передай там своїм, що проекти треба буде виконати в найкоротший термін.

— А я сподівався, що декому з нас доручите подумати над крилатими катерами.

— О, це, голубе, завдання цілого науково-дослідного інституту. Тут ще багато неясного, недослідженого. Кажуть, дещо зробив уже в цьому напрямку горьківський інженер Алексєєв — йому всі карти в руки.

Дубчак їхав на завод з новим завданням. Нарешті його конструктори почнуть проектувати серійні судна. Цими роботами керуватиме він. «Чи справлюсь я з таким серйозним завданням? — подумав він. — Та, звичайно ж, справлюсь. З евакуації повертаються досвідчені конструктори, буде з ким порадитися». І тут же, у вагоні, він почав складати схему перебудови свого відділу.

XIV

На нараді конструкторів Дубчак доповідав:

— Перед нами завдання великої ваги — відбудова флоту, який знищили фашисти під час війни. Ми вже маємо завдання на розробку проектів двохсотсильного і чотирьохсотсильного буксирних пароплавів, які повинно здійснити наше конструкторське бюро. Це не знімає з нас обов'язку по виконанню всіх поточних робіт, по відбудові заводу, ремонту флоту, по спорудженню вантажних крапів, допоміжних механізмів, котлів і машин. Навпаки, виконуючи ці роботи, ми повинні будемо віднайти найраціональніший тип стандартних допоміжних механізмів, найбільш економічні паросилові установки, які теж увійдуть до всесоюзного виробництва як серійні, стандартизовані.

Нарком пообіцяв, що основні сили конструкторів повернуться з евакуації, але поки що приїхало лише кілька старих спеціалістів, а сьогодні ми дістали телеграму про те, що частина працівників залишиться в евакуації на тривалий період. Отже, щоб закінчити такий проект вчасно, людей буде малувато. Але я думаю, що коли ми негайно розпочнемо підготовку кадрів з копіювальниць, з креслярів, нарешті, з цехових працівників, ми зможемо закінчити роботи по проектуванню, можливо, навіть раніше того терміну, який визначив нам наркомат.

Після Дубчака слово взяв Процак. Під час виступу він артистично жестикулював, відкидав назад лев'ячу, поїняту першою сивиною голову і чимсь нагадував диригента. Язик в нього був підвішений добре, і це вміння говорити, певне, й тримало його на керівних посадах. Була в його голосі навіть якась зверхня поблажливість до тих, хто захопився новим проектом і надає йому виняткового значення.

— Не буду заперечувати,— казав він,— дніпровському пароплавству буксири зараз потрібні до зарізу! Проект, як завдання, ми повинні виконати. Але я не схильний створювати навколо нього помпезну біганину. Це не крейсер, і не монітор, і навіть не пасажирське судно, а звичайний буксир. І мені здається, що шановний наш Платон Лукич дещо перебільшує труднощі. Завод на своєму віку зробив уже стільки подібних буксирів, що будувати їх тепер, особливо коли на завод прибуде нове устаткування, все одно, що лузати насіння.

Зрозумівши, що перебрав міри, Процак вніс поправку:

— Як лузати насіння, це, мабуть, занадто, але я гадаю, що й помпезність тут ні до чого. Не розумію, чому Дубчак так хвилюється. Корпус буксира буде звичайнісінький, ну, може, ми й внесемо якесь удосконалення для серійного виробництва, але ж це дрібниця. Машина — звичайна, нахильна. Вона вже так вивірена і стільки років працює, що там нічого особливого не удосконалили. Котли на цих суднах останніми роками ставили водотрубні. У плануванні кают теж нічого нового не відкриєш. З тягловими якостями гребних коліс доведеться, очевидно, трохи поморочитися, але це теж не проблема світового значення. Як бачите, звичайний проект, і піднімати нас усіх на ноги, мобілізувати на позачергові роботи, на мою думку, ні до чого.

Вадим багатозначно глянув на Процака і, здавалося, готовий був схопитися з місця і кинути в нього важку готівальню, на якій лежала його рука. Наталка згадала відверту розмову Вадима з Процаком і те, як їй соромно було, що вона сама не змогла повестися так сміливо, як цей хлопець.

Слово взяв старий досвідчений конструктор Павло Крекит, який, так би мовити, зуби проїв на парових машинах. Ще до війни він віддав чималенько років удосконаленню суднової парової машини. Хоч і багато він зро-

бев, але відчував, що тепер, коли мав досвід і практику, міг нарешті усунути всі ті недоробки, які помітив в експлуатації чи дізнався про них з розмов із судновими механіками.

— Якщо дивитися з позицій Маркела Гуровича, — говорив спокійно, — то можна сказати, що всі проекти в суднобудуванні звичайні. Коли хочете, цей проект, можливо, навіть простіший, ніж багато інших. Але ж наше завдання і полягає в тому, щоб спроектувати його так, щоб він, цей звичайний буксир, був кращий, економічніший за всі попередні. Звичайна, каже товариш Процак, машина. А ви як конструктор не пробували поміркувати, скажімо, над тим, що механічний привід паророзподілу Клуґа не дає можливості розширити діапазон індивідуального регулювання фаз, а це створює певні труднощі при розбивці потужності по циліндрах машини і не завжди досягається через складність регулювання і зв'язаності між собою фаз та їх невідного розподілу? Паророзподіл теперішньої парової машини можна значно удосконалити, можна спростити конструкцію циліндрів, зробити кращими самі клапани. Щодо котла, то треба було б подумати над підвищенням температури пари, досягти збільшення коефіцієнта його корисної дії. Допоміжні механізми на сьогодні застаріли, їх треба перепроектувати, замінити новими, сучасними. А чи думали ви над тим, що деякі допоміжні насоси можна замінити ротаційними? Ні, Маркеле Гуровичу, все це не так просто, як ви вважаєте!

— Ми будемо боротися за найпростішу технологію побудови всього судна, починаючи від конструкції каркаса до найпростішої конструкції корпусу з застосуванням найновіших методів автоматичного зварювання. Я чув, що патонівці вже повертаються з евакуації. Гадаю, що вони нам у цьому допоможуть, — сказав Дубчак. — Автоматичне зварювання доведеться освоювати вже на

перших спроектованих нами суднах. Наше завдання запроєктувати не тільки оптимальне судно з котлами й паровими машинами, воно ще має бути технологічним, і наші корабельні повинні будувати його в найкоротші терміни. Буксири будуть чорноробами, які розчистять на наших річках шлях теплоходам нової конструкції і, можливо, навіть крилатим суднам. Саме через це наш проєкт є важливим і відповідальним завданням.

— Ну, це вже фантазування. Чалапати по воді колесами і думати про крилаті судна. Якось воно не в'яжеться,— скептично кинув Процак.

— Всьому свій час,— спокійно вів далі Дубчак.— Але вже те, що ми будемо працювати над проєктами мирного часу, повинно мобілізувати нас, а не розхолоджувати. Ось чому я пропоную розбити конструкторське бюро на відділи, як належить серйозній проєкційній організації.

— В такому разі у нас вистачить досвідчених конструкторів тільки на посади керівників відділів.

— Отже, кожен керівник повинен організувати свій відділ. Усю чорнову роботу виконуватимуть креслярі, яких можна підготувати навіть з копіювальників. Інженери візьмуть на себе основні розрахунки і загальні та вузлові креслення.

Тут втрутився у розмову Крекіт.

— А ви згадайте, як я став конструктором. Працював у цеху складальником. Потім мій майстер примітив, що я навчився добре читати креслення. «Звідки це в тебе?» — питає. А я й кажу йому: «З цікавості». Одного разу, коли я звернув увагу на неузгодженість у розмірах і запобіг появі браку, він сказав мені: «З тебе, хлопче, люди будуть» — і порадив мене креслярам. Спочатку було страшно, а потім бачу — не святі горшки ліплять. От я й кажу, що й конструктори-самоуки чогось варті, а для того, щоб накреслити якийсь там кнехт чи шпан-

гоут, не обов'язково інститут кінчати. Я охоче допомагати всім, хто бажає навчитися креслити.

Після такої довгої промови Павло Крєкїт упрїв і витираючи долонею піт, уклонився. Виступав він рїдко, і тому всі слухали його з великим зацікавленням. Інститут він закінчував уже заочно і вважався інженером високого класу.

— Павло Михайлович має рацію,— підсумував його пропозицію Дубчак.— Бажаючих учитися на конструкторів багато, от і організуємо для них постійне технічне навчання.

Другого ж дня Платон склав списки розподїлу людей по відділах і групах.

Покінчивши з судноремонтом, оперативна група знову повернулася на міську територію, щоб узяти участь в проектуванні типових суден.

Крім обов'язків головного конструктора, Дубчак узяв на себе ще й керівництво корпусним відділом, до якого входила корпусна група, очолювана Процаком, і група устаткування та добудови на чолї з Вадимом. Оперативна група на верфї була ліквідована, і Процак знову повернувся в КБ¹. Начальником групи машин та котлів було призначено Крєкота, а керівником проектно-установочної групи — Осадчу.

Керівник групи трубопровідників мав ось-ось повернутися з евакуації з кількома конструкторами. Єдиним представником групи електриків був розумний, енергійний інженер, який працював на заводі ще до війни і добре знав свою справу. Цей симпатичний товстенький «покотило» щойно повернувся з евакуації і тільки тому, що він опинився в рідному місті, готовий був рушити гори.

---

¹ КБ — конструкторське бюро.

— Не було ще такої справи, де б я не встигав! — упевнено заявив він. — Звичайно, воно важкувато сполучати посаду начальника і кількох виконавців, та якщо в евакуації я міг сполучати посаду начальника і кількох вантажників мін, то це вже мене не лякає.

Дубчак радів, що люди у нього в основному підібралися гарні. Непокоїв лише Процак. Він скептично і навіть вороже ставився до того, що викликало у всіх захоплення й радість...

XV

Тепер у відділі після роботи не припинялось життя. Поскладавши до столу свої рейсфедери, лекала, пляшечки з тушшю, копіювальники поспішали на курси молодших конструкторів і креслярів.

Павло Крєкїт почав своє викладання з того, що повів усіх на верф і ознайомив з елементарними поняттями в суднобудуванні.

Він водив учнів по кораблю і пояснював:

— Це ось поперечна в'язь, називається шпангоутом, поздовжня — стрінгером. Те, що робиш, далеко краще розуміти, аніж креслити наосліп.

— Скільки разів бачила оці шпангоути, стрінгери, бімси, креслила і не знала, що воно таке, — вигукнула молоденька копіювальниця.

Гаряче взялася за навчання і Варя. Вона попросила у Платона підручник «Корабельна архітектура і теорія корабля», щоб простудіювати його від початку до кінця. Але, написаний для вузів, він виявився занадто складним для її розуміння, і Варя повернула книгу Платонові.

— Це не Фенімор Купер. Ніяк не вчитаю.

Тоді Платон запропонував їй свій конспект лекцій, прослуханих ним в інституті, де основи конструкції корпусу судна були викладені значно простіше, ніж у підручнику. Варя читала конспект, вникаючи в кожну деталь, і щоразу зверталася до Платона за поясненням незрозумілого. Він побачив у дівчини великий потяг до знань і допомагав, чим тільки міг.

Єдиною людиною, яка холодно поставилася до пропозиції вчитися, була старша копіювальниця Лола. Вона калькувала блискуче, але конструктори завважували, що цей блиск суто зовнішній, насправді ж після детального перегляду креслень в них виявилось багато дрібних помилок. Особливо багато помибок було в корпусних кресленнях, де кінці ліній і пунктирів треба наводити дотемно, а іноді для того, щоб уміло скопіювати ватман, необхідно хоч трохи розбиратися в конструкції судна. Коли пробували говорити Лолі про те, що вона копіює неточно, тоді вона дорікала конструкторам, що в них і лінії нечіткі, і цифри п'яні, і літери нерозбірливі. Конструктори знали, що Лолу не переможеш, і, щоб уникнути галасу, самі підправляли кальки.

Зараз в Лолі на черзі дня було одруження. «Не все ж життя вчитися», — твердила вона, хоч закінчила лише сім класів. Наука давалася їй тяжко. Частенько поглядаючи на себе в люстерко, бачила, що гарненька. Залицяльників мала досить, але вона вже помітила, що ніхто з них не закоханий в неї так, як Вадим Гуренко.

Вадим потай зиркав на Лолу, коли підходив до копіювальниць, червонів, як дівчина, і боявся признатися, що ревнує Лолу до кожного конструктора, якому вона здавала креслення. Він частенько вже бував у Лолі вдома і не пропонував їй одружитися тільки тому, що страшенно боявся дістати відкоша. Тоді значно важче буде починати все спочатку. Ні, краще вже він дізнається

напевне, що вона його любить, і тільки тоді запропонує їй свою руку.

Лола працювала механічно. Вона ніколи не захоплювалася роботою. Вважала, робота — це обов'язок, а життя — все, що поза роботою. Багато досвідчених копіювальниць вчилася на креслярку і молодших конструкторів. Лола посміювалася з них. Вона копіювала відрядно, заробляла багато, іноді більше від інженерів, і часто казала:

— Ну, заради чого вчитися, морочити собі голову? Заробляю я більше від тих, що покинули інститути і сушили собі голову всякими формулами.

Варя не могла зрозуміти Лолиної психології.

— Хіба вся справа в грошах? — запитала вона. — Хіба тобі не хочеться знати більше, ніж ти знаєш, робити те, чого ніколи не робила?

— Відчепіться ви з своїми курсами, — казала Лола рішуче. — Я ніколи ніяких технікумів не відвідувала, і все-таки до мене непогано ставиться начальство.

— Невже тебе тільки й цікавить у житті те, на якому ти рахунку в начальства та скільки заробляєш? Якщо вчора копіювальниці було досить лише водити рейсфедером, то сьогодні треба вже трохи розумітися на кресленнях.

— І що тобі до мене? — скипіла Лола. — Та хто ти, власне, сама, щоб мене вчити? Оформили тебе кресляркою, але ж у кресленнях ти ні бельмеса не знаєш... Та ти зроду-віку навіть не копіюватимеш так, як я...

Це вже занадто. Варя не чекала такої образи. Тим болючіше їй було слухати це, що вона за роки війни багато втратила і відчувала, як важко їй зараз учитися.

— Куди ти мітиш, чи не на моє місце? — вела своєї Лсла. — Так тобі його не бачити, як свого носа!

— Яка ж ти зла, — мало не плачучи, сказала Варя. — І яка міщанка. Мені соромно за тебе.

Варі було дуже важко. Їй хотілося охопити зразу те,

що інші вчать роками. Жадоба до знань робила в її очах інженерів, особливо Дубчака й Осадчу, недосяжними людьми. У книгах з Платонової бібліотеки вона бачила безліч загадкових складних формул, які їй хотілося колись зрозуміти. Вона не могла збагнути таких дівчат, як Лола, яких, крім грошей і модних суконь, ніщо не цікавило. Варя намагалася менше зустрічатися і розмовляти з Лолою, настільки їй зогидніла ця міщанка, яка за німців так само механічно водила рейсфедером і навіть мала роман з якимсь німецьким інженером.

Варя боязко позирала на Платона, коли йому доводилося говорити з Осадчою. Розмова між ними була завжди діловою і офіційною. Дівчині хоч крізь землю провалилися від того, що в неї самої справи майже зовсім не поліпшувалися, але тепер Наталія Петрівна була з нею підкреслено ласкава і чемна, багато допомагала їй і ніколи не зауважувала, як іншим. Через це Варя почувала себе ще більш зв'язаною і немовби чимсь навіть винною перед товаришами, бо знала, що одержує заробіток свій майже задарма — керівник вона поки що нікудишній і користі від неї в групі мало.

Дубчак оголосив усім, що Варя його наречена, але Лола встигла вже розпустити чутку, що все це про людське око, а в дійсності Варя вже давно живе у Платона, тільки вдає з себе святу і невинну. Про ці розмови Платон не знав, і Варя не хотіла його хвилювати, але почувала себе вкрай приниженою від того, що хтось міг подумати про неї погано.

На заводі організовували навчання автозварниць.

«Піду підучуся трохи і майну в цех. Що мене, власне, тримає за цими кульманами? Закінчу технікум, тоді все буде зрозуміле і простіше»,— надумала Бережна. Нічого не сказавши Платону, вона подала заяву на курси автозварниць, якими керував молодий науковець з інституту Патона.

XVI

Робота в конструкторському відділі йшла дружно. Навіть Процак, який втілював у собі дух протиріччя, трохи припинив, здавалося, був задоволений.

Для конструкторів почалися гарячі будні. Мали вибрати найраціональнішу форму корпусу. На командному посту головного конструктора велися гарячі суперечки, яким має бути корпус серійного буксира. Дубчак виступав категорично проти копіювання старого. Він вважав, що новий буксир повинен мати форму, яка забезпечила б найменший опір води рухові судна і дала б можливість будувати корпус за найпростішою технологією. З цією метою він запропонував орієнтовно за допомогою розрахунків і теоретичного креслення визначити кілька обводів і перевірити їхню раціональність випробуванням у басейні Інституту гідродинаміки.

Так зване теоретичне креслення взявся було виконувати Маркело Гурович. Дубчак побачив, що він, не маючи відповідного досвіду, почав повністю копіювати обводи буксира довоєнного часу.

— Мудрувати тут ні до чого, я вже висловив свої погляди на проект, — сказав Процак у відповідь на Дубчакове незадоволення.

Тоді, відправивши Маркела Гуровича на верф звіряти якісь розміри, Платон передав цю роботу Осадчій.

— Коли закінчиш теоретичне креслення, тобі доведеться поїхати до Інституту гідродинаміки, щоб запропонувати їм провести випробування моделей буксира і коліс.

Маркело Гурович не образився. Він вважав себе оперативним працівником і сидіти за креслярською дошкою не мав бажання. Коли Процак довідався, що начальник верфі залишається в евакуації на тривалий час, він став мітити на цю посаду, розраховуючи на якісь свої зна-

йомства в Москві. Щоб заручитися директоровою підтримкою, він навіть побував у нього на іменинах. Добре знав, що підходящої кандидатури на заводі зараз немає і директорові доведеться спинитися на ньому.

Загальний вигляд буксира виконував сам Дубчак. Йому хотілося все заздалегідь передбачити, нічого не забути. Це був поки що перший начерк, і все ж Платон намагався, щоб ескізний проект вийшов якнайближчим до робочого.

Проектуванням машин і парових котлів керував інженер Крекіт. Вадим мав розробляти устаткування судна.

Закінчивши теоретичне креслення, Осадча перейшла до розрахунку опору судна, швидкості ходу і гребних коліс. Модель судна і коліс для випробування в дослідному басейні Інституту гідродинаміки нагально виготовляли кращі модельники заводу.

Головний інженер заводу неохоче підписував Осадчій листа до Інституту гідродинаміки. Йому не дуже хотілося віддавати інститутові роботу по випробуванню моделей буксира і коліс, за яку доведеться платити.

— Кожний пристойний суднобудівний завод повинен мати свій дослідний басейн. Як тільки мої попередники до цього не додумалися?

Заруба добре знав, що випробування моделі потрібне навіть для проектування буксира, тому пообіцяв власноручно написати листа професорові Греську, в якого колись учився. Осадчій він давав вказівки тоном, що не припускає будь-яких заперечень:

— Ви там скажіть професору, що для нас найголовніше — швидкість проведення випробувань. І, звичайно, його наукова кваліфікована консультація. Не забудьте передати від Сашка привіт. Гадаю, він мене не забув. Адже він консультував мене по дипломному проекту.

Заруба сидів, а Осадча стояла біля його столу. Вона знала, що всякий чемний чоловік мав би запросити її

сісти, але головний не пропонував їй сідати, і стільці, на які вона могла б сісти, стояли далеко під стіною.

«От нахаба»,— подумала Наталка, а Заруба безцеремонно розглядав її, перевів погляд з голови до ніг і на якусь мить зупинився на брудних, у грязюці черевиках. Осадча поспішила пояснити йому, що тільки-но прибула з верфі, а там на підході до стапелів непролазне болото.

— Треба обов'язково зробити доріжки хоча б із звичайної жорстви, її там до біса біля старого, зруйнованого війною керунку,— закінчила вона.

— Скрізь ви, конструктори, встигаєте сунути свого носа, а ваше завдання — проектування,— відбувся жартом Заруба.

Осадча нарешті не витримала й одверто спитала:

— А може, ви запропонували б мені сісти?

Заруба здивувався. Так повелося здавна, головний міг розмовляти з інженером чи робітником, сидячи в кріслі. Будучи рядовим інженером, сам бачив, як це роблять інші, сам годинами вистоював біля столу свого головного і не вважав це за образу. Коли став головним, навіть не помітив, як перейняв звичку свого попередника. Досі на нього ніхто за це не ображався. «Ну звісно, жінки делікатніші, ніж чоловіки,— подумав.— Біда з цими інженерками».

— Сідайте, будь ласка,— підхопився з свого місця Заруба, узяв стільця й поставив біля столу.

По телефону подзвонили, і Заруба взяв слухавку. Дзвонив Процак, він просився до нього на прийом.

Осадча сіла, і обурення її трохи вгамувалося. З трубки вона чула чийсь знайомий голос, але слів не розібрала.

— Дзвонить Процак,— сказав Заруба.— Проситься на начальника верфі. Ця посада у нас досі не зайнята, і підходящої кандидатури немає. Оперативна група на верфі ліквідується, же, справді задовольнити прохання Маркела Гуровича?

— Як оперативний працівник він може й непоганий. Але в нього малувато технічних знань.

— Ну, все це набутне, — відповів Заруба, подумавши про себе, що він і сам чимало призабув за війну. — Радився з Дубчаком, той одверто сказав, що в нього особиста відраза до Процака і працювати з ним в одному відділі йому буде важко. Але що мені робити? Не знімати ж начальника цеху. Саме цех зараз — головна одиниця.

— Призначте на цю посаду інженера Крекота. Він людина знаюча, з великим стажем і досвідом.

— Що ви? Він же добряк! Такі люди на керівні посади не годяться. А знаєте, про що я думаю? — раптом сказав він, вивчаючи Осадчу. — Чи не пішли б ви начальником верфі?

— Значить, ви вважаєте мене злою?

— Та ні, справа не в цьому. Ви наполегливі, вимогливі, під час війни працювали, отже, знання у вас не вивітрились, як у Процака...

— Ні, — засміялася Осадча. — Кому-кому, а мені ця посада аж ніяк не підходить. Не вмю я працювати з людьми.

— Ви в цьому абсолютно певні? — запитав Заруба, сумніваючись у тому, що Осадча справді так думає про себе.

— Мене вже ставили в евакуації начальником цеху, нічого з того не вийшло, — одверто призналася Наталка. Робітники все одно бігали з усякими питаннями до майстра, обминаючи мене. На командній роботі можуть працювати тільки жінки з дужими, майже чоловічими характерами, може, навіть трохи жорстокі. Та я не люблю командувати, наказувати. Це вже як хто створений природою.

— Ну, що ж, бажаю вам щасливо переговорити з професором Греськом. Коли я вчився, він був тільки

професором, тепер, кажуть, став навіть доктором технічних наук. Дуже хотілося б його побачити, та нема коли завітати.

У цю хвилину до кабінету увійшов Процак. Він сьогодні був у щонайкращому гуморі.

Розплився в солоденькій посмішці, потиснув Осадчій руку, шанобливо привітався з головним інженером.

В душі Процак торжествував, що здогадався піти до директора заводу на іменини, купивши йому улюблені цигарки і коньяк. Друзями той ще не встиг обзавестися, і на іменинах були лише близькі родичі. Маркело Гурович розсилав тоді усім солоденькі компліменти і бачив, що він справив на директорове товариство неабияке враження.

«От, кажуть, принципований, принципований,— подумав Маркело Гурович,— а якому принциповому товаришу не до серця лестощі? І навпаки, спробуй полаяти принципового товариша, хоч би й справедливого,— зразу наживеш ворога».

Процак не встиг ще й присісти, як головному інженеру подзвонив директор. Він давав свою згоду на призначення Маркела Гуровича начальником верфі.

— Що ж, питання про вас майже полагоджено,— сказав Заруба.— Але пам'ятайте, я буду нещадним і ніякого нехлюйства не допущу. Кажуть, що вам треба попрацювати над своїм технічним рівнем, то ви з'яте, що це треба робити зараз, не відкладаючи в довгий ящик.

Прощаючись, Наталка помітила переможні злі вогники в неприємних Процакових очах і з гіркотою подумала, що з ним завод ще матиме немало мороки.

XVII

Професор Гресько зустрів Осадчу непривітно. Вона знайшла його в дослідному басейні в оточенні аспірантів, де цього разу протягували модель морського корабля. Роман Кузьмич кивнув Наталці головою і продовжував шохвилини поглядати на щиток для виміру розміру хвиль.

У високій шахті біля командного містка підвішено на тросі вантаж. Для надання кораблеві заданої швидкості руху вантаж за командою професора падав у глибину шахти, тягнучи за собою тросик з моделлю корабля.

— Раз! — змахнув рукою Роман Кузьмич, і дерев'яна модель помчалася вздовж басейну, а кінокамера зафіксувала картину обтікання судна.

Бризки з басейну долетіли до обличчя Осадчої. Далеко забутим хвилюванням війнуло на неї від професорового голосу: це нагадало студентську лекцію.

Щоб не заважати, вона пройшла до модельної, де столяри заливали парафіном модель морського турбоплава.

«Та нізащо професор не возитиметься з нашим буксиром,— подумала Осадча, глянувши на продовговату модель морського корабля.— Що для нього важить якийсь там річковий буксир? У них он які завдання!..»

Коли Гресько запросив її до себе, вона розгорнула папку проекту:

— Оце лист директора заводу. Нам необхідно провести випробування буксирів і лопатевих коліс. Проектували заводські конструктори.

— Дорогенька, ми ледве встигаємо з плановими роботами. Ми ж не статистики. Науковці повинні давати прогноз на майбутнє, розумієте?

— А може, все-таки візьметесь? Адже це судна серійні. Якщо ваші випробування хоч на один кілограм збільшать

тяглову силу буксирів, то для серії суден це становитиме сотні тонн!..

Запальність Осадчої передалася професорові. Він підвівся з стільця, зняв окуляри, протер скельця і раптом, мило всміхнувшись, запропонував:

— Поступайте до нашої аспірантури, нам якраз бракує отаких гарячих та енергійних дівчат. Я з задоволенням буду вашим науковим керівником. У дослідному басейні є всі можливості для експериментування.

В іншу хвилину Осадча; можливо, зраділа б такій пропозиції. Але зараз вона чекала відповіді на директорів лист і дивилася на Романа Кузьмича суворо, вимогливо, не розуміючи, чого йому так весело. «Мабуть, я справді видаюся йому смішною з цим замовленням. Певне, для інституту це — уже вчорашній день, всі тут думають про майбутнє. Але невже не розуміють, що відбудова флоту — завдання, яке повинно цікавити не лише завод, а й науковців?»

— Вважаєте це чорною роботою для себе? Інженерам все життя доводиться мати справу з отією неприсмною чорною роботою.

У цю хвилину до Греська навпниньки підійшов його помічник Любим Тихий. Нахилився, заговорив до професора несміливим вкрадливим голосом. Навіть по очах, зігнутій постаті можна було зрозуміти, що це цілком залежна від Романа Кузьмича людина. З Осадчою ж Тихий навіть не привітався.

— Романиче Кузьмичу, гадаю, що ми могли б взяти це замовлення, — несподівано підтримав він Осадчу. — Треба допомогти робітничому класові. Деякі наші аспіранти бачили завод лише на виробничій практиці, а це дасть можливість встановити тісніший контакт з життям.

Професор кинув на Тихого нищівний погляд: йому здалося, що натяк на недостатній зв'язок з виробництвом стосується в якійсь мірі його самого.

— У вас, Любиме, паскудна звичка втручатися там, де вас не просять. Працюйте краще над своєю дисертацією, а я вже якийсь сам розберуся із своїми справами...

— Романе Кузьмичу, ви ж знаєте, що моя робота «Взаємодія корпусу судна і гвинта» була вже закінчена, коли якийсь одесит опублікував майже ті самі висновки, які робив я.

— Геніальні праці ніколи не повторюються,— кинув професор.

Тихий затупцював на одному місці, винувато мовив:

— Пробачте, але ж завод — наш сусід. Можна було б скоротити випробування моделей, які ведуть аспіранти, що захищатимуть дисертації на той рік, і піти назустріч заводським конструкторам. Це багато часу не забере.

— Не люблю, коли мене повчають,— пихато процідив крізь зуби професор Гресько.— Що ж до випробувань для заводу — я згоден. І майте на увазі, це моя особиста думка. Що і як мені скорочувати в роботах моїх аспірантів, я знаю сам.

Різно повернувшись і ставши спиною до Тихого, професор звернувся до Осадчої з наймилішою усмішкою:

— А ви про аспірантуру справді подумайте. У нас поки що недобір. Сподіваюсь, ви непогано захистили диплом?

— Диплом я захистила з відзнакою, а гідродинаміку і теорію корабля справді дуже любила.

— От бачите! Я чомусь відразу збагнув, що ви були гарною студенткою. Думаю, і науковець вийде з вас непоганим. Якщо цікавитесь, можете приходити на випробування моделей ваших суден, познайомитися з аспірантами. Можливо й вас зацікавить якась тема.

Осадча подякувала професорові, хотіла подякувати ще й Тихому, але його вже не було. «Дивні є люди,—

подумала вона,— підходять не вітаючись, зникають не прощаючись! Ні, в нас на заводі робітничий клас куди чемніший!»

XVIII

З того часу Осадча часто була в інституті. Робота в басейні захопила її, і часом днями пропадала в ньому, допомагаючи лаборантам вести досліди заводських суден. Свою відпустку хотіла використати, щоб підготуватися до іспитів і поступити до аспірантури.

— Чи можу я ввечорами працювати над своєю темою? — запитала вона в Греська.

— А чому ж ні? У нас є кілька аспірантів, які ведуть свою тему без відриву від виробництва, — відповів їй професор.

Дослідний басейн виявився не таким уже й завантаженим, як запевняв Гресько. Науковців було ще обмаль, частина з них викладала в учбових закладах чи працювала інженерами на підприємствах.

Тут часто можна було бачити гідротехніка Івана Івановича Білоконя, який вивчав динаміку берегів водоймищ. Проблема великого Дніпра і великої Волги, планування цілого каскаду гідроелектростанцій на цих ріках ставили перед ученими-гідротехніками багато нових питань. Як закріпити береги штучних морів, що виникнуть з побудовою гідроелектростанцій? Яким повинно бути днище ріки за водоскидами, де величезні маси води падатимуть з чималої висоти? Яку форму надати берегам каналів, щоб запобігти їхньому розмиванню?..

Коли бачиш те чи те явище власними очима, в ньому легше розібратися. Білоконю вже не вистачало місця в гідравлічній лабораторії, де з бетону й каменю в зменшеному вигляді відтворювалися греблі з водоскидами. Там

вирувала вода, і вчені мали можливість всебічно вивчити поведінку потоків, яких ще не існувало, але які незабаром мали з'явитися. Частина експериментів гідротехніки проводили в дослідному басейні. Аспіранти Греська з задрістю спостерігали, скільки уваги й енергії віддавав доктор технічних наук Іван Іванович Білокінь своїм молодим колегам. Він дні і ночі просиджував з ними, намагаючись передати їм весь свій багаторічний досвід. Він належав до тих людей, які вміють відпочивати лише в роботі. На запрошення Романа Кузьмича на чашку кави відповідав:

— Ось скінчу невідкладну роботу, і тоді вже ми обов'язково порибалимо або поїдемо на полювання.

Та завершувалася одна невідкладна робота, і починалася інша. Білокінь, винувато посміхався, ніби вибачаючись перед Греськом:

— Сподіваюсь, такого напруження, як зараз, в мене вже не буде. Оце поїду на наукову конференцію гідротехніків до Америки, а коли повернуся, вже ми з вами порибалимо...

— Ой, не любите ви життя, Іване Івановичу. Треба завжди пам'ятати сказане Теренцієм: «*Нотом сум: humani nihil ame alienum puto*»¹. Гляньте на себе, ви ж схожі на засушений гриб.

— Що правда, то правда: худий та жилавий. І, знаєте, не хворію, хоч уже й підбирається до шостого десятка.

Прибувши з Америки, Білокінь таки зайшов до Греська. Хотів розповісти про конференцію, та шанувальники Греська не дали йому говорити. Оті безконечні тости во здравіє Романа Кузьмича, а також його, Білоконя, сипалися безугодно, до самої півночі. Відтоді Іван Іванович більше не бував у Греська.

Професор Гресько лише іноді з'являвся в дослідному

---

¹ Я людина, і ніщо людське мені не чуже.

басейні й лабораторіях інституту. Вважав себе надто великим ученим, щоб вникати в подробиці робіт аспірантів. Готував перевидання своїх старих праць, заповнював усі прогалини в тих працях, завантажуючи допоміжних працівників відділу і навіть молодих науковців.

Моделі буксира на чотириста сил і гребних коліс до нього були виготовлені на заводі, виходячи з попередніх розрахунків інженерів-проектантів і поради професора Греська:

— В практиці я не знаю випадку, щоб колеса випробувалися разом із судном. Тут взаємодія корпусу і рушія незначна. Тому будемо досліджувати їх окремо. Інша справа в комплексі гвинт-корпус. Там взаємодія значно складніша...

Басейн вдень і вночі освітлювався тьманими електричними лампочками. Модель гребного колеса з моторчиком пробігала по рівній поверхні води. Лаборантка з феноменальною швидкістю ударами олівця по барабанчику підраховувала наслідки пробігу. Наталка заносила цифри до таблиці.

— Ось тепер, за даними багатьох пробігів, ми скоригуємо розміри нашого рушія,— мовив Роман Кузьмич.— Будемо сподіватися, що вибрали оптимальний розмір ударних лопаток, або плиць, а це дасть найбільшу тягу на буксирному тросі.

Висновки дослідів із моделями невдовзі було здано конструкторам, і Осадча почала готуватися до аспірантури.

XIX

Тепер Платон майже щодня бачився з Варєю на роботі і вдома. Іноді вони ходили разом в кіно, вечорами збиралися з Павлом Михайловичем і його дружиною за

чаєм. Інколи приходив дід Гордій, і обстановка створювалась цілком сімейна. Потім вони розходилися по своїх кімнатах, і Платон ще довго гортав довідники й технічні журнали.

Варя поволі призвичаювалась до думки, що незабаром стане дружиною Платона. Йдучи з роботи, вона частенько заходила на базар і обдумувала, що б смаченьке приготувати Платонові на вечерю. Марта Іванівна навчила її готувати печеню, запіканки з картоплі, солодкі круп'яні бабки.

Завтра Новий рік, і вони всі разом зустрічатимуть його на заводі. Комсомольці збиралися провести новорічний бал і обрали Варю королевою.

— Боже мій, знайшли королеву! Таж у неї всі кісточки світяться, — закопилила губу Лола.

— Варя у нас найвродливіша, найзагадковіша, і кому ж, як не їй, бути королевою, — запально сказав Вадим, але, зиркнувши на Лолу, збагнув, що треба якось поправити становище. — Звичайно, у нас є ще Лола, але королеві потрібен зріст хоч би сто шістдесят сантиметрів.

Лола гнівно глянула на Вадима, і він вже не радий, що так одверто висловився. Тепер вона з тиждень не промовить до нього ні слова.

Десь в якомусь театрі позичили для Варі вбрання. Біла сукня обсыпана срібним бісером. На голову — високу блискучу діадему. В щойно збудованому клубі, який ще пахнув оліфою й емалевою фарбою, кінчали останні приготування. Під стелею підвісили гранчасту кришталеву кулю з моторчиком. Коли вимкнули світло, на неї спрямовували пасмо проміння, куля розсіювала по залі «білу метелицю». На східцях стояв велетенський дід-мороз і пригощав усіх вином. Вечір почали без офіційної частини. Молодь танцювала, старші сіли за столики, замовляли у буфеті, що кому смакує.

В урочистому полонезі вийшли пари. Чому оркестр першим вибрав саме полонез — ніхто не міг пояснити. В самому цьому слові було щось незвичайне, романтичне. Певно, тому хлопцям і закортіло заграти полонез. В оточенні почту вийшла королева балу. Платон не міг відірвати від неї очей. Варя справді здавалася дівчиною з казки. Він ні разу не бачив її такою вродливою. Вадим вирядився маршалом, окуляри мусив зняти, бо який же то маршал в окулярах?

— Я, Заміра Перша, — читав маршал указ королеви, — владою, дарованою мені комітетом комсомолу, оголошую початок новорічного свята. Наказую всім веселитися!

У Варі не було відбою від кавалерів. Багато танцювати вона не могла і тому більше поважно ходила по залі, казала кожному щось приємне. За нею тягнулась ціла ватага молодиків, що за один вечір встигли закохатися в дівчину до безтями. Іноді підходила до Платона. Він дивився на неї з таким захопленням, що їй самій ставало моторошно.

— Тобі треба бути артисткою, в тебе це гарно виходить.

— Що ж, подумаю.

Вона мала єдине бажання: стати такою, як Платон, як Наталка.

Лола сьогодні страшенно заздрила Варі. Вона просто ненавиділа її. Хтось в цеху розповів їй про роман Платона з Дусею. Дуся кудись виїхала, а він збирається одружитися з Варєю. Яке неподобство!

Вона розшукала в натовпі Зою, що, припавши до Прохорового плеча і заплющивши від задоволення очі, як п'яна, кружляла під звуки вальса «Осінній сон». Діждавшись, поки оркестр змовкне, Лола вхопила Зою за руку і щось довго шепотіла їй.

— Знаєш, ти ці штучки кинь, — рішуче сказала Зоя. — Навіщо воду каламутити? Дуся сама поїхала від Платона. Нічого в них доброго не вийшло б. Дуся це зрозуміла

і поїхала. Я тільки й думаю: от би самій так зуміти, і не можу. Бо слабодуха, бо за німців ще загубила оте слово, що зветься гордість...

— Ну, як хочеш,— знизала плечима Лола. Сама наважитися на таку підлоту вона не могла. Чомусь була певна, що Варя не знає ні про Дусю, ні про дитину, тому й тримається так гордо. «Чим би збити пиху тій гордячці?» — думала Лола, злостячись на Варю тільки за те, що сьогодні очі всіх, навіть Вадима, були приковані до її сяючого личка.

Додому Варя йшла разом з Платоном. Він обережно тримав її за руку, немов боячись, що його щастя раптом може спурхнути. Підійшли до будинку веселі, збуджені. Було вже близько третьої ночі, але в деяких квартирах ще не спали.

Двері із грукотом відчинила прискіплива молодиця Дорка, сусідка по квартирі, яка давно не розмовляла з половиною мешканців будинку через якісь дрібні чвари. Вона лаялася голосно, зі смаком, потрясаючи в повітрі каструлю. Нарешті Варя збагнула, в чому справа. Поспішаючи, вона поставила каструлю на половину стола, яка належала Дорці.

— Полюбуйтеся на цю красотку,— волала дебела молодиця.— Полює за хлопцями, гуляє до півночі, а кухня для неї неначе зайжджий двір.— Дорка зі злістю кидає каструлю на підлогу.

— Як вам не соромно,— благально говорить Варя. Вона готова зараз провалитися крізь землю. Сором'язливий рум'янець заливає обличчя.

— Якщо на кухні п'ять хазяйок, треба поводитись акуратно,— випалює Дорка.

— Не галасуйте, тітонько,— благає її і Платон, намагаючись бути спокійним.

Та ні його лагідний тон, ні добродушна посмішка не допомагають. «Тітонька» не дає нікому мовити й слова.

З цією озвірілою через якусь дрібницю жінкою Платон розмовляти не може. Він покwapно зачиняє за собою двері до кімнати.

— Ну, чому, чому бувають такі злостиві люди? — з розпачем сказала Варя. — Коли з нас знущалися під час війни чужі, я ще могла це зрозуміти, а тут же свої!..

Платон з огидою слухає, як на весь коридор лящить сусідчин голос:

— У порядних людей спочатку гуляють весілля! А ця шльондра вернулася з Німеччини, то нащо їй весілля?

Платон хоче вийти з кімнати, щоб захистити Варю, але вона стримує його, благає не зв'язуватися з Доркою, яку всі обминають десятою дорогою, щоб тільки не вступати в суперечку.

— І справді, Варю, навіщо нам ждати весни? Давай одружимося в цю неділю, — пропонує Платон. — Я не хочу, щоб ця нерозумна баба розп'ятувала про тебе погано. А грошей на весілля я десь позичу.

У Варі затремтіли довгі стрілчасті вії. Їй зараз важко затамувати своє хвилювання. Зашарівшись, вона зиркає на Платона спідлоба. Правду кажучи, вона зовсім не хотіла чекати до весни. Це запропонував Платон, сподіваючись, що тоді він почує себе вільнішим. Та хіба він коли-небудь матиме менше роботи? Варя зраділа, але спокійно мовить:

— Мені однаково, Платоньку, якщо на таких людей, як Дорка, зважати, то їй на світі не треба жити.

Наступного дня вони попросили у дідуса благословення. Посадженою матір'ю запросили Марту Іванівну. Вона склала меню і пообіцяла приготувати все, що треба на весілля.

Увечері Платон прийшов з пакунком.

— Вгадай, що я тобі купив?

Варя вхопила пакунок, розрізала шнурок. В руках розспався білий, легенький едwab.

— Весільна сукня! — скрикнула радо. Відразу ж зодягнула, хотіла заглянути в дзеркало, чи личить, але ж, крім малесенької скалки, в хаті нічого не було.

— Ти в ньому, мов королева, — захоплено сказав Платон, — можеш мені повірити.

Варя павою пройшлася по кімнаті, погойдуючи всіма складками білого парашутного шовку. Вона знову здавалася йому королевою, що випадково потрапила в цю убогу кімнату з єдиним ліжком і почорнілим, не покритим навіть церадкою столом.

Весілля вийшло надто скромним. Довелося запросити лише частину друзів. Завком дав мало грошей, і вкластися в них було важко. Столи й посуд довелося позичати в сусідів.

У загсі Варі не сподобалося. Там — тіснота, на столі лежала плісова скатертину отрутного бурякового кольору, підлога давно не фарбована, зачовгана.

— Боже, і тут черги, — незадоволено підмітила Марта Іванівна.

Після того, як їх привітав поважний чоловік в окулярах, патефон прогорлав якусь мелодію — одну для всіх.

Вже при виході розпили традиційну пляшку шампанського. Підскочив фотограф з пропозицією зробити їм фотографії, вони покійно згодилися. Все вийшло надто буденно і зовсім не так, як Варя бачила в маминому селі. Там співали весільних пісень, дівчата ходили з гільцем, батьки обсипали молоду і молодого пшеницею.

Приємно здивувалася, коли помітила біля свого будинку групу заводських дівчат, поміж них і копіювальниць. Вони вирядилися в святкові українські строї, дехто одягнувся по-міському. Зустріли молоду пару співами. Виявилося, що більшість їх — з села. Вони пам'ятали ще старовинні обрядові пісні.

Ой у полі поляночка,
Мало на ній сіна,

Що ж ти таке дівча вибрав,
Що не має вина...—

співали дівчата жартівливу пісню. Коли входили до кімнати, дід Гордій, за старовинним звичаєм, обсипав молодих пшеницею, заплакав з радості.

— Тепер і вмирати можна. Кращого зятя я й не бажав.

Варя не зводила з Платона закоханих очей. Вона ще не вірила в своє щастя, хоч і знала, що на Платона можна покластися, він людина серйозна й надійна.

Коли гості розійшлися, Платон налив келихи вина:

— Тепер вип'ємо, Варю, щоб нам прожити до смерті в любові та злагоді, як мої батьки,— запропонував він.

Дід Гордій відбив двері, що з'єднували дві суміжні кімнати, його і Платонову.

— Зараз тепло, я житиму на пристані, перейду сюди тільки взимку.

Варя й Платон мали тепер чудову двокімнатну квартиру, єдина незручність якої була в тому, що спільний коридор для п'яти сімей завше заставлено якимись старими речами, ящиками з картоплею, примусами і по ньому безперестанку бігали дітлахи з усієї квартири, зчиняючи вдень такий галас, що Платонові, коли сідав працювати, доводилось затикати вуха ватою.

— І хто вигадав такі квартири? — обурювалась Варя.— На комунальних кухнях завжди лаються найпорядніші господині. За що вони звуться комунальними, не розумію? Адже готує кожен собі окремо і кожен зазирає до каstrулі іншого.

І тут вона починала мріяти про справжні комунальні квартири від слова «комуна».

— В них, можливо, зовсім не буде спільної кухні, буде просто їдальня, обов'язково з білою газовою чи електричною плитою для приготування вечірнього і ранкового чаю. Кухня буде велика й спільна для всього помешкання.

Їдальня теж. Обіди можна замовляти додому або ж їсти в спільній їдальні. Чергуватимуть по кухні всі мешканці будинку. На кожного повинно припадати не більше одного чергування на місяць. Зате ж продукти завозитимуть для всіх, і господарям не доведеться витратити стільки часу, щоб сходити на базар чи приготувати той одненький обід.

— Ти в мене фантазерка,— сміявся Платон, допомагаючи Варі накривати на стіл,— реальніше мріяти не про комунальну, а просто про окрему квартиру.

Закінчивши курси автозварниць, Варя поки що працювала у представника Інституту електрозварювання Богдана Глоби, який обладнав на заводі невеличку лабораторію автоматичного зварювання.

Тепер Варя вставала на дві години раніше за Платона, нашвидку готувала сніданок і поспішала на роботу з першим заводським гудком. Приходила додому завжди весела, життєрадісна, приносила багато новин і без кінця розповідала про події в своєму цеху. Готувати обіди не мала часу, і обоє ходили до їдальні. Варя — разом з робітниками трохи раніше за Платона, а він — пізніше. Бачилися мало і вечеряли всухом'ятку, бо обоє були завжди зайняті.

XX

Холодний осінній дрібен дощик шарудить по шибках. Дубчак, не перестаючи думати, ходить по кімнаті, зв'язуючи свої думки у вузли.

— Як же краще? — запитує він себе і знову напружено, зосереджено думає. В цю хвилину він не відчуває радості праці. Радість приходить звичайно тоді, коли завдання розв'язане, а розв'язати його не завжди легко. На обличчі його зараз нема того виразу, який називають оду-

хотвореністю. Навпаки, обличчя в нього заклопотане. На ньому — відбиток великого внутрішнього напруження і навіть якогось пригнічення.

На тумбочці стоїть ледь початий обід. Не відриваючи очей від креслення, Платон проковтнув кілька шматочків м'яса. В цей час підсвідома, не до кінця оформлена думка пронизує його мозок. Він ще швидше починає ходити по кімнаті. Розв'язання звичайно оформлюється в дії. На новому сосновому столі наколотий аркуш ватману. На ньому пси що тільки неясний, зроблений від руки начерк.

До кімнати входить Варя. Обід захолюнув. Український борщ, заради якого вона бігала на базар, вистоювала в черзі за м'ясом і з яким стільки морочилась, прагнучи зробити його смачнішим, — стоїть майже не початий.

— Платоньку, ну як тобі не гріх, знову не поїв, — мало не плачучи, звертається Варя до чоловіка.

Платон невдоволено махає рукою, не відповідаючи на її зауваження.

Варя слухняно сідає в куток і вичікуюче дивиться на Платона.

— От не піду, поки не з'їси, — пустотливо каже вона, набравшись сміливості.

Платон хоче сказати Варі, що вона перервала важливу думку, що вона заважає йому, але, глянувши в її обличчя, зупиняється. Йому не хочеться ображати її зараз.

«Які у неї безхмарні очі!» — помічає мимохідь. Платонові стає легко. Неусвідомлений тягар поволі зсувається з серця.

— Добре, — поступається він.

— Чим це ти так захопився? — з легкою образою запитує Варя. — Зовсім не бачиш, що робиться навколо тебе.

Платонові хочеться поділитися своїми думками.

— Це поки що тільки ідея. Досі ми будували буксири з поперечним набором корпусу. Але от уяви собі, що тобі доведеться лютувати такий корпус.

— Поперечний набір не дасть автоматові варити на тривалих ділянках,— здогадується Варя.

— Абсолютно правильно! Ідеальним для автолютні був би чисто подовжній набір корпусу, як це ми робили на нафтоналивних суднах. Але для буксира цього робити не можна, бо тим самим значно збільшиться вага корпусу. Я збираюся застосувати на наших суднах змішану подовжньо-поперечну систему набору. Набір кінцівок і бортів по всій довжині корпусу ми здійснимо за поперечною системою, згідно з Правилами Регістру, а днище й палубу всього корпусу — за подовжньою. Рамні шпангоути будуть розрізатися на подовжніх балках. Це дасть змогу розбити корпус на секції, зручні для складання і зварювання. Особливо це важливо при серійній побудові, коли корпус найвигідніше виготовляти з площинних і об'ємних секцій. Тобі ж, Варю, буде зручніше варити. Ці секції ви зможете робити в цеху, в закритому приміщенні і потім готовими ставити на судно. Площинні та об'ємні секції днища й палуби виготовлятимете на плитах. Бортові секції лютуватимуться в спеціальних металевих кондукторах. Ці кондуктори ти допоможеш нам сконструювати так, щоб в них можна було варити за допомогою автоматів.

— Ну, це було б чудово,— зраділа Варя. А то я навіть не уявляю собі, як працюватиму взимку на семи вітрах.

— Оскільки габарити секцій невеликі, корпус, ще не зібраний, можна перевозити залізницею.

Платон бере Варю за руку і веде до столу. Швидкими розгонистими рухами викреслює схему, що нагадує поки що безладну сітку з подовжніх і поперечних ліній. Йому раптом самому все стає гранично ясним. Те, в чому відчував труднощі, вияснилося само собою під час розповіді.

— А ми разом з начальником ділянки автоматичної зварки теж ламали голову над тим, як лютувати корпуси

з поперечним набором. Завтра я йому розповім, що ти надумав, от зрадіє. Вчора на верфі ми випробовували новий автомат зварки. Я теж трохи варила разом з академіком Патоном. Нас навіть якийсь кореспондент сфотографував, і кажуть, що вранці про це передавали по радіо.

Платон розуміє важливість застосування першого апарата автолютування на заводі. Щоправда, це тільки початок справи, але його тішить те, що Варя так швидко освоїла апарат, винайдений під керівництвом академіка Патона. Одначе це не заважає йому пожартувати.

— Тепер мені зрозуміло, чому ти так прагнула піти у зварниці. Ти просто шанолюбна. Захотіла прославитись, потрапити в газету або прозвучати в ефірі як передова автозварниця.

Варя голосно сміється. Із цеху вона нікуди не піде, що б Платон не казав. Йй там зовсім непогано.

— А чи не сходити нам, Варю, до театру? — несподівано пропонує Платон. — Сьогодні йде «Офіцер флоту» Олександра Крона. Розрахунок подовжньої міцності я зроблю вночі. Ти допоможеш рахувати всі ці моменти згинання і моменти опору.

— Я ж не вмію, — признається Варя.

— Пусте! Логарифмічною лінійкою ти вмієш користуватися. Дам тобі формули, перерізи, решта — просто.

— Не знаю, чи вийде що-небудь...

— Обов'язково вийде, — запевняє Платон, одягаючи свій новий костюм.

Варя скидає фартух. Вона сьогодні у святковій сукні, і переодягатися не потрібно.

На вулиці мрячить дощ. Вони весело ідуть по калюжах, розмовляючи про дрібниці.

— Соромно признатися, — мовить Платон, — та з того дня, як почалася війна, я не дивився жодної вистави, все було ніколи.

— І я, — киває головою Варя.

Їм обом весело. Весело від того, що сіється дощ, що вони молоді і кохають одне одного. Кажуть, молодість не усвідомлює того, що її щастя саме в молодості. Але вони усвідомлювали. Можливо, якраз тому, що надто важкою в обох була юність, що, пройшовши через нестерпно тяжкі випробування, навчилися цінувати життя.

Вони і справді не вміли жити просто, а завжди спішили. От і зараз — поспішали до театру.

В театрі замість вистави «Офіцер флоту» показували «Підступність і кохання». Дивитись цю давно відому мелодраму вони не хочуть і повертаються додому.

Потім до півночі сидять над розрахунками подовженої міцності судна.

Варя за заданими формулами рахує швидко, без помилок.

— Інженер з мене можливо і не вийде, зате бухгалтер був би відмінний.

— Ні, у тебе талант до цифр,— втішає Платон, спостерігаючи, що прості розрахунки Варя робить вправніше за нього.— Природна, так би мовити, кмітливість.

Його тішать наслідки розрахунку. На ранок він показує їх Зарубі, доповідаючи про свою ідею подовжньо-поперечного набору.

— Я сам бачив, що чимало буксирів, побудованих за поперечною системою набору, мають недостатню подовжню жорсткість корпусу, прогини корпусу перевищують можливі сантиметрів на десять, що зовсім неприйнятно на обмеженій глибині. Міцність серійних буксирів мусить бути підвищеною, бо їм доведеться плавати в озероподібних б'єфах і на майбутніх морях.

— Це чудово, що ваша система набору розв'язує зразу стільки проблем, збільшуючи одночасно подовжню міцність і витривалість судна,— задоволено констатує Заруба.— Ну, що ж, уже не мрієш про теплоходи?

— Ні, мрію і мріятиму,— сказав Платон.— Наступним моїм проектом буде обов'язково теплоплав.

Платонове кохання до Варі щодня приносило нові радощі. Варя вміла завжди приготувати для нього якийсь несподіваний сюрприз. То дістане десь ранні мімози, коли на вулиці ще лежить сніг, і їхня мала кімната наповниться пахощами весни, то купить квиток на якусь нову цікаву прем'єру, і він, як юнак, біжить з нею до театру, то, доставши десь якоїсь пасти, відбілить його потемнілі ще за холостяцького життя сорочки. Накрохмалені і добре випрасувані, вони виблискують своїми сліпучо-білими, як ватманський папір, комірцями.

Будучи чесним і одвертим натурою, Платон не міг критися від Варі і в один із вечорів розповів їй все про Дусю та Славка.

Варя саме штопала йому шкарпетки. Так і захолола з голкою в руках. На обличчі застиг болісний, ображений вираз.

Платон дивився на неї вичікуюче. Невже він і її втратить? У нього тремтіла рука, в якій тримав олівець.

Реакція була несподівана. Варя схопилася з місця:

— Чому ж ти не розповів мені цього раніше, до одруження?.. Найбільше в житті я ненавиджу неправду. Як же ти міг бути нещирим зі мною?

— Я просто жалів тебе, Варю. І боявся тебе втратити назавжди.

— А та жінка з дитиною? Вона, певне, дуже нещасна. І ти повівся з нею жорстоко. Вона виявилася гордою, а ти... Прийде час, і ти, можливо, пожалієш, що втратив сина. Чи знаєш ти, що лікарі не радять мені народжувати дитину?..

— Все одно я кохатиму тебе...

— Ні, я мушу зустрітися з Дусею.

— Значить, ти не довіряєш мені?

— Після всього я маю право не довіряти. Неправда

не ходить поодинокі. Негайно, сьогодні ж я поїду до Львова, знайду її. Дусі, напевне, потрібна допомога, раз вона вчиться. Мушу сказати їй, що я не маю права ставати на перешкоді її щастю. Скільки я знаю випадків, коли закохані розлучалися і потім знову знаходили одне одного, якщо їм ніхто не заважав.

— Та зрозумій же, я її ніколи не кохав.

Варя не слухала Платонових доводів. По телефону замовила залізничний квиток, випросила у Глоби тижневу відпустку і за день була в дорозі.

Дуся зустріла Варю холодно. Вона вже примирилася з думкою, що Платон кохає Наталку Осадчу. І раптом ця білявка... Була здивована, що дружиною Платона стала зовсім інша, молоденька і страшенно симпатична дівчина.

— Як же ти мене розшукала?

— Оббігала весь Львів. Адже я знала, що ви збиралися вступати до консерваторії. Так мені і вказали на цей гуртожиток.

Дуся при всій своїй доброті все ж раділа, що та Платонова Наталка не стала його дружиною. Варю розглядала з неприхованою цікавістю.

— Повірте, Дусю. Я не знала, що в нього були ви... Нічого не знала і про Славка. Він сказав мені про це нещодавно...

— Ну і що? — сердито запитала Дуся.

— Я хотіла вам сказати, що ніколи не буду стояти на перешкоді вашому щастю. Що дитина — це святе. Я можу навіть піти від Платона, хоч мені буде дуже важко.

— Яке благородство, — скептично кинула Дуся. — Немов у театрі. А насправді, коли б я була вродливіша, без цього ряботиння, ти хіба зі мною так би розмовляла?

— Дусю, не думайте, що на світі є лише погані люди.

— Ти що, приїхала, щоб додати мені горя? Думаєш, в мене його замало? Чи, може, гадаєш, що я така простачка... Не второпаю — може мене кохати хлопець чи

ні. І не таке вже щастя твій Платон. Я маю коханця не гіршого за нього. Правда, половину обличчя йому обієкло в танку, зате ж душа в нього! Куди твоєму Платонові.

— Пробачте, якщо я вас образила, але повірте, я щиро.

Дуся пильно подивилася на Варю. Вуста в дівчини кривилися від болю.

— А тобі в житті теж доводилося не солодко. Бачу. Сідай, вип'ємо вина та поміркуємо, як нам бути...

Вони розмовляли допізна. Варя зрозуміла, що Платон не брехав. Не вийшло б кохання в цих зовсім різних людей. Дусі було дуже важко, і вона вже шкодувала, що відмовилась від допомоги, яку колись пропонував Платон. Славко жив у селі в батьків. Вони просили Дусю присилати гроші хоч би на хліб, але з студентської стипендії в неї не лишалося навіть десятки.

— Коли може, хай твій Платон висилає якусь копійку батькам,— нарешті зламала Дуся свою гордість. Вона дала Варі адресу матері і сердито мовила: — А тепер іди! Зараз до мене прийде хлопець, який мене кохає. Кирик ніяк не дочекається, коли я стану видатною! — В голосі її звучала неприхована гіркота.

В коридорі Варя зустріла довгого, мов хлудина, чоловіка із спотвореним обличчям. Здогадалася, що це і є той самий Кирик, який уподобав Дусю. Від нього несло горілчанним перегаром, і вона подумала, що Дусі, мабуть, нелегко буде його покохати.

Варя не пішла на пошту, щоб переказати Славкові гроші, а сама поїхала до його бабусі. Дістатися до села Яблуньок можна було тільки машиною. Вона «голосувала» на дорозі, доки якийсь шофер тритонки згодився взяти її. Дорога була у вибоїнах, і машина гарчала як навіжена. Варю кидало з боку в бік. Вона співчутливо запитала в шофера:

— І оце ви їздите по такій дорозі день у день?

— А ти ж як думала, красуне? Це тобі не в конторі папірці перегортати. Якби оті, від кого залежить, будувати чи не будувати дорогу до нашого села, хоч раз проїхали тут, завтра ж ухвалили б постанову про асфальтований шлях до наших Яблуньок.

Шофер довів її до самої хати бабусі Сидорко. Хата — маленька, на одну горницю. Двір не обгороджений навіть воринням, вітер заносив всю куряву з дороги до хати. На споріші гралося з кошенятами маленьке замурзане хлоп'я.

— Славко! — здогадалася Варя.

Хлоп'я подивилося на неї дикуватими очима, сп'ялося на ноги і, лементуючи, побігло за хату. З хати виповзла старенька бабуся. По волоссю, що не встигло взятися сивиною, Варя збагнула, що жінка має вигляд старшої своїх літ.

— Я привезла вам гроші від Славкового батька.

— Від якого батька? Адже його на фронті вбито.

Варя здогадалася. Значить, Дуся сказала вдома, що батько Славка загинув. Що ж, хай так і буде.

— Хоч і вбито, а гроші за нього йдуть, — сказала вона. — А може, він ще й повернеться. Он скільки повертається тих, що вважалися вбитими.

— Боже, невже й таке буває? Коли б же, а то ж Дуська так бідує! — Вона піднесла до очей брудний латаний-перелатаний фартух. Взявши гроші, здивувалася, чому так багато, і засміялася сухим, жадібним сміхом. — Це ж що, за рік, чи як?

— За місяць, бабуся. А на той місяць я ще вишлю.

— То се, значить, за півроку я й корівку зможу купити?

— Зможете...

Славко, побачивши гроші, попросив бублика.

— От дурна, не здогадалася щось купити дитині. — Варя напружено вдивлялася в худеньке Славкове обличчя,

прагнути відшукати хоч рисочку схожості з Платоном. Даремно, Славко був очима і широкими вилицями схожий на Дусю. І все ж глядячи його по голівці, видираючи з волосся реп'яхи, вона пошкодувала, що Дуся ніколи не погодиться віддати його батькові.

Бабуся запросила її погостювати. Разом з Славком вони збирали паданки під старою крислатою яблунею, а ввечері пили тепле козине молоко, що пахло молочасм. Ніч Варя провела разом з Славком на широкому селянському полі під однією домотканою веретою. На ранок поїхала, коли хлопчик ще спав.

«Що ж, Славкові не так уже й погано живеться, — подумала, згадавши про молоко і смачну бабусину кулешу. — Йому принаймні не треба вставати зрання і поспішати до садочка разом із заводським гудком».

XXI

Коли зварнику Степанові Грицаю сказали про автоматичне лютування, він зустрів звістку скептично. Науковці з Інституту зварювання разом з начальником корпусного цеху метушилися, вибираючи місце для зварювального стенда, міркували, де краще поставити автомати підвісного типу, не раз кликали майстрів ручної зварки, щоб показати їм новоприбулий самохідний прилад для автоматичного лютування, який називали трактором, і ще раз підкреслити всі переваги автоматичної зварки перед ручною, електродною і газовою.

Грицай удавав, що все це його не обходить. Він уважно оглянув апарати для зварювання, збагнув в основному принцип їхньої дії і побачив, що автолютувальник варить наосліп. Шво знаходиться під флюсом, регулювати по-

дачу розплавленого електрода автозварник не може, отже, таких швів, як у нього, досвідченого лютувальника, автомат не дасть,— поклав Грицай.

«Бігайте, метушіться,— думав він,— все одно ще не раз доведеться вам поклонитися Грицаю там, де треба буде варити якісно».

Найбільше злило Грицяя те, що ніхто не звертався за порадою до нього, одного з кращих зварників заводу. Якщо його і кликав до своєї лабораторії науковий працівник Богдан Глоба, то тільки для того, щоб похвалитися — дивись, мовляв, як здорово виходить! Де вже там ручному методу!

«Теж мені знайшли бригадира,— скептично поглядав Грицай на тендітну постать Варі Дубчак.— У дівчини ще, певне, вітер в голові гуляє, а пнеться в бригадири. Невже не могли поставити якогось досвідченішого кадровика? А автозварники? Вони ж тільки-но закінчили ремісниче училище, ще й молоко на губах не обсохло. І Зойка Стрілець — теж туди! Віялась уже краще б за своїм Плискою, а то суне носа не в своє діло... З такими далеко не заїдеш».

Грицай уперто вдає, що робота автозварників його не цікавить. Ну, що можуть оці жовтороті, молоді хлоп'ята, які недавно закінчили ремісниче? Грицай спостерігав збоку, як ставили фундамент, підводили над стендом перекриття, краном подали великі ящики, очевидно, трансформаторні будки.

Першу зварку вели самі науковці з інституту. В цю хвилину зварника Грицяя більше за все цікавило шво. На стенді зібралися працівники Інституту електролютування разом з академіком Патонем. Грицай критично поглядав на сухорляву Патонову постать. «Називається академіком, а зустрів би на вулиці — подумав би, що робітник. Одягнений просто, розмовляє тихо і зовсім не кричить на своїх підлеглих, як наш Процак».

Патон дав команду ввімкнути апарати. Варя з своїми хлопцями уважно прислухається до пояснень академіка. Тепер Грицаєві все зрозуміло.

«Хитро зроблено,— погоджується він.— Електрод намотується тут же на апарат у вигляді бухти дроту, і, отже, міняти його так часто, як при ручній зварці, не доведеться. З тоненької трубки в місце виникнення дуги сиплеться флюс, який нагадує різнокольорове товчене скло».

— Флюс,— пояснює науковий працівник інституту Глоба,— захищає дугу від проникання повітря, а також накопичує у шві елементи, які вигорають. Над швом із флюсу утворюється шлакова кора. Завдяки їй наплавлений метал охолоджується повільно, а шво автозварки м'яке і може витримати всі механічні випробування. Було випробувано сотні варіантів сумішей, щоб досягнути якісного з'єднання металу.

Варя бере зубило й очищає шво від шлакової кори. Грицай бачить, що шво автозварки блискуче і гладеньке, нічим не гірше за найкращі шви, виконані ним, першокласним зварником Грицаєм.

Тепер апаратом зварювання керує Варя Дубчак. В неї ще трохи від хвилювання тремтять руки, піт стікає великими краплями з чола, та все ж Грицай мусить визнати, що і в неї виходить непогано. А дівчина ж навчалася в лабораторії зварювання зовсім недовго. До того ж варить вона без щитка, як і працівник інституту, бо дуга, прикрита флюсом, зовсім не осліплює, як при ручному методі.

— Ну от, маєш собі помічницю,— звертається Глоба до Грицая.— А може і сам спробуєш?

Грицай відмовляється. Двадцять років він працює вручну, а тепер буде змагатися з якимось дівчиськом! Вона ще не раз прибіжить до нього просити, щоб з'єднував там, де зварювальний трактор не пройде.

— Автомат ваш, як бачу, любить по рівному ходити, а корабель без поперечних шпангоутів не збудуєш. Ну, зварите обшивку, а набір хто варитиме?

— Нічого, щось винайдемо,— втішив його Дубчак, який приймає зварку як головний конструктор.

Злютовані автоматами листи відіслали до заводської лабораторії. Випробування швів дало чудові наслідки.

Коли всі розійшлися, Грицай підійшов-таки до начальника корпусу цеху:

— Що ж тепер з нами буде, в допоміжні спишете, чи як? — В його голосі звучить неприхована образа.— Вчилися, удосконалювались на всяких там курсах, а тепер, мабуть, в чорнороби доведеться йти.

— Хочеш, переходи і ти на автозварку,— пропонує йому Дубчак.

— Ні, не хочу. Краще перейду на інший завод.

— Та ти не бійся, для тебе ще роботи вистачить, а потім видно буде,— втішає його начальник цеху.

За місяць на верфі працювало вже більше десятка автоматів і напіваавтоматів зварювання. Автозварка перевершила всі сподівання. Головний інженер Заруба, буваючи на верфі, неодмінно заходив до автозварників. Любив сказати якесь підбадьорююче слівце, допомогти, коли чогось не вистачало.

Цього разу він здивувався, почувши, що Варя Дубчак, ця, здавалося, тиха й урівноважена жінка, лається на весь цех з начальником.

— Я не можу дозволити вам працювати без прогумованого одягу,— кричав Процак.— Скільки бігав, клопостався, щоб вам його видали — і на тобі! Йй незручно, не повернеться в ньому! Та знаєте ви, що це трансформатори високої напруги, може трапитись нещасний випадок. А хто тоді відповідатиме?

— Я буду відповідати,— кричить Варя Дубчак, червоніючи від люті.— Я, канцелярська ти душа!

Але Процак не вгамовується. Він слізно благає зварників одягнути прогумовані комбінезони.

— В цій одежі тільки неробам ходити, — кричить Варя і кидає під ноги Процаку важкий спецодяг.

Заруба підіймає його, зважає в руці. Прогумовані комбінезони справді важкі.

— Подивіться, Олександрє Івановичу, — сбурюється Варя. — Не комбінезони, а справжні скафандри, вони і важать, мабуть, з пуд. Мої хлопці мучилися, мучилися в них, а потім забастували. Не будемо одягати — і край!

— А якщо струмом ударить? Напруга ж висока, — не може ніяк заспокоїтись Процак.

— Важкувати, — каже Заруба, тримаючи комбінезони в руці. — Звичайно, в такому працювати неможливо. А чому така висока напруга? — звертається він до Глоби.

— Такі установлені трансформатори.

— Чи не можна б їх якось пристосувати до нижчої напруги?

— Чому ж, можна. Треба тільки розпорядження дирекції.

— То я даю його. Всі роботи будуть оплачені.

Заруба йде до іншого цеху. Його голос вже чути в механічному, за ним поспішає Процак. Знас, що головний побачить те, чого ніхто не помітить.

— Тямуций у вас головінж, — каже Глоба. — Процак завів би паперову тяганину, на місяць вистачило б, а цей все полагоджує тут же.

— Є у нього вада, яка може виявитися згубною, — зауважує Дубчак. — Він терпимий до процаків. Аякже, на їх фоні головний має вигляд сильної натури.

Глоба взяв бригаду досвідчених робітників, і за кілька днів трансформатори переробили на нижчу напругу.

Коли Заруба знову прийшов до автозварників, вони працювали вже в легеньких комбінезонах. Процак вибів йому назустріч і захоплено дякував:

— Бачите, вас відразу послухали, трансформатори переробили...

— Можна б і самим додуматися до цього.

— Знаєте, думав сказати, а не сказав. Гадаю собі, хто захоче морочитися? А от ви прийшли, і все полагодилося.

Глоба розповів Зарубі про свою роботу над потоковим методом зварювання корпусів серійних суден і, заручившись його підтримкою, разом з групою автозварників та інженерів почав обмірковувати, як здійснити цей метод на верфі. Верф не була ще достатньо оснащена технікою та кранами, і це ускладнювало впровадження поточкового методу.

* * *

Для річкового суднобудівництва характерні мала товщина обшивки й набору та великі габарити секцій. Автоматична зварка ускладнювалась можливістю пропалювання і протікання розплавленого металу в стикові зазори тонких листів.

Спочатку спробували лютувати тонкі листи зовнішньої обшивки судна бічними швами, як це робили раніше, під час ручного зварювання, ведучи зварку на плитах. Після кантування листів лютували їх з іншого боку.

Досліди науковців інституту показали, що для зварювання тонколистових великогабаритних полотниць плоских суднових секцій доцільніше застосовувати однобічне автоматичне лютування на флюсовій подушці.

При максимально передбачених зазорах більша частина наплавленого металу виходить в зазор, створюючи нижнє підсилення шва більше за верхнє. Лабораторія провела випробування на розрив численних зразків, зварених на верфі.

У вільні від занять в технікумі дні Варя іноді забігала до Інституту електрозварювання, у відділ, що звався «Автоматична зварка в суднобудівництві». Їй хотілося розібратися в наслідках випробування зразків, вирізаних із зварених нею стиків.

— Як бачиш,— сказав Глоба,— наші міркування правильні. Всі злютовані взірці розриваються не по шву, а по основному металу. Тепер зваж, що при однобічній зварці можливі і більші зазори, отже спрощується складання листів судна, відпадає потреба в найкращій їхній пригонці. До того ж їх не треба кантувати для підварки, а це удвоє зменшує трудомісткість виготовлення шва. В стільки ж разів збільшується швидкість його зварювання...

Глоба показує Варі таблицю, з якої видно, що вартість одного метра шва порівняно з ручним методом знижується майже вдвічі і в порівнянні з двобічною зваркою — на сорок відсотків.

— Розумієш, якої величезної економії досягнемо ми в суднобудуванні з впровадженням однобічного зварювання тонколистової сталі.

Глоба допомагає молодшим науковцям вести дослідження флюсів. Вони вже втомилися. Від тоненьких скалок флюсу, який доводиться щоразу міняти, болять кінчики пальців. Нарешті висновок зроблено. Кілька злютованих зразків показали, що пемзовидний флюс дає нецільні шви і від нього доведеться відмовитись.

Вони збираються додому, весело, як школярі, щебечуть про погоду і про те, що завтра вихідний, отже, треба обов'язково сходити на Дніпро викупатися. Варя, йдучи з Богданом довгими коридорами інституту, захоплено каже:

— Ніколи не уявляла, що в Інституті електрозварювання стільки лабораторій і відділів, що над методом зварювання працює стільки науковців, інженерів, аспірантів. От уже справді, іноді далі свого носа не бачиш. Я думала,

що головне — це у нас на заводі, а ви тут байдикуєте...

— Тепер нашою лабораторією стане завод,— каже Глоба.— Всі основні випробування будемо проводити в цехах.

— А все-таки хто винайшов автозварку і отой звачний трактор ТС-17, який ви привезли на завод? — запитує Варя.— Академік Патон?

— Ідею автоматичного лютування висунули ще в кінці минулого століття російські вчені Бенардос і Слов'янов,— пояснює Глоба.— Але їхній винахід надто випередив свій час, і його забули, як багато інших чудових винаходів. Після радянського винахідника Дульчевського наш український академік Євген Патон зробив дуже багато саме на терені розвитку автоматичного зварювання під флюсом. Перший лютувальний трактор створено нашим інститутом ще за два роки до війни і навіть випробувано на вашому заводі. Під час війни наш інститут працював на Уралі, і ми удосконалювали методи автоматичного зварювання в танкобудуванні. Потому в інституті винайшли і сконструювали десятки видів тракторів-автоматів і напівавтоматів зварювання. Останньою новинкою інституту є зварювання в середовищі вуглекислого газу. Багато науковців працюють над цією проблемою, і невдовзі ми, напевно, зможемо застосувати таке лютування на вашому заводі.

Варя прощається з Глобою біля трамвайної зупинки. Додому приходить радісна, збуджена.

Сьогодні Платон зустрів її непривітно. Він знову лишився без обіду. Зараз він чистить оселедця, варить картоплю і сердито каже, що йому це набридло. Він дозволив їй вчитися, поступившись власним добробутом. А оці відвідування інституту зварки їй зовсім не потрібні. Там усе зроблять і без неї. До того ж він не бачить тут ніякої премудрості, адже сам він завжди обстоював однобічний

метод зварювання обшивки річкових суден. Так, так, навіть при ручному зварюванні. Хай Глоба не відкриває Америки. І він показує Варі свою статтю в довоєнному журналі «Суднобудівництво». Стаття називається «Лютування обшивки річкових суден однобічним швом». Звичайно, тоді мова торкалася ручного зварювання.

— В цій статті я виступив на захист однобічного лютування після того, як головний інженер верфі розпорядився покрити другим швом корпуси п'яти буксирів, зварених нами однобічним швом. Паралельно із лютуванням корпусів проводили зварку дослідних зразків для випробування міцності однобічного безкосного шва. На жаль, із 34 виготовлених взірців майже тридцять розірвалося по шву, і нам заборонили варити корпуси буксирів однобічним швом. От я і виступив у цій статті на захист однобічної зварки обшивки річкових суден. Справа в тому, що виконати лютування тонких листів вручну, без непроварів, може тільки висококваліфікований зварник. Тоді ніякої необхідності в підварці не буде. Навпаки, вона шкідлива, оскільки викликає додаткове напруження і жоблення монтажу.

— То ми, Платоне, робимо одну справу? — зраділа Варя. — І це вельми добре, що тепер, коли ми маємо автомати і зварку під флюсом, однобічне зварювання може виконувати навіть такий малодосвідчений спеціаліст, як я. Це дуже добре, що всі шістдесят зразків, які ми злютували і випробували, розірвалися по основному металу. Тепер ніяка дирекція не примусить нас підлютовувати шви. Нам допомагає інститут. Він розробив технологію однобічної зварки під флюсом, разом з нами визначив найкращі режими, сорт флюсу, діаметри електродів, передбачені зазори в стиках.

— Вам, звичайно, легше, ніж було мені, коли я вчився на робітфаці і працював зварником. Про вашу роботу,

я вже докладно знаю і, звичайно, схвалюю, але ти, Варю, пожалій хоч трохи себе. Я певен, що працівники інституту впораяться і без тебе. До того ж той Глоба, кажуть, червоніє щоразу, коли ти заходиш до лабораторії. Невже ти не помічаєш, що він в тебе закоханий?

— Ось це вже неправда, він зовсім не закоханий, а червоніє в присутності будь-якої дівчини. Він просто надто скромний. Невже ти ревнуєш?

— Уяви собі, ревную.

На це Варя аж ніяк не чекала. Вона розсміялася і поцілувала Платона. Їй навіть подобалось, що він її ревнує, — значить, кохає.

— Який ти смішний. Хіба ж мене можна ревнувати до когось? Я все своє життя кохаю одного тебе. Чи ти цього не знаєш? Ще тоді, на судні, коли я легковажно запливла на середину ріки і ти буксирував мене назад, а потім сміявся з мене разом з матросами... — почала вона знову пригадувати дні свого дитинства. Її щиро-сердистість і безпосередність заспокоїли Платона. Йому на мить стало соромно за ревності.

А через деякий час Глоба завітав до його конструкторського відділу. Високий і рожевощокій, вельми симпатичний зовнішністю хлопець почувався ніяково. Він не-сміло присів на краєчок стільця і чекав, доки Платон закінчить розмову з конструктором. Потім розгорнув ескіз, де було сумлінно накреслено олівцем на ватмані якусь схему.

— Платоне Лукичу, хочу порадитися з вами. Ми надумали збудувати на верфі електромагнітні стенди для складання і зварювання тонколистових полотниць великого габариту. Ви запропонували розробити потокову лінію для виготовлення площинних секцій стандартних суден, і я дещо обміркував. Найбільша вада у зварюванні тонких полотниць великих габаритів та, що вони жолобляться. Я опрацював конструкцію електромагнітних стендів з

флюсовими подушками, які уможливають зварювання тонких листів з невеликими зазорами.

Він дістав олівець і тут же накреслив розріз стенда. Далі повів так швидко, немовби боявся, що його переб'ють і не вислухають до кінця.

Платон слухав його з великим захопленням. Те, над чим він гарячково бився останній тиждень, виявляється, можна розв'язати так просто. І до цього додумався не він, а якийсь зовсім ще зелений хлопчина. Він поглядав на Богдана Глобу з повагою і доброю заздрістю. Як і Глоба, він швидко хапає олівець і вже сам креслить схему майбутнього стенда. У Глоби багато чого не враховано, йому, досвідченому конструкторові, звичайно, легше виконати цю просту і таку геніальну конструкцію. Невже ось цей молодик не розуміє, що це ж просто революція в річковому суднобудуванні! Якщо тільки теорія виправдає себе і все буде так, як вони зараз покладають, якщо не трапиться непередбачених труднощів!..

— До цієї думки ти дійшов самотужки?

— Ідея електромагнітів моя. Ми вже обміркували все в інституті. Директор інституту за те, щоб випробовувати стенди на виробництві. Решту ми мізкували в цеху разом із зварниками. Майстер цеху теж чимало допоміг. Електромагнітні стенди в мініатюрі інститут вже виготовив і випробував у лабораторії.

Платон полегшено зітхнув: «Думали, значить, колективно. Не одна голова. Тоді не так соромно, що він сам не зміг...»

— А знаєте, на ідею про електромагніти наштовхнула мене ваша дружина, — додає Глоба по хвилинному роздумі. — Якось вона довго дивилася, як працює електромагнітний кран, а потім сказала. «Як би його зробити, щоб оця сила не піднімала кромки листів угору, а навпаки, притискувала їх до плити, щоб вони не виприскували при зварюванні?» Я зразу не зважив на її слова, а вдома зга-

дав. Схопився серед ночі і подумав, що це ж такі ідеї. На ранок намалював схему, показав головному технологу. Тепер хочу, щоб і ви нас підтримали.

Платон пригадав, що Варя оповідала йому про якісь електромагніти. Тоді він посміявся і не захотів слухати, а вона образилась:

— Ти, Платоне, й досі ставишся до мене, як до дитини, і гадаєш, що я не здатна на щось серйозне.

— Все це так добре, — сказав Дубчак. — Креслення і все, що треба, ми вам зробимо. Про побудову електромагнітних стендів на верфі слід домовитися з головним інженером. Зараз же ходім до нього.

Заруба тут же ухопився за ідею побудови електромагнітних стендів. Інтуїцією інженера-практика він відчув, що справа варта того, щоб піти навіть на ризик. Він уже знав, що електромагнітні стенди в лабораторії давали чудові показники зварки під флюсом. Заруба разом з Дубчаком і головним технологом давно виношував ідею перевести розкидане виробництво верфі, яка щойно починала відбудовуватись, на потік.

— Ми не тільки побудуємо електромагнітні стенди для складання і зварювання площинних секцій, — сказав Глоба, — а й налагодимо потоково-конвеєрне виготовлення цих секцій, які під час запуску серії буксирів не можна будувати так, як будували досі.

— Про впровадження потоку ми вже давно говорили з Дубчаком, — зрадів з його пропозиції Заруба. — Погляньте, що робиться на верфі. Варять секції безладно, де прийдеться. Так ми скоро заплутаємось самі в своєму господарстві. Недавно при зборці судна секцію шукали цілу годину, а вона лежала, завалена іншими.

Головний конструктор, головний інженер, представник Інституту електрозварки разом з технологом і начальником корпусного цеху до пізньої ночі говорили про

виродадження на верфі потокового методу виготовлення площинних суднових секцій.

Креслення електромагнітних стендів узявся виготовити Інститут електрозварювання. Потокову лінію Дубчак планував разом з працівниками інституту. Корпусний цех був надто малий, щоб здійснити потік в критому приміщенні. Надумали зробити стенд на майданчику, під надійним навісом. Для перевірки основної ідеї Глоба здійснював побудову невеличкої потокової лінії в одному з старих цехів, який обладнав під лабораторію.

Майстри ручної зварки з недовірою поглядали на пошуки автозварників. Вони знали, що ті і самі поки що не дуже задоволені своєю роботою. Варя почула розмову Грицяя із своїми друзями і схвильована забігла до Глобиної лабораторії, яка містилася поруч з корпусним цехом.

— Знаєте, що вони кажуть? — звернулася до Богдана. — «Нехай собі будують, все одно їхня робота буде на північних воротах».

— Що це значить? — не зрозумів Глоба.

— Хіба ви не знаєте, що на північних воротах у нас склад браку і різного брухту? Вони певні, що у вас нічого путнього не вийде.

— А ви, Варю?

Варя відчуває, що червоніє. В цю хвилину вона чомусь згадала Платонові слова і подивилась на Глобу. Той теж почервонів, як дівчина. Вона заглянула йому в очі і злякалася. Таж Платон не помилився, кажучи, що Глоба закоханий в неї. Так і є. Як то негарно! Тепер вона не зможе почувати себе так вільно і заходити до нього, коли заманеться. Та як він може? Йому ж давно відомо, що вона одружена, що кохає Платона.

— Я певна, що у нас все буде добре, тим більше, що мій чоловік, ви ж знаєте, що мій чоловік, — повторила вона з надуживанням, — головний конструктор заводу — такої самої думки.

Глоба здивовано поглянув на Варю. Навіщо треба було підкреслювати, що її чоловік — головний конструктор? Богданові навіть стало незручно за неї.

— Варю, нехай заїде сюди Грицай. Я хочу з ним порадитися, — несподівано попросив Глоба. — У нього великий досвід. В плануванні потокової лінії він може стати нам у пригоді.

По закінченні роботи Грицай зайшов до Глоби — вимитий, урочистий. Йому було приємно, що з ним хочуть порадитися. Він більше не нагадував про північні ворота, а просидів з Богданом допізна і вийшов від нього з певністю, що той розпочав дуже потрібну й корисну справу.

А на ранок сталося непередбачене. Варя прибігла до Глоби з сльозами на очах. В редуктори автоматів хтось понасипав піску. Добре, що вони з Зоєю завжди приходять на роботу раніше за інших і, помітивши пісок біля автомата, заглянули до редуктора.

— Я певна, що це робота Грицай, — заявила вона.

— Грицай? Це виключено! — заперечив Глоба. — Переконаний, що після вчорашньої нашої розмови він допомагатиме нам.

— Уявляєте, Богдане, що було б, якби ввімкнули струм! Всі наші автомати були б поцсовані, і нам довелося б знову лютувати вручну. Думаєте, Грицаю приємно, що про нього останнім часом перестали згадувати як про передового зварника, а всі кореспонденти заглядають без кінця до вашої лабораторії?

— Ні, за Грицай я ручуся, — знову перебив її Глоба. — Можливо, це вчинив хтось із його хлопців.

— Тоді ж хто?

Грицай, дізнавшись про таке неподобство, з обуренням звернувся до хлопців, які працювали на ручній зварці:

— Признавайтесь, хто міг таке вчинити?

Всі обурювались але винуватого не знаходилося.

— Признавайся, Гапчко, це ти?

Гапочка — довготелесий сільський хлопець, що недавно прийшов на виробництво, винувато повів чорними сердитими очима і заперечливо хитнув головою.

— Майте на увазі, все одно дізнаюся, хто це зробив! — твердо сказав Грицай. — Ходити заплямованим не хочу. Можуть же подумати й на мене і на кожного з вас. Ганьба!

Гапочка несподівано для всіх істерично розридався і, кинувши щиток та електроди, які наготував для роботи, вибіг із цеху.

Увечері його відвідав Грицай. Він лежав, не роззуваючись, на ліжку в прибраній кімнаті гуртожитку і палив.

— Ну, чого ти пішов з роботи? — якомога лагідніше звернувся до нього Грицай. — Тепер намалюють тебе в цеховій «Влискавці» як прогульника.

— А чому ж на мене всі дивилися як на злочинця? Набридло все це! Хто вам дав таке право? Ви думаете, раз я сидів за хуліганство, то вже тавро на мені на все життя? Ну, встряв у бійку по п'янци, відсидів свої шість місяців. Зрозумів, що треба бути обережнішим з горілкою, але щоб піску насипати, підлість зробити людям, — такого за мною не водилося.

Грицай сам розумів, що недоречно кинув Гапочці оте запитання, яке той і прийняв як звинувачення. У хлопця й так травма після судимості, а він йому ще й від себе гіркоти додав. На думку Грицая, всі оті статті, що ув'язнюють за хуліганство, пора ліквідувати. Хуліганів треба судити громадським судом. Ув'язнення не виховує людину, а часто навпаки — вбиває гідність. А вже там, де зламано гідність, може трапитись який завгодно злочин. Ось чому й він спочатку подумав на Гапочку. Ясно ж як білий день, що хлопець не винен.

— Знаєш що, — запропонував Грицай, — ходімо зараз до Глоби. Допоможемо йому після роботи в побудові по-

токової лінії. Діло справді задумано велике й розумне. Не з руки нам стояти обіч.

І вони, як давні друзі, знову пішли до прохідної верфі.

XXII

Старий, напівзруйнований цех, відведений працівникам Інституту електрозварювання для експериментальної роботи і лабораторії, виявився малим навіть для примітивної потокової лінії. Проте й частина налагодженого тут потоку підтверджувала теоретичні викладки працівників інституту, гаряче підтримані головним конструктором заводу та директором.

Начальник верфі Процак байдуже поставився до всього, чим захоплювався Глоба. Він вважав себе досить завантаженим і без отих вигадок інституту, які потрібні тамтешнім інженерам переважно для того, щоб заробити звання кандидатів. Отож нехай собі гарячкують і самі доводять до кінця все, що замислили. У нього основне — план. А план складається не з одних буксирів стандартної серії! Він воліє спостерігати всю цю біганину обіч. В разі невдачі — уміє руки. В разі ж успіху... Ні, і в цьому разі він не претендуватиме на їхню славу. Правду кажучи, він дуже втопився, йому все набридло. Для нього найбільша насолода — забратися до кімнати відпочинку по обіді і смачно виспатися. Він безмежно вдячний тому, хто вигадав оці кімнати відпочинку, з ліжком, з подушкою, з ковдрою. Це ж справжня розкіш. Право на таку кімнату має лише директор заводу та начальник верфі. Директор молодший, рухливіший, і його по обіді не тягне на сон. Він, як молодий пес, бігає по цехах і дістає від цього насолоду. Коли директор буває на верфі, Процак намагається не спати навіть в обід, зате, коли директор

у місті, Процак зачинається в кабінеті і, сказавши секретарці, що він зайнятий, може проспати навіть до кінця робочого дня. Відпочивши, він на якусь годину лишається на заводі, щоб показати всім, що він не шкодує власного часу і вимагає того самого від інших.

Глоба почав будувати свою потокову лінію на порожньому місці, просто неба. В корпусному цеху набралось немало ентузіастів, готових допомогти йому. Межі них, звичайно, була і Дубчак. Варя, як і раніше, не розлучалася з автоматом, а по роботі просиджувала з Глобою допізна у зварювальній лабораторії. Платон вже не сердився на неї, бо й сам приходив пізно; з обідами влаштувався на заводі і перестав дорікати за оте захоплення зваркою, розуміючи, що лютування стало її покликанням.

— Ой Варю,— скаже при зустрічі,— тягнеш ти таке навантаження. Робота на стенді, технікум та ще й лабораторія.

Але її виручала молодість. Варя була бадьора, весела і хоч поверталася з роботи стомлена, а все ж почувалася щасливою від того, що всі до неї добре ставилися і шанували.

Помітивши, як Дубчак бігає по цехах, щоб дістати все необхідне для лабораторії, Заруба запропонував:

— А що, як ми оформимо вас заступником головного зварника?

— Ой,— злякалася вона. Та коли прочитала наказ директора, подумала: «Не святі ж горшки ліцлять. Чого не знатиму — Богдан допоможе... Робити доведеться те, що й досі робила». — Платоне, ти не уявляєш, яке то щастя відчувати, що ти не зайва в цеху.

Платон радів, що Варя знайшла своє місце на заводі, і жартома мовив:

— Ну що ж, моя чарівна дружина так і не навчилася варити обідів, зате вона так варить сталь, що їй може позаздрити не одна жінка.

Ще не було закінчено накриття потокової лінії, а вже секції барж пішли по конвейєру, починаючи від складальної дільниці й електромагнітного стенда аж до останнього прольоту, де контролери приймали готову секцію з привареним набором та іншими дрібними деталями.

Тепер деталі з центрального складу подавалися на склад конвейєра цілими партіями, робота на потоці велася за здалегідь складеним планом і графіком. Здійснення потоку, виготовлення секцій у спеціальних металевих кондукторах дало можливість спускати на воду по одному, а то й два буксири щомісячно.

XXIII

Від отієї червоної заграви, що палає на обрії, земля здається опроміненою ще до схід сонця. Варі й Платону сьогодні не спалося, вони довго гомоніли про своє життя. Платона непокоїло, що Варя все ще була бліда. Напевне, робота зварниці для неї заважка.

Він кохав її тендітну і струнку, як у топольки, по-стать, її такі світлі і чисті очі. Ночами, коли його пристрасть і ніжність не давали йому заснути, він з тривогою поглядав на її стомлене обличчя. Йому часом жаль було її будити, і він засипав, тамуючи в собі бунтівливий поклик крові.

Ранком, коли просипався, Варі вже не було дома. На столі знаходив сніданок і записку, що його треба розігріти.

Десь у глибині душі жило настійне бажання забрати Варю з роботи, дати їй добре відпочити. Зрештою, вона повинна подумати про те, що мусить стати матір'ю їхніх дітей. Перед ним часто виникали Варині очі, сповнені захоплення і допитливості, її розповіді про навчання

і те, як рвійно і пристрасно вона виконувала курсові завдання і як раділа з того, що починала знаходити спільну мову з Платоном. Для неї він був втіленням людської мудрості, і чим більше вона пізнавала всю складність корабельної науки, тим більшою пошаною проникалася до Платона.

Їхнє кохання було в тому періоді, коли в людині все ще подобається, коли дрібні вади зовсім не помічаються, коли хочеться бути весь час разом і навіть розлучення в кілька годин здається довгим.

Він вірив Варі, як собі самому, і все ж не міг вивільнитися від непроханих ревнощів у ті вечори, коли вона була на заняттях. Лишаючись наодинці, він уявляв її і ніяк не міг заснути від думки, що вона могла зараз іти додому з кимсь із студентів свого технікуму.

Розтривожений ревнощами, він навіть ходив зустрічати Варю, але технікум містився далеко, в протилежному кінці міста, і йому неприємно було, як хлопчачу, простоювати біля входу, доки скінчиться лекція. Варя виходила в гурті хлопців і дівчат весела, говірлива. Вона завжди була рада зустрічі з ним, і йому ставало соромно за свої ревнощі. Він брав дружину під руку, і вони йшли по вулицях рідного міста, весело розмовляючи, щасливі, що знову разом. Потім Варя заборонила Платонові зустрічатися їй. Вона бачила, що він і без того стомлений, до того ж її могли провести однокурсники, з якими вона мешкала в одному будинку.

Тендітна, майже дитина, вона більше скидалася на школярку, ніж на заміжню жінку. Платон довго не наважувався їй сказати, що в свої тридцять з лишком років дуже хотів мати сина. Чи можливо це? Адже лікарі кажуть, що у Варі хворе серце.

— Це було б чудово, коли б у нас народився син, — сказав він раз їй і побачив, що Варя нахмурилася. Вона добре розуміла, скільки обов'язків несе з собою дитина,

— Ні, вже краще нехай діти подождуть,— задумливо мовила вона.— Я так хотіла вчитися, нарешті, маю цю нагоду. Було б прикро, коли б через немовля все довелося кинути.

Цього дня вони обоє почували себе щасливо, хоч роботи в обох було багатенько. Платон креслив кантувач для зварювальних секцій. Варя була його порадицею. За рік роботи в корпусному вона стала чудовим спеціалістом, на неї зважали в цеху і в Інституті електрозварювання.

— Ідея нашого кантувача зводиться до того, щоб секція, яку ви будете лютувати, при потребі легко поверталася зусиллям одного робітника, при цьому всі шви, в тому числі і стельові, можна було виконувати в нижньому положенні, це набагато поліпшить якість і продуктивність зварювання.

Свою кімнату Платон перетворив також на конструкторський відділ. Більш як половину її займав великий креслярський стіл з кульманом, який він спорудив власноручно.

До кімнати постукали. Платон здогадався — це Заруба. Головному без кінця дзвонять з усіх кінців, цікавляться секційним методом складання суден.

— Оцей блочний метод побудови буксирів, про який ви встигли розповісти кореспондентам, не дав мені спати.

— Геніально і просто,— каже Платон.— Замість побудови судна на стапелі, як це робилося споконвіку, будемо ставити на стапель вже готову об'ємну секцію з усіма фундаментами, арматурою і механізмами.

— Але ж потужність наших кранів не перевершує десяти тонн.

— Це створює нові труднощі. Доведеться відмовитися від великих секцій. А жаль. До речі, я вже все це передбачив, конструктори виготовляють креслення блоків.

— Але ж на цих кресленнях вони не наносять всі трубопроводи і механізми.

— Гадаю, без цього можна обійтися. Майстри самі доберуть, що і куди вести.

В суперечку втрутилася Варя:

— І все ж таки в цій твоїй суперечці з головним ми, виробничники, на боці Заруби. Якби мова торкалася одного судна, можна було б покластися на цехи, але ж буде серія. Зробивши один раз проект, ви узаконите те, над чим нам довелося б думати щоразу спочатку.

Платон був вдячний Варі за одвертість. Варя більше буває на виробництві і коли що порадить, то щиро.

— Один розум добре, а два краще, — згоджується він. І знову звертається до Заруби: — Я навіть хочу пробачитися за те, що був надто різким у своїй останній розмові з вами. Дякуючи Варі, зрозумів, що ви мали рацію. А зараз давайте покатаємося по Дніпру.

Заруба охоче приймає його пропозицію. Години, проведені на воді, за твердженням його дружини, не входять у вік, який призначено кожній людині прожити.

— Скільки просидиш на воді з вудкою, на стільки більше проживеш, — жартує Заруба.

Вони нашвидкуруч забирають до рюкзаків все необхідне і поспішають на причал, де стоїть невеличкий заводський катерок.

XXIV

Вадимові перевалило вже за тридцять, але він нікого ще по-справжньому не кохав. Був надто соромливий і ніяк не міг підступитися до дівчини.

Правда, у німецькому таборі він закохався в чорнооку хорватку Міліцу, але то було вже давно... Іноді зга-

дував, з яким трудом умудрявся віддавати їй половину пайки свого хліба, коли, хвора й нездатна ходити на роботу, дівчина почала пухнути з голоду. Вона вмерла, виснажена голодом і хворобою, так і не діждавшись визволення...

Її спалили, як тисячі інших трупів, у печах Майданеку. Маленьке фото, вправлене в медальйон,— все, що залишилося йому від Міліці.

Вадим не міг пробачити собі того, як глибоко і, здавалося, надовго увійшло в його серце кохання до Лоли. Її усмішка, гарна голівка весь час стояли в нього перед очима. Намагався забути її образ, але відчував, що не в силі цього зробити. Лола зустрічала його, як і раніше, своєю чарівною посмішкою і запитувала, чому він перестав заходити до неї.

А в нього все плуталося в голові. Одного разу прийшов до Лоли і не застав вдома. Сів перегортати книги. Взяв з полицки біблію. З неї випало фото. Підняв, подивився і обімлів. На картці Лола, три німецькі офіцери і ще якась дівчина. Лиця безтурботні, веселі, випещені.

Поклав книгу назад до шафи і, не діждавшись Лоли, пішов додому.

Тепер на роботу приходив неголений, апатичний. Ні з ким не розмовляв, а Лолі навіть не відповідав на привітання, і вона більше не підходила до нього, тільки тривожно зиркала в його бік.

З-перед очей не йшов її маленький будиночок, де все було в бездоганному порядку розставлене по місцях рукою Лоли. З відразою пригадував її матір, підстаркувату продавщицю морозива з пофарбованим волоссям і завжди яскраво намальованими бровами й віями. Вони часто ходили з Лолою до кіно й на концерти. Лола чужо грала на роялі і намагалася виконувати його найулюбленіші речі. Бувало, тягнула його на танці, добре знаючи, що танцювати він не вміє. Коли її запрошували

до танцю інші, вона завжди питала дозволу у Вадима, знаючи, що в нього не вистачить духу відмовити. Вадим помічав, як вона кокетувала з своїми партнерами. Тоді він злостився на себе за ревності, а зараз пригадував, що в ті хвилини Лола показувала себе такою, як є. «Та я ж просто хотів бачити її в іншому світлі, тому й прощав її усе», — зрозумів Вадим.

Зараз пригадав, що, коли збирався освідчитися Лолі в коханні, вона жартувала й сміялася, але тоді йому здалося, що вона була з ним нещира.

Він дивився на себе в люстро — вайлуватий, незграбний, в окулярах, з блідим обличчям. Ну, за що такого кохати?

Про одруження Лола почала розмову перша, й Вадим був вдячний, що вона його виручила.

— Скажи, Вадиме, от ми ходимо разом уже більше року. Дівчата сміються наді мною. Злі язики плещуть, що в нас нічого не вийде. Ти міг би одружитися зі мною?

— Лоло, дорога. Я боявся про це й думати. Ти така гарна, а я... Ти справді згодна стати моєю дружиною?

Лола обняла його й поцілувала. Відтоді їхні стосунки стали інтимнішими. Коли Лола цілувала Вадима, в нього голова йшла обертом, він ладен був зробити задля неї що завгодно. І тепер він не міг вивільнитися від впливу тих поцілунків. Особливо коли випивав, хотілося плюнути на всі свої моральні погляди і пробачити їй навіть найбільші підлоти. Лола уважно спостерігала за Вадимом, розуміючи, що з ним сталася якась раптова зміна. Вона вибрала момент, коли він дрімав над своїм робочим столом, і лисичкою підсіла до нього, зазирнула в очі. Її підфарбовані довгі вії затіпалися, як у ляльки, яскраві блакитні очі обдали його серце щемом.

— Вадиме, я так нудьгую за тобою...

«Але ж я її все ще кохаю, — признався сам собі Вадим, — а насправді мусив би ненавидіти. А що, як то

просто якесь випадкове фото, — намагався заспокоїти себе. — Ні, я повинен усе з'ясувати».

Не питаючи в Лоли ні про що, він поплентався за нею додому. Лолина мати зустріла його ще гостинніше, ніж завжди:

— Вадимку, що ти робиш з моєю дочкою? Дівчина місця собі не знаходить. Сидить вдома, як черниця, нікуди не ходить.

Вона поставила на стіл смачну печеню. Налила по келишку міцної слив'янки, напевне розведеної з спиртом, бо Вадим відразу ж сп'янів. Ідучи сюди, він поклявся ні до чого навіть не доторкнутися, але потім його розібрала страшенна злість на цих міщан, в яких дім — повна чаша і які зуміли так пристосуватися до окупації, що не тільки нічого не втратили, а навіть купили будинок у бідної вдови.

До їжі він справді не доторкнувся, але наливку випив усю і, знявши окуляри, щоб не бачити Лолиної вроди, дивився кудись у вікно. Він знав, що зараз Лола заведе патефон, потім буде гладити його волосся і жартуючи цілувати в уста. Але сьогодні Лола була інша. Патефона не заводила, а сіла близько біля Вадима і мовчала.

Він відсунувся від неї, підійшов до шафи, взяв пошарпану біблію, почав її гортати.

— Тут було фото... Ти знята з німецькими офіцерами.

— Так ось чому ти став таким, — сплеснула руками. — Ти ж добре знаєш, що я була копіювальницею за німців. Мусила ж на щось жити та ще й годувати свою матір. Ми з подружкою обідали у себе в відділі, коли ввалилися троє німців з фотоапаратом. Один з них шеф заводу. Їм захотілося сфотографуватися. Як ти гадаєш, ми могли відмовитися? І що б з нами після того було?

— А де ж ти поділа те фото?

— Звідки я знаю, де воно поділося. Якщо воно

потрапило на очі мамі, вона його знищила. Ми палили все, що лишилося від німців.

Він не помітив на обличчі Лоли ніякого замішання. Навпаки, вона дивилася на нього ясними блакитними очима, які світилися пристрасною й відданістю. Вадим уже ладен був забути ту бісову фотографію.

— То ти не гуляла з німцями?

Замість відповіді Лола раптом гірко заплакала, уткнувшись в плече Вадима.

— Боже, коли б це тобі, що сам стільки переніс, хтось сказав щось подібне. Ти знаєш, скільки я вистраждала в тій Німеччині? Коханок німецьких не відсиляли туди на роботу — це ти повинен був знати.

Вона впала йому на груди і плакала, мов дитина. Вадим відчув, що манишка його сорочки зробилася мокрою від сліз. У цю хвилину Лола була для нього маленькою і беззахисною дівчинкою, яку він образив. Від її близькості і випитої наливки кров підступала йому до скронь, у жилах палало шалене полум'я. Він обняв Лолу і відчув, що лише він може зараз захистити її від усіх образ і зробити щасливою. Забувши про все, він цілував її, відчуваючи, що вона стала часткою його тіла, яку неможливо від себе відірвати.

Потім Вадим зрозумів, що провалюється в солодку невідомість і вже нічого не може з собою вдіяти.

Коли сталося непоправне і Вадим прийшов до тями, — він не відчував у грудях ненависті до Лоли, але не було вже й тієї страшної жаги, від якої, здавалося, нікуди подітися. Йому спало на думку багато разів читане в книгах, що є чоловіки, котрі, заволодівши жінкою, перестають її кохати. Ні, він не виправдовував цих легковажних донжуанів. Але зараз хотів, щоб і з ним сталося саме так.

— Угадай, що нам мама купила. Хочеш, покажу? — Лола схопилася з ліжка, відсунула шухляду в тумбочці і вийняла корбочки, в яких лежали дві обручки. Одна

більша, друга — менша. — Ану, поміряй! — Лола вправно одягла йому на палець більшу каблучку. — Дивись, як вгадала твій розмір. А ось цю ти надягнеш мені на пальчик у церкві.

До Вадима слова її доходили мов у тумані. Але при згадці про церкву він опам'ятався:

— Ти що, хочеш вінчатися?

— Аякже! Мама в мене набожна. Я не можу її образити.

Теплі груди Лоли торкалися його руки. Він відчував, що обливається потом, і радніший був би провалитися крізь землю, але заперечувати їй в таку хвилину не вистачало духу, і він вдавав, що засинає. Заплющив очі, і, справді, зморений слив'яркою, невдовзі заснув.

Вранці збагнув, що наробив дурниць. В голові дзвеніло, серце щеміло від гнітючої пустки. Лоли біля нього не було. Швиденько підхопившись, пішов до ванної вмитися. З кухні чулися притишені голоси:

— От не могла діждатися одруження, дурепа, — бурчала мати. — Добре, що він тютхтій, то може й не второпає, що ти не...

Вадим не дослухав. Від огиди перехопило дихання. Він відчинив двері і майже вибіг на вулицю.

XXV

Зварник Плиска, який недавно прийшов з села, дивився на Гапочку вірними, собачими очима. З впровадженням автоматичної зварки його заробітки стали помітно падати. Власне, тільки для того, щоб щось заробити, він кинув колгосп і пішов на завод. І ось — на тобі, ці автомати зварки стали його справжніми ворогами. То він виганяв, бувало, сімсот на місяць, а зараз не міг заробити і п'ятисот карбованців. Одержуючи наряд на роботу, завжди

прицінювався, скільки він заробить. Від робіт, які погано оплачувалися, рішуче відмовлявся.

— Якщо так буде далі, доведеться йти на другий завод,— сказав він Гапочці.

— Ти мені тут спекулянтську ідеологію не розводь,— обурився Гапочка.— Я завод люблю і з Рибальського острова нікуди не поїду.

— Мені що,— виправдовувався Плиска.— Можеш не йти, а мене тут нічого не держить.

Підійшовши до автоматників, він пихато кинув:

— Самі варите там, де рівніше та простіше, а нас, ручників, примушуйте лютувати в носових і кормових закапелках. Потім усі премії йдуть автоматникам, а ручники мають дулю.

— Платять по виробітку,— сказала йому Варя.— А на приварку набору кормової і носової частин інститут уже сконструював крапковий півавтомат. Так що тобі, Плиско, не доведеться більше лазити в тих закапелках. Хочеш, піди подивися, як Глоба навчає автоматників.

Плиска підійшов до носової секції, де Глоба вів заняття з автоматниками. Між них була і Зоя. «Бач, і Зойка повіялась до них»,— злісно подумав Прохір.

— Крапковій зварці доступні короткі і довгі, прямолінійні і криволінійні шви таврових з'єднань внапуск,— казав Глоба.— Портативність крапкових півавтоматів дозволяє зварювати шви в тісних місцях, на висоті і в закритих резервуарах...

Слухаючи Глобу, Плиска поблискував своїми колючими зеленкуватими очима. У ручній зварці він вже багато чого досягнув, працював швидко. Був малоосвічений і не сподівався стати путнім автозварником. Слова Глоби про те, що півавтоматами будуть лютувати в серійних суднах майже весь набір, який раніше варили вручну, викликали тривогу: чи не лишиться він зовсім без заробітку? «Трахнуть кувалдою — і апарат полетить до чортової мамі»,—

подумав Прохір. Про те, що він насипав піску в редуктори автоматів, так ніхто і не дізнався. Але зараз він не буде таким дурнем. Пісок можна висипати. Він так поспеє їхні апарати, що їх ніхто більше і не відремонтує.

Увечері Плиска не пішов додому з усіма, а лишився в душовій. Защепнувся на гачок і сидів, доки всі розійшлися. Потім вийшов, поглянув, що в цеху нікого немає, взяв кувалду і з одного удару розстропив новісінький крапковий півавтомат, що його прислав інститут. З люттю гатив по ньому знову і знову, шукаючи очима інший апарат.

Гапочка, прийшовши до гуртожитку, помітив, що Плиски в кімнаті немає, згадав сьогоднішню розмову, і його мов підкинуло. Плиска заходив з ним до душової, але назад не виходив. Не довго думаючи, Гапочка побіг на завод. Завод був близько, і хвилини за п'ять Гапочка дістався до зварювального цеху. Почув важкі, глухі удари. Коли Плиска, спітнілий, з диким виразом на обличчі, заніс кувалду над другим півавтоматом, Гапочка схопив його за руку.

Плиска рвонувся, заскреготів зубами, але тут же обм'як і присів, випустивши з рук кувалду.

— Ой ти, шкура. Через власний заробіток отаку підлоту вчинити? Пісок — теж справа твоїх рук? Признавайся, а то розплющу на місці, — закричав Гапочка, заносючи над його головою свого замашного кулака.

— Я, я, Гапочко. Але, прошу тебе, нікому не розкажуй. Все віддам тобі. Навіть зарплату за два місяці. Вона ось при мені, нерозтрачена, тільки не губи мене.

— Щоб я тебе покривав?

Гапочка виштовхав Плиску з цеху. Привів до кімнати і замкнув.

— Завтра скажеш перед судом усього колективу, — сказав він крізь двері і пішов порадитися з товаришами, що робити з негідником.

Не знав Гапочка тільки того, що в Плиски був ще один ключ, який він зробив потай від своїх товаришів по кімнаті, щоб приходити додому навіть в робочий час і годинку-другу поспати, якщо після випивки дуже потягне на сон. Як тільки Гапочка вийшов з кімнати, Плиска припав вухом до дверей. Гапочка піднявся на другий поверх. Тоді Плиска потихеньку відімкнув двері, схопив з-під койки свою валізку і, вилізши через вікно в коридорі, щоб не проходити повз чергового, подався в зарослі красноталу. Увечері він переправився на пристань і поїхав шукати нового пристановища...

Прождавши Прохора увесь вечір, Зоя тремтіла від люти. Її катували ревнощі. Вона залишила дитину в сусідів і подалася до гуртожитку, в якому жив Плиска. На подвір'ї гуртожитку було гамірно. Всі обурювалися з того, що вчинив Плиска.

— Он гляньте, прийшла його краля.

До Зої підступив Грицай. По його схвильованому обличчю зрозуміла — щось трапилося.

— Признавайся, Прохір у тебе?

— А хіба він не вдома? — Тривога обпекла Зою мов блискавиця.

На неї з одвертою неприязню дивилися десятки очей.

— Хвойда! — долетів до неї чийсь голос. — З отаким шкурником злигалася.

«Чого їм треба? І що я їм лихого зробила?» — задкуючи і вже боячись, що її поб'ють, думала Зоя.

— Втік твій полюбовничок. Шукай вітра в полі, — кричала літня молодиця.

— Він же в мене позичив гроші, — заголосила Зоя. — Зарплату за увесь місяць...

— От і дурна, знайшла кому позичати!

Зоя вибігла на вулицю. Вітер сипнув у заплакані очі колючим піском робітничого передмістя. Прихилилася до паркану, дала волю сльозам.

— Де тонко, там і рветься. Наче я богом і людьми проклята. І чого ти мене, матінко, та маленькою не втопила, — промовляла Зоя словами, які чула колись від бабусі, а потім від матері.

Здригнулася від остраху, коли на плечі їй лягла чиясь важка рука. Повернула червоне з розвезеними брудними сльозами обличчя.

— Ну, годі. Поплакала, і годі! — втішав її Гапочка, важко сопучи від швидкої ходи.

— Чого тобі?

— Не плач, Зойко. Я давно тобі хотів сказати. Невже ти не бачила, що недостойний Прохір твого кохання. Плеще про тебе погано, ще й гроші твої пропиває.

— А хто достойний? Може, ти? Прохір тебе арештантом називав...

— Було таке, Зойко, справді було. Напився я в селі на весіллі. Побешкетував. Відсидів свій строк, порозумнішав.

— До другої випивки?

— Давно я тебе примітив. Так Прохір же танцюрист який. Куди мені до нього в танцях. Вальсуєш з ним, немов по небу літаєш. А от падлюка він і тебе не вартий, це достеменно! Женитися на тобі не хоче, плює на тебе. А я хоч сьогодні до загсу і Сергійка усиновлю. Давно хотів сказати, та все не наважувався.

— Знаємо ми ваші загси. Брешете ви всі, — ще гірше заридала Зойка. Вона бігла по вулиці не оглядаючись. Щось темне й болюче розпирало їй груди, і одного хотілося: заховатися від людей, щоб ніхто не бачив її сорому.

«Завтра втечу в село, — застогнала вона, упавши вдома на ліжку. — Господи, куди втікати? Там же Сергійка загризуть. Баба Палажка кричатиме: «Німецький вилупок». Втопитися б, повіситись. А Сергійко... Хто його приголубить?» Рятівною соломинкою з темряви виринуло

обличчя Гапочки. Він справді був до неї завжди добрим, навіть ласкавим. Зоя витирала останню сльозу на обличчі і поглядала на Сергійка. Він спав у ліжкові, широко розкинувши рученята, вже зараз схожий на дорослого чоловіка, і уві сні посміхався. «Як добре, що син, а не донька,— подумала вона, засинаючи,— не буде в житті страждати, як оце я».

XXVI

Інженер Крекит вважався на заводі богом парових машин. Він і справді знав їх як своїх п'ять пальців. На буксирі потужністю 400 сил ухвалили ставити похилу парову машину, яку освоїли і випускали на заводі ще до війни. Для модернізації цієї машини Крекит взявся опрацювати конструкцію і провести роботи по вивченню гідравлічного паророзподілу з поршневыми клапанами.

Треба було зробити все можливе для підвищення коефіцієнта корисної дії машини.

На робочому столі Кречота білів аркуш ватманського паперу, де поволі народжувався загальний вигляд машини.

Механіки сушили голову над удосконаленням кожного вузла.

— Для спрощення лиття циліндрів зробимо кришки циліндрів зйомними,— сказав інженер Крекит.

Клопоту було багато. Доводилося заново викреслювати кожен вузол і виготовляти для всієї машини зовсім нові креслення.

— Не забувайте, що машина повинна бути стандартною. Отже, треба максимально зменшити кількість різнорідних деталей,— нагадував Павло Михайлович конструкторам.

Ідея ежекторної установки виникла в нього ще до війни, він запроектував її з власної ініціативи в неробочі години. Але, щоб випробувати цю дослідну установку на судні, треба було затримати нормальний хід здачі пароплава, тому замовник заборонив доводити її до кінця. Це дуже болісно пережив головний конструктор машини Крекіт. Ежекторну установку, на яку він затратив стільки сил, возили на судні як баласт. Він пробував зв'язатися з капітаном, писав до пароплавання, але й там ніби не чули його.

Крекіт мав певність, що тепер, модернізуючи машини, для стандартних буксирів йому, нарешті, дозволять впровадити цю установку. Разом з молодим конструктором Крекіт виконав усі креслення й описав усі переваги її застосування.

Дубчак щойно повернувся з відрядження, був дуже завантажений щоденними справами і познайомитися з пропозицією Крекота не встиг. Він чув, що до війни ежекторна установка чимсь скомпрометувала себе.

Проти неї рішуче виступив Процак. Він всюди розп'явся, що це прожекторство, що на цю установку вже витрачено чимало коштів і все виявилось марним. Процак схилив на свій бік директора заводу, і той заборонив ставити на серійне судно ежектори, щоб не повторювати невдалого експерименту. Крекіт гаряче доводив свою правоту, але Процак стояв непохитно.

— От дуб,—махнув рукою Крекіт.— Хіба його можна в чомусь переконати? Зрозумійте ж, я роблю це для загальної справи. Ніякої користі від цього я не матиму.

Крекіт забрав додому всі матеріали по ежекторній установці.

— Чорт з ним, з тим Процаком. Хто його не знає. Я ще з ним повоюю. Надішлю до журналу, хай надрукують, а тоді побачимо, хто з нас має рацію.

Всі на заводі знали, що головний конструктор машин Крекит повністю віддається роботі, і якимось звикли з його занеханням виглядом. Голився Павло Михайлович не щодня, костюм носив старенький і невипрасуваний. Замість двох передніх зубів стирчали почорнілі пеньки, і він навіть не збирався поставити на них коронки. Павло Михайлович просто не звертав уваги на свою зовнішність. Це був ще не старий чоловік з виразними карими очима, трохи брезклим, але ще привабливим обличчям. Він належав до категорії людей, відданих якійсь одній ідеї чи пристрасті, за якою вони забувають про все інше. Такі люди безпорадні в побути, а часто і в коханні.

Дружина Крекота Марта Іванівна здавалася значно старшою за свого чоловіка. В евакуації працювала сестрою в тиловому шпиталі, недосипала ночей, і це позначилося на її обличчі, передчасно постарілому й стомленому. Марта і тепер працювала в підшефному шпиталі — дуже вболівала за поранених і часто залишалася на ніч навіть не в своє чергування.

Якось Марту побачила Лола, що заносила креслення інженеру Крекоту на квартиру.

— Боже,— скрикнула вона.— Вам же ще немає й сорока, а вигляд, як у старої! Думаєте, коли забудеться війна, чоловіки важитимуть на те, що ви воювали або сиділи над пораненими? Дзуськи! Ніхто того не оцінить, і на вас просто ніхто не гляне. Навіть ваш власний чоловік упадатиме за жінками з свіжим личком. Пожалійте себе...

— Яке ж треба мати серце, щоб отаке казати,— тільки й вимовила Марта у відповідь. Правда, коли Лола вийшла, вона підійшла до люстерка і почала розглядати своє обличчя. Воно було жовте, аж землистого кольору. «Треба купити крему»,— подумала Марта, та так і забула про свій намір.

Крекит одружився з Мартою в час війни. Його перша дружина Лариса не захотіла виїздити разом з ним на

схід, жаль було лишати обжиту квартиру. Про неї Павло Михайлович ніколи не згадував — надто лихий характер мала та, яка не захотіла розділити з ним усіх гіркот важкого часу. Сумував він лише за сином Віктором.

В окупації Віктор тяжко захворів. У хаті не топилося. Опухлий від голоду, він лежав дома сам, доки мати бігала по селах, щоб виміняти якийсь шматок хліба на одержину. Ноги захолонули, почалася гангрена. Хлопчику ампутували обидві ноги.

Доки Лариса жила сама, вона доглядала сина. Та, як тільки вийшла заміж, принесла Віктора до батька, кинула на ліжко.

Павло Михайлович так і завмер, глянувши на каліку. Віктор бився на ліжку, кусаючи собі колінця. Він любив свою матір і не хотів розлучатися з нею.

Марта Іванівна нагріла води, помила хлопчика, одягла на нього чисту сорочку. Вона, здавалося, навіть зраділа, що буде за ким ходити.

Павло Михайлович з гіркотою дивився на сина, та що мав робити. Замовив йому протези, почав учити ходити.

* * *

Інженер Крєкїт любив парову машину так, немовби не Уаат, а він сам був першим її творцем. Він уболівав за всі її вади і найбільше засмучувався тим, що ця вивірена роками установка котла і парової машини має такий мізерний коефіцієнт корисної дії.

Ще відтоді, як по закінченні Вищого технічного училища працював механіком на річкових суднах, знав досконало кожен її вузол, всі примхи, любив дивитись, як вона оживає, вдихаючи й видихаючи пару. Машина була серцем корабля, і він, як лікар, по її стукоту догадувався, чи все в ній гаразд.

На багатьох ріках країни ходили судна з маркою заводу. Щоб з'ясувати, як ведуть себе його парові машини, Крекит не раз їздив у далекі відрядження. Побував на Волзі, Північній Двіні, Аму-Дар'ї, Печорі, Іртиші, на Чорному та Каспійському морях. Перевіряв ходові якості суден, роботу механізмів, двигунів, уважно вивіряв серце пароплава, прислухувався до вимог механіків.

Якось перед війною прийшла телеграма аж із далекої Півночі, з бухти Тіксі, про те, що в заводських машинах є неполадки. Виїхавши в далеку подорож, всю дорогу не спав, перебирав у пам'яті всі вузли машини, виходило, що помилитися він не міг. Прибувши на місце, вирішив разом з командою поїхати в черговий рейс. І що ж вияснилося? Наплутали монтажники, які складали механізм. Чимало морочився, доки нарешті допоміг замовникові знайти помилку і добитися бездоганної роботи машини.

Ось і тепер, працюючи над машиною серійних буксирів, намагався все врахувати, пригадував розмови з механіками численних суден, на яких довелося бувати. Викреслюючи окремі вузли, проектувальники внесли чимало змін, що поліпшило конструкцію машин в цілому.

Помітивши, що сальники парових циліндрів швидко спрацьовуються, Крекит запропонував нову конструкцію, з металевою набивкою.

Для збільшення коефіцієнта корисної дії машинно-котельної установки проєктанти підвищили тиск і температуру пускової пари. У виробництво запустили партію таких машин. Та після випробування на буксирах виявилось, що лопаються кришки циліндрів. Треба було змінювати їхню конструкцію, і Крекит навіть спав у відділі, доки не відіслав до цеху синьки нових кришок.

Робота в групі Крекота посувалася добре. Працював він, не помічаючи, коли закінчується день.

Додому не хотілося йти. Завжди добра й лагідна натуру дружина готова була на все, аби Віктор менше стра-

ждав. Вона вже не працювала. У шпиталі скоротили штати. Марта проводила всі дні з Віктором.

Іноді, щоб якось розважити сина, Павло Михайлович приходив додому відразу після гудка. Брав роботу з собою. Та дома важко було зосередитися.

Праця для нього стала єдиною втіхою у житті. Почувався щасливим, коли залишався у відділі, як уже всі розходилися, і міг працювати в цілковитій тиші.

XXVII

На території верфі щодня відбуваються великі зміни. На сліпучо-білому піску Рибальського острова прокладено дерев'яний поміст. Колись тут вистелять асфальт, а поки що робітники, які поспішають на верф, вистукують каблуками по грубих, нетесаних дошках помосту. Марно шукати прохідну там, де вона була два тижні тому. Високий паркан перенесено далеко за колишню лінію території верфі, а на місці старої прохідної закладається фундамент великого корпусного цеху.

— Верф перебудовується за проектом заводських конструкторів. Тепер заплановано потокову лінію в корпусному цеху,— говорить Дубчак головному інженеру.— Корпусний цех спроектуємо за останнім словом техніки із світловою розміткою листа, з приладами для кантування секцій.

Добре, що Рибальський острів незаселений і можна збільшити будівництво верфі. Невеличкий мешканевий будинок тепер опинився на території заводу. Старий рибалка з сльозами на очах благає директора:

— Я тут народився, виріс. Прошу, не зносьте моєї хатини, дайте мені тут померти.

Директор співчуває старому, але запобігти його лихові не може:

— Та ви ж повинні радіти, дідусю. Дамо вам нову квартиру з газовою плитою, з ванною.

Недалеко від нашвидкуруч збудованої прохідної вирости великі цегляні будинки. В одному з них розмістилося заводоуправління, в другому — їдальня, а далі зводиться група мешканевих будинків, ремісниче училище, гуртожиток і окремі флігель, до якого щойно переселилися з бараків сім'ї робітників. Тимчасові пововні бараки зламали, і на подвір'ї немовби аж посвітлішало.

Два поверхи заводокерування відводяться для центрального конструкторського бюро заводу.

— Тепер конструктори не будуть тіснитися в однісінькому залі, — радіє Дубчак. — Для кожної групи відведено окрему кімнату. Внизу буде архів, кімната для технічної інформації і новин техніки з групою перекладачів іноземної літератури, бібліотека, кімната для копіювальниць. Вгорі — великі зали для конструкторів.

До ЦКБ заводу з міського майданчика перевозять архіви, креслярські столи, технічну бібліотеку. Конструктори збуджені, пожвавлені, кожен розуміє, що тепер працювати стане легше, проєктанти наблизяться до виробництва. Креслення перевірятимуться на місці, не витрачатиметься час для поїздок на верфь.

Частину території верфь відвоювала в Дніпра — її намито рефулером, і тепер сліди можна поширювати без їхнього переносу в глибину території. На цьому місці скоро з'являться нові спускові доріжки для майбутньої серії суден.

Згідно з планом реконструкції верфь будується критий стапель.

Заруба оглядає високі суцільноскляні стіни елінгу. Вони трохи нагадують великий пасажирський вокзал. Тільки під скляним дахом будуть не поїзди, а стоятимуть

пароплави. Тут їх складатимуть з окремих секцій і блоків. Невеликі габарити і вага секцій дозволять легко транспортувати їх по колії. У кого-кого, а в робітників-складальників усю зиму тільки й розмов, що про критий елінг. Тепер їх не сіктиме дощ і не збиватиме з ніг зимова хурделиця, всі роботи вестимуться під скляним дахом — тепліше й затишніше.

На березі верфі височить вже майже готовий головний серійний буксир «Академік Крилов», який будувався на стапелі два місяці. Зараз в максимально готовому вигляді з механізмами і котлом його готують до спуску на воду.

На буксирі метушня і поспіх: задракуються всі отвори, в які під час спуску може потрапити вода, завершують усі передпускові роботи. В повній готовності повинна бути підводна частина. Вона ж бо сховається під водою, і вже тоді ні пофарбуєш її, ні доробиш.

Під час спуску судна всі його будівники почувуються урочистими.

— А давайте нашого первістка проведемо романтично, як це колись робили, спускаючи на воду морські кораблі,— пропонує Варя.— Йому ж доведеться і в морі поплавати!

— Виходить вродлива леді, найчастіше жінка господаря верфі,— пародіює її Вадим.— Вона в білій сукні, в білих рукавичках, з пляшкою шампанського в руці. Розбиває пляшку об форштевень, і корабель летить в океан. Гарно й романтично!

— А що ж, я гадаю, то справді була непогана традиція,— серйозно підхоплює Заруба.— Тільки немає у нас господаря верфі, зате є директор, який вітає добру традицію, і є чудовий майстер автоварки Варя, вродлива леді. Ну, а пляшка шампанського знайдеться. То як, товаришко Дубчак, згодні бути хрещеною матір'ю нашого первістка?

— Згодна, згодна, — сміється Варя. — Вадиме, біжи по шампанське.

Директор проти цієї пропозиції не заперечує, і Вадим, підрахувавши свої ресурси, поспішає до ларка за шампанським.

Такелажний майстер Гордій Вернигора, який керує спуском, прискіпливо перевіряє, чи все підготовлено як слід. Більше двох бочок технічного сала витрачено на змащення спускових полозків, по яких піде судно із сліпа на воду. Всі вже на місцях в урочистому чеканні. Вільний спуск може дати несподівані ускладнення.

— А знаєте, як ми спускали на цьому ж сліпі перший буксир? — пригадує Вернигора. — Підходили всі разом і і штовхали його плечима. Перед цим для бадьорості всі одержували по сто грамів і ладні були зрушити гору, не те що судно. А був ще такий випадок до війни. Ми спускали на воду морську шаланду. Вона стояла далеко, метрів за сто від води. Штовхали ми її, штовхали — нічого не виходить. Стала посеред дороги і — ні туди ні сюди. Щось, напевне, заїло. Вибилися ми із сил, пішли обідати. Приходимо, а шаланда вже сама зійшла на воду, сунулася то носом, то кормом, всі рейки розвернула.

Всі сміються, а старший будівельник судна вдячний Вернигорі за цю розрядку.

— Було ще й не таке, — продовжує Гордій. — Одного разу, коли при спускові щось заїло і корабель завалився, такелажний майстер, що відповідав за спуск, з сорому повісився. Потім виявилось, що винен був не він. Але в мене такого не траплялось, я завжди все перевіряю сам.

Запала хвилинка тиша. Головний інженер урочисто оголошує початок спуску, виконроб розрубує в брусках трос. Потужні електролебідки натягують товстелезне мотуззя, здається, воно зараз трісне від неенормальної напруги.

Варя в білому береті і сукні з білої пухнастої вовни підбігає до фюрштєвня, довірливо дивиться в очі своїм

друзям по роботі, на мить схоплює закоханий погляд Глоби, подавшись уперед, повна дівочої грації й краси, високо піднімає над головою традиційну пляшку шампанського. Якусь мить погляди затримуються на тоненькій дівочій постаті. Пляшка урочисто розбивається об форштевень, і тут же за сплеском пишучого вина корабель поволі рушає у воду. Ось він розсікає хвилю, потім око встигає схопити лише те, як судно, занурюючись, здіймає величезний бурун піни та бризок і, виринувши, погойдуючи криноліном, легко виходить на дзеркальне плесо гавані.

* * *

Заруба не любить штурмівщини, він намагається організувати виробництво так, щоб обійтися без вечірніх робіт. Але тут справа честі всього заводу. Всі хочуть здати головний буксир серії до початку навігації. От тільки в багатьох немає певності, чи встигнуть. Олександр Іванович з практики знає, що повірити в можливість побудови судна в призначений термін — це вже половина справи.

Але яка думка тих, від кого все залежить? Заруба скликає нараду майстрів монтажного цеху, виконробів і проєктувальників.

— Як гадаєте, чи закінчимо буксир до кінця березня?

Всі відповідають щось непевне, дехто без ентузіазму обіцяє «постаратися», інші переступають з ноги на ногу, мовчать.

Олександр Іванович забув про сон. Він уже дві ночі гарячково думає, як знайти підхід до людей. Та непевність, яку він відчуває сьогодні між ітеєрівців та робітників, підказує, що можливо й не впораються.

— Давайте розмовляти одверто, — вимагає Заруба, — зробимо буксир у передбачений термін?

— Можна сказати по правді? — запитує виконроб буксира.

— Я саме цього й хочу.

— Так от, буксира до початку навігації не буде. Багато роботи.

Ага, так ось у чому справа, нарешті розуміє Заруба. Безвольний виконроб може все зіпсувати.

— Як же ти можеш керувати побудовою цього судна, коли не віриш в те, у що мають повірити всі? Не можеш ти бути виконробом.

— Тоді знімайте!

— І зніму. Хто з вас береться дати буксир у передбачений термін? — звернувся він до інженерів.

— Давайте я спробую, — запропонував нічим не примітний і дуже непоказний на вигляд Вадим Гурченко. — Я зважив усі можливості.

Заруба якусь мить вагається. Надто вже непоказний цей інженер. Але хто знає, можливо, в людині приховані здібності талановитого керівника, а ми цього й не знаємо.

— Гаразд, — погоджується головний, — призначаю тебе старшим виконробом по судну.

Вдома Олександру Івановичу не сидиться. Він нервує, пробує щось читати, але з того нічого не виходить. Жінка в нього мудра, все розуміє:

— Може, підеш, Сашку, на завод. Все одно, бачу, сьогодні не заснеш.

— А сердитися не будеш? А то знову скажеш, що я живу не з чоловіком, а з номенклатурною одиницею.

— Де вже там. Сьогодні не до цього.

Він вдячно дивиться на її поблякле, але ще досить вродливе обличчя з ласкавими стомленими очима.

«Добре мати такого друга, який знає тебе більше, ніж ти сам себе», — думає Заруба, зодягаючи на ходу плаща.

На судно він приходять о другій годині ночі. Буксир весь освітлений. Зварники залишилися працювати на дригу зміну.

— З примусу чи так, самі?

— Самі,— бурчить Грицай.— Який тут примус? Раз треба, значить треба.

Очі в Грицай червоні, обличчя стомлене.

— Важко тобі? — співчутливо запитує Олександр Іванович.— Давай підміню.

Грицай недовірливо зміряв поглядом обважнілу постать головного:

— А зможете? Справа не проста і відповідальна.

— Колись варив добре. У війну теж доводилося в саперних частинах.— Заруба бере щиток і електроди. Спочатку тримає руку непевно, пересуває електрод ривками, але невдовзі відчуває, що зварювати метал не можна розучитися так само, як плавати чи їздити на велосипеді.

Грицай сидить на трапі, що веде до капітанського містка, спочиває. З цікавістю дивиться на те, як швидко освоївся головний інженер.

— Виробіток доведеться ділити на двох,— жартує він.

В кінці місяця робітники побачили, що, добре працюючи, можна непогано заробити. Заруба сам розподіляв преміальні, щоб нікого не образити.

— Як там собі не кажіть, а матеріальна зацікавленість щось та важить,— запевняв він Платона.— Тепер ентузіастів значно більше. Я певен, що наступні буксири будуватимем легше.

Вадим Гурченко виявився справді талановитим виконробом, оперативним працівником.

— Призначу вас головним будівником серії,— сказав йому Заруба.— Як гадаєте, справитеся?

— Думаю, що витягну,— відповів Гурченко. Він здавна не любив порпатися в папірцях і мріяв перейти на роботу, де треба бігати по цехах, домагатися вчасної поставки матеріалів на судно, сперечатися з майстрами і щодня бачити наслідки своєї роботи на стапелях. З'явилася така нагода, і він був безмежно вдячний Зарубі, що той повірив у нього в скрутну хвилину.

Добудову корпусу головного буксира на плаву закінчили значно раніше, ніж за два місяці. Буксир мав стати типовим для цілої серії, його прийматиме Державна комісія разом з представником замовника, себто річкового флоту.

— Ви готові до швартових та ходових випробувань? — запитав Заруба у головного виконроба.

— Так. Вчора разом з Дубчаком ми намітили теплопартію, яка вестиме випробування.

Заруба швидко пробіг папірець очима. Дубчак, Крекит, Осадча, головний будівник буксира Гурченко, а також представники Регістру СРСР і теплопартії річкового флоту.

— Що ж, група підходяща, — схвально кивнув головою.

Ще задовго до випробувань Дубчак, взявши директорський катер, разом з приймальною комісією поплив вибрати мірну милю для проведення ходових випробувань.

* * *

Вперше за довгий час Платон опинився віч-на-віч з Наталкою. Він дивився на її стомлене обличчя з погаслими очима і відчув у цьому якусь частку своєї вини.

— Щось у тебе недобре, Наталочко... Ми стали такими заклопотаними, що не встигаємо навіть словом обмовитися.

— В мене все гаразд, — холодно відповіла Наталка, даючи зрозуміти, що їй не потрібне співчуття. — Я рада, що ти одружився з Варєю. Гарна дівчина, лише здоров'ям слабенька. Бережи її, — сказала так щиро, мовби між ними ніколи не було нічого, крім звичайного інститутського товаришування.

— Справді, вона славна, тільки вже занадто завзята,

Закінчила технікум, тепер вчиться у вечірньому інституті і нізащо не хоче кидати роботу.

— А може й не треба? Можливо, зварювання — це її покликання?

Катер зайшов в один з численних рукавів Дніпра. Платон пильно розглядав обстановку, заміряв глибину і швидкість течії.

— Оце справді чудове місце для мірної милі, — зауважив він. — Фарватер досить рівний, без перекатів і звивів, течія незначна, і рейсові пароплави сюди не заходять.

Тут було понад три метри глибини, комісія погодилася, що кращого місця для випробування не знайдеш.

Швартові випробування мали проводити на акваторії верфі.

Поки що буксир, розвівши пари, стояв біля причалу. Члени комісії ходили по буксиру, перевіряли відповідність проектним кресленням корпусу судна і надбудови, розташування кают, меблів, устаткування, якість ізоляції і пофарбування. Вони вистукували судно з усіх боків, заглядали в усі його куточки, причепливо перевіряли, чи добре зачиняються й відчиняються двері та вікна, кришки люків, ілюмінатори, чи щільно задраєно тамбури, горловини, світлові люки.

Щоб упевнитися в непроникливості тентової палуби, поливали її з пожежних брандспойтів.

Команда судна розвела у камбузній плиті вогонь. Тут уже шкварчали котлети. Капітан зважив, що, тільки приготувавши обід для всієї команди і напоївши чаєм з кип'ятильника, можна бути певним, що плиту зроблено надійно.

Уповноважений річкового флоту був людиною тямущою, в минулому старший помічник капітана, а тепер працівник міністерства.

Вадим Гурченко разом з командою судна демонстрував перед комісією дію кермового, якірного і буксирного

обладнання. Гриміли ланцюги ківти, матроси разом з комісією демонстрували повну віддачу і вбирання ківтиць, вивіряли можливість виводу їх з ключів.

Випробування й огляд буксира на швартових показали готовність його до ходових випробувань.

Другого ранку погода видалася сонячна, тепла. Буксир вирушив на ходові випробування, щоб перевірити безвідмовність дії парової машини, динамометричні, швидкісні і маневрові якості буксира.

За спеціальною наміткою Вадим визначав глибину ф'арватеру.

Крекіт з представником замовника вів спостереження за роботою машинно-котельної установки і механізмів. Індикаторна діаграма машини, чимсь схожа з кардіограмою людського серця, показувала, що головні механізми працюють ритмічно.

Маневрові якості нового буксира були далеко кращими, ніж в довоєнних. Щоб заміряти зусилля на гакові, до буксира додали «віз» в шість величезних барж.

— Як бачимо, — сказав начальник теплотехнічної партії, — наслідки випробувань показали, що головний буксир стандартної серії має високі тягові якості. Основні економічні показники буксира і тяга виявилися вищими, ніж в довоєнних буксирів. Але, як показали випробування, гребні колеса трохи залегкі для даної машини.

Приймальна комісія запропонувала трохи більше завантажити гребні колеса, щоб зменшити число їхніх обертів.

Ота примітка до висновків комісії містила для конструкторів багато роботи і роздумів над тим, як саме це зробити.

«Очевидно, — міркував Дубчак, — для правильного завантаження машини треба було б збільшити число обертів. Але чим більше число обертів, тим менший коефіцієнт корисної дії. Отже, доведеться піти на збільшення площі лопастей гребних коліс».

— А ви помітили,— звернувся Крєкїт до голови приїмальної комісії по закінченні випробувань,— що достатнього вакууму в конденсаторі мокроповітряний насос так і не дав. Отже я мав рацію, коли доводив, що його треба замінити компактною ежекторною установкою.

Процак смикнув його за рукав:

— Ну навіщо вам це треба, аби зволікати здачу головного буксира?

— Адже пробний ежектор на одному з пароплавів дав гарні наслідки. Чому ж нам не скористатися цим, будуючи серію?

Крєкота підтримала Державна комісія, та він не заспокоївся на цьому.

— Маю ще одну ідею. Хочу на серійних буксирах установити турбіну м'ятої пари, яка віддаватиме енергію на генератор. Це дасть змогу електрифікувати допоміжні механізми, поліпшить їхнє обслуговування, дасть чималу економію пального.

— Ви так домагаєтесь свого, немовби справді ота турбіна м'ятої пари — справа зовсім певна і вивірена практикою,— обурився Процак.— Правду кажучи, я ніде такої установки не зустрічав.

— І не могли зустріти,— перервав його Крєкїт,— бо справді ні у вітчизняній, ні в іноземній практиці не збудовано ще жодного річкового колісного парового судна із застосуванням турбіни м'ятої пари.

— Вас просто переслідує якась манія все переробляти. Судно прийняла Державна комісія, на буксирах дозволено ставити оті ваші ежектори. Що ж вам іще треба? На біса нам ще турбіна м'ятої пари, яка, можливо, принесе одні неприємності? Я категорично проти цієї пропозиції. Завод не експериментальна база і не дослідний інститут. Мені треба звітувати планом,— дратівливо мовив Маркело Гурович.

— Тому ви й стаєте на перешкоді тим винаходам, де потрібно експериментувати?

Павлу Михайловичу так і не вдалось домогтися свого. Та все ж він не полишав роботи над проектом і знаходив задоволення в тому, що вечорами обмірковував його й удосконалював.

XXVIII

Минуло півроку з того часу, як головний буксир серії залишив заводську гавань. На завод почали надходити відрадні вісті про нові судна, а одного дня капітан «Академіка Крилова» виступив у республіканській газеті з відгуком про новозбудований буксир.

Відгук цей Вадим прочитав усьому конструкторському.

Капітан писав:

«На буксирі «Академік Крилов» ми працювали з часу задачі його в експлуатацію і до кінця навігації — майже шість місяців.

Незважаючи на давно не чищений мілкий фарватер Дніпра, буксир, завдяки своїй невеличкій осадці, міг працювати безперервно і без простоїв. Тягові якості його високі: ми вели «вози» до трьох тисяч тонн проти течії і плоти понад шість тисяч кубометрів, що неможливо було б зробити жодним дніпровським буксиром рівнозначної потужності.

Судно має гарну керованість і маневровість, що особливо цінне в умовах дніпровського фарватеру — вузького і покрученого...»

Кожен конструктор в якійсь мірі відчував себе співучасником проекту, всім було приємно слухати цей відгук,

а особливо раділи Дубчак і Крєкїт, які зробили найбільше в справі модернізації судна.

По закінченні навігації під час стоянки буксирів у затоні капітани чи механіки часто заходили на завод. Капітан буксира «Академік Богомолець», тиснучи Дубчакові руку, казав:

— Спасибі, що забезпечили буксир паливом на цілих десять діб. Візьмеш баржі — і йдеш собі по Дніпру, не заходячи до проміжних портів за вугіллям. А вже що роботяги ваші буксири, то любо подивитися. Стояв я якось на мосту і дивився на свій пароплав униз. Сам здалека малий, мов кузька, а тягне за собою величезні баржі.

Були й зауваження, переважно локального характеру. Збільшення розмірів дерев'яних лопатей коліс спричинилося до того, що вони стали частіше ламатися. Звичайно на судні є завжди запасні лопаті, і їх можна легко замінити, а все ж коли судно пливе з «возом», то це не завше легко й зробити. Тому-то Дубчак, почувши про це від механіків і порадившись з ними, наказав замість дерев'яних лопастей ставити металеві.

Механік одного з буксирів типу «Академік» прибіг до КБ обурюючись:

— Невже не можна зробити щось таке, щоб не морочилися ми з тими підшипниками і втулками на поводках і костилях гребного колеса. Спрацьовуються так скоро, що не встигаємо міняти.

— Читала я у «Водному транспорті», що на Волзі професор Кабачинський застосував якісь плаваючі втулки, — згадала Осадча.

— Може, поїдеш, дізнаєшся, в чому там секрет? — запропонував Платон.

Наталка була рада цьому від'їзду. Останнім часом почувалася втомленою, робота набридла. Вже думала про відпочинок.

Повернувшись з відрядження, зайшла до Платона.

— Виявилось, що оті плаваючі втулки — це звичайні металеві трубки. Їхня внутрішня поверхня охонлює палець шарніра, зовнішня — третяся в гнізді,— доповідала вона проєктантам.

— Отже, таємниця в тому, що одна поверхня тертя заміняється двома,— відразу здогадався Платон.

— Головне, що виготовляти їх легше, ніж сам підшипник. Просто вирізують з труби.

Після впровадження плаваючих втулок на буксирах механіки казали:

— От дрібничка. А знаєте, на скільки зменшує простої?

— Все просте — геніальне, все геніальне — просте,— задоволено повторив Платон свою улюблену фразу.

Сьогодні у КБ подвійне свято. Кілька тижнів тому Дубчак на замовлення журналу «Суднобудівництво» написав велику статтю про якості серійних буксирів та їхнє випробування. Стаття вийшла з друку, у відділі її всі читали і раділи, що тепер про їхню роботу знатимуть інші робітники.

По обіді Платона викликав головний.

— Читайте, ось телеграма з міністерства про негайний запуск буксирів у багатосерійне виробництво.

— Ура! — підскочив, як хлопчисько, Платон, прочитавши радісну депешу.— Це значить, що наш проєкт затверджений міністерством... Отже, не вкриє його архівний порох, а піде на заводи і люди нам подякують.

Конструктори заводу вже перейшли на проєктування нових товарно-пасажирських колісних пароплавів потужністю двісті п'ятдесят і чотириста п'ятдесят сил, коли по радіо передали звістку про присвоєння головному інженеру, кільком конструкторам та будівникам серійних буксирів звання лауреатів Державної премії.

Роботи в конструкторів було багато. Частину корпусників перевели на створення проєктів стандартних палуб-

них і трюмних барж для сухих вантажів, які мали будувати на Дніпрі та інших ріках Союзу, а також барж-лісовозів для сибірських рік. Проекти буксирів в основному закінчені і вже немовби відійшли на задній план. В повоєнні роки, коли країна переживала великі труднощі, а флот був виведений з ладу війною, збудовані заводом серійні буксири мали стати основним ядром його відбудови. Ці транспортники виявилися кращими за рівнем техніки повоєнного періоду: їхні машини й котли значно економніші від довоєнних.

Насиченість електро- і радіобладнанням, висока маневровість та особливо високі тягові якості — все це робило збудовані серійні буксири першокласними в своїй категорії.

— Ну що ж, попрацювали ми непогано, — сказав Платон. — Адже премію заробляли всі разом. У роботі корабельного інженера-конструктора не буває одинаків. Тут діє колектив. Літературну чи наукову працю може написати одна людина, а корабля один чоловік не збудує і навіть не спроектує. Недарма один письменник сказав: «Творчість — це я. Техніка — це ми». Отже, давайте відзначимо цю подію гуртом. Адже головне в цій премії — та велика честь, яку виявили нам усім за сумлінну роботу.

Платон сам вибрав місце — ресторан «Поплавок» на березі Дніпра. Зібрав усіх конструкторів, запросив Зарубу, Гордія Вернигору і капітана одного з буксирів.

Коли виголосили тости за лауреатів, Платон попросив слова. Широкоплечий, крутолобий, вольове підборіддя, пересічене складкою, надає обличчю рішучого вигляду. По-батьківському добрі очі здавалися завжди трохи усміхненими. Знав, що його конструктори люблять, і дорожив цим.

— Ще йшла війна, — почав він, — коли Державний комітет оборони прийняв рішення про створення типових проектів післявоєнного будівництва суден. В нашому про-

екті буксира ми передбачили підвищену потужність, можливість працювати на всіх видах місцевого палива, в будь-якому басейні. Чотири наших буксири можуть тягнути вантаж, більший ніж п'ять старих, до того ж п'ятий може працювати за рахунок зекономленого палива. Річна економія всіх побудованих заводом буксирів дорівнює 56 мільйонів карбованців.

— Найголовніше — судно можна побудувати вдвічі швидше, ніж це робилося до війни, — вставив Гордій Вернигора.

— Хочу і я сказати своє слово, — сказав капітан буксира. — Від усього екіпажу прийшов подякувати вам за хороше судно, надійну машину і прекрасні умови для команди.

Варя сиділа сяюча, щаслива. Вона знала, що її Платон здатний ще й не на таке. Він давно відкрив їй секрет, що мріє про судна на підводних крилах, і Варя не сумнівається, що Платон, закінчивши проекти типових пасажирських пароплавів, таки візьметься за оті романтичні експреси, задля яких прочитав стільки іноземної літератури і ночами списав формулами не один зошит.

* * *

Дубчак, одержавши нагрудний значок лауреата, перші дні дуже пишався ним, навіть на роботу носив його.

Коли входив до трамвая, йому поспішали звільнити місце, люди дивились на нього з пошаною, а досить пікантні дамочки кидали в його бік багатообіцяючі погляди. Хлопчаки не зводили з нього захоплених поглядів і перешіптувались:

— Лауреат!

«Так можна навіть зазнатися, уявити собі, що ти — он яке цабе», — подумав Платон, побачивши, що й на роботі ставлення до нього змінилося. Навіть досвідчені майстри тепер не сперечалися з ним, а погоджувалися з усякою

його думкою. Ця легкість почала лякати Платона, бо частенько виявлялося, що майстри чи конструктори поступалися навіть тоді, коли їхні пропозиції були кращими.

На прийом до головного інженера потрапити було не так легко, в приймальні сиділа секретарка, яка намагалася впускати до Заруби лише керуючих виконробів суден та начальників цехів. До Дубчак — вхід вільний, і в його тісній кімнаті, яка перетворилася на технічний штаб, тепер товпилося безліч людей, що йшли з цехів заводу і верфі.

Доручивши проектування загального вигляду серійного пасажирського пароплава одному з найстаріших конструкторів, Дубчак взявся за поточні справи. Переглянувши готовий проект, він зрозумів, що в плануванні конструктор пішов шляхом наслідування прототипів пасажирських суден, збудованих до війни. Терміни здачі проекту вже минули, і тому, внісши лише невеликі зміни, Дубчак послав проект на затвердження до міністерства. Був здивований, коли дізнався, що проект не затверджено.

— Знайшовся тут один завзятий естет, який ставить свої вимоги перед вашими проектантами,— сповіщав йому по телефону міністр.— Скоро він сам прибуде до вас і детально розповість про свої вимоги.

Представник архітектурного бюро, вперше створеного при міністерстві, приїхавши на завод, відразу зайшов до Заруби, якого знав ще з років війни.

Він запально доводив, що настав час будувати не лише міцно і надійно, а й гарно.

— Викличемо зараз до себе головного конструктора проекту,— запропонував Олександр Іванович.

— Щоб проект повернули назад незатвердженим, такого ще у мене не було,— ображено мовив Дубчак.

— Це не значить, що проект поганий, в цілому його схвалено, але я, як представник архітектурного бюро, категорично проти такого плутаного планування коридорів і

кают. Воно зроблено по типу старих волзьких пароплавів.

— Справді, головний конструктор проекту — волжанин, — згодився Дубчак, але я сам хотів, щоб і зовнішній вигляд, і каюти для пасажирів були щонайкращими. Думали ми всі разом.

— Погано думали. А чому б не зробити коридори рівними на всю довжину судна чи принаймні від носа і корми до машини? — Широким розмахистим рухом він накреслив на плані дві лінії. — Ось так: пасажир зайде і відразу побачить всю красу в оформленні кают, перед очима широкі гарно оздоблені двері салонів, після цього він обов'язково захоче пропливти на вашому судні ще раз.

— Пробачте, але ви міркуєте, як дилетант. Є ж інші вимоги, крім естетичних. Вже тут один міністерський працівник пропонував нове замовлення з старими недоліками. Краща носова частина головної палуби пароплава віддавалася там не пасажирам, а камбузному блоку. Їдальня — майже без вікон. Пасажири третього класу не можуть милуватися берегами. І все це робилося в погоні за псевдокрасивістю.

— Я певен, що всі вимоги можна узгодити.

— Я міркую як конструктор, — наполягав Дубчак. — Ми не можемо підпорядковувати все бажанню тішити пасажирів рівними коридорами.

В суперечку втрутився Заруба. Він помітив, що відтоді, як Дубчак одержав премію, він встиг змінитися на гірше. «Невже і зі мною може статися щось подібне?» — застерігав сам себе від зазнайства.

— Не розумію вас, Платоне Лукичу. Ви ж добре знаєте, що, доклавши певних зусиль, можна зробити і таке планування, як пропонує архітектор.

Та в Платона, не знати звідки, з'явилася невластива йому впертість, бажання обов'язково поставити на своє.

Хто він такий, дей нікому невідомий архітектор, щоб

диктувати цілому конструкторському бюро? Цей міністерський працівник, який можливо і не нюхав виробництва, збирається його повчати.

— Та чи знаєте ви, скільки оця, на перший погляд, незначна зміна несе з собою роботи для конструкторів? — кинув Платон, вдаривши долонею по папці з проектом.

— Знаю,— рішуче відповів архітектор.— Самому довелось десять років простояти за креслярською дошкою. До того ж майте на увазі, я нічого не наказую, а лише раджу. Через тиждень я йду працювати директором Інституту естетики, мене в міністерстві не буде, отже можете залишити все, як було. Проект затвердять і в такому вигляді.

Заруба зміряв Дубчака вивчаючим поглядом. Він був певен, що зараз у головного конструктора гонор взяв гору над нормальним глуздом.

— Знаєте що, друзі, давайте відкладемо це питання на завтра,— запропонував він,— а зараз я прокатаю вас на моєму катері по Дніпру. Згода?

Старий друг Заруби був повен блискучих ідей про естетичне оформлення міст, кораблів, поїздів, навіть вантажних автомобілів. Дубчак вельми скоро зрозумів, що його недарма призначили директором Інституту естетики. Такі ентузіасти зустрічаються нечасто. Платону стало соромно за свою впертість. Вони випили по чарчині і надвечір стали справжніми друзями.

Додому Платон повернувся пізно. Щоб не розбудити дружину, навшипиньках зайшов до кімнати, розгорнув папку з проектом серійного пасажирського судна. Тут же на світлокопії почав планувати нове розташування кают.

XXIX

Після здачі першої серії буксирів для Платона напруження, яке панувало на роботі і в його хаті, трохи спало, як вода в межень. Він і сам відчував, що останнім часом став надто знервований і дразливий. Часом, поспішаючи на роботу і не знаходячи під руками чистої сорочки, починав по-справжньому злитися на Варю і не помічав, як іноді тимчасове незадоволення починало переростати в недобре почуття відчуженості. Тоді замикався в собі, і його вже не могла, як колись, втішити тепла Варина посмішка або її ласкаве слово.

В шафі завжди можна було знайти чисту, хоч і неулюблену сорочку і старенькі заштопані шкарпетки, але, поспішаючи, Платон казився і нервував.

Добре, що Варя в такі хвилини мовчала і поводитись, як справді винувата. Досить було їй втратити рівновагу й огризнутися, як Платон закипав ще дужче. Колись він вважав, що сварки — від некультурності. Звідки ж це в нього, у людини, яка знає ціну життю і розуміє, що все це — дрібниці? Врешті, міг же він часом і на фронті мати добрий настрій десь в землянці чи бредучи по коліна в грязюці!

В ранній молодості, мабуть, через такі дрібниці й чвари розвалюються сім'ї, але ж він — людина літня, статечна — добре розумів, що Варя живе так, як їй треба жити, вона правдива, працююча, кохає його.

Платон радів, що Варя добре вчилася в інституті і встигала вчасно подавати курсові креслення. Лише один раз він допоміг їй виконати курсовий проект, і то тільки тому, що вона простудилася, працюючи в лютий мороз на відкритому стенді, і прохворіла більше місяця.

А втім, не знати чому, Платонові іноді спадало на думку, що жити їм було б куди легше, якби Варя зали-

шила інститут і віддалася б їхньому сімейному щастю. Він проганяв від себе ці роздуми. Такою, мабуть, була б Лола. Хіба не промовляли йому колись про це її очі, коли вона запрошувала його в гості? «Чому ж ти уподобав тоді Варю, а не Лолу?» — запитував він себе. — Певне, саме ота невтолима жага все пізнати подобалася тобі в цій дівчині? Тим, що маєш, треба дорожити, щоб не розхлюпати по дрібничках найкращі почуття». Платон наступав на горло своїй дражливості, спалахнувши, сам просив пробачення або ж переводив усе на жарт.

Бо й справді відчував, що Варя стомлюється на роботі, а потім біжить ще на лекції. Коли вже так склалося їхнє життя, він буде їй допомагати.

Ні, Платон не хотів бути егоїстом. Ще перед війною він разом з Наталкою і Андрієм дивився п'єсу Арбузова «Таня». Чомусь саме ця річ запала в душу. Платон зрозумів і сліпе Танине кохання до Германа, через яке вона кинула медичний інститут, і відчуття неповноцінності життя в самого Германа, який потім закохався в інженерку — вольову і вродливу жінку, з такою ж, як і в нього, спеціальністю і спільними зацікавленнями.

Те, що Таня знайшла своє щастя саме тоді, коли поїхала на Північ і стала лікаркою, теж зрозуміло Платону. Та хіба мало перечитав книг, в яких так чи інакше йшлося про чоловіка, що забирає жінку з роботи або зриває з навчання, робить її неповноцінною людиною, домашньою лялькою, а потім від того ламається все його життя, бо й сам він не хоче жити з дружиною нецікавою, інтереси якої обмежені лише хатою і кухнею.

Ні, Платон і в думці не мав, щоб Варя кинула інститут. Він бачив, як вона хотіла вчитися, яких зусиль їй це коштувало. Розуміючи, що вона перевтомлюється, не раз радив залишити роботу.

При цих розмовах він не дозволяв собі жодного натяку на невлаштований побут. Думки про те, що йому

знову після роботи доведеться розпалювати плити, а потім чистити картоплю, або ще гірше — бігти до магазину і стояти там в черзі серед жінок, хоч і бентежили іноді, однак він ніколи не висловлював їх, щоб не образити Варю.

Здебільшого Варя купувала продукти сама. Інколи Платон, жаліючи її, казав: «Давай підемо разом до магазину по продукти чи на базар по картоплю та інші овочі». Стоячи у черзі між жінками, відчував себе завжди якось незручно. Були це переважно заводські робітниці або дружини службовців, юрба строката, галаслива і просто-таки неприємна Платонові.

Інколи його хвалили: «Ото, мовляв, золотий чоловік: і в магазин сходить, і в черзі постоїть». Платон злився на язикатих молодичь, а ще більше на чоловіків: чому справді нікого з них не побачиш у черзі? Хіба що інваліди, які завжди стоять купкою попереду, та коли-не-коли до галасливої юрби потрапить якийсь невдаха, стоїть принишклом, ніяково, немов присоромлений тим, що приблудився в баб'яче царство. Підходячи до прилавка, крадькома відчиняє чомоданчик,— але не господарську сумку,— щоб, коли йтиме вулицею, часом хтось не подумав, що він був у магазині, а не в якомусь відповідальному відрядженні.

«Це що ж виходить? — думав Платон.— Чоловіки соромляться того, що мусить бути звичайним, життєвим. І не тільки інтелігенція, ба навіть прості робітники — воліють сидіти в пивній у чоловічому товаристві, розводячи теревені, ніж хоч трохи допомогти своїй сім'ї. А в кожного з них діти і більшість жінок як працювали під час війни на роботі, так і лишилися на ній».

Багатьох жінок Платон знав по заводу. Знав і те, що деякі з них заробляють більше за своїх чоловіків, мають дітей і після роботи поспішають до дитсадку, а крім того, ще вистоюють і в чергах, щоб потім, навантажившись сумками та авоськами, бігти додому і готувати вечерю.

Думаючи над усім цим, Платон ладен був зневажати чоловіків за те, що вони — дужча половина суспільства — не зуміли якось краще влаштувати побут своїх сімей.

Та поступово, сам не помітивши коли, й собі почав ніяковіти, йдучи з авоською, повною картоплі чи інших продуктів. Нарешті, Платон теж купив невеличку валізку, щоб ходити з нею до лазні, а потім став брати її до магазину.

Одного разу він почув, як сусідка Дорка сказала:

— Коли чоловік ходить навантажений продуктами, як вільюк, значить, він — ганчірка. Не розумію, як такого на роботі можуть поважати. Мабуть, такого і жінка зовсім не любить, а лише думає, як би загнущати.

Після того Платон не стримався і зізнався Варі, що йому набридли вічні базікання жінок, їхні теревені і похвали на його адресу.

— Платоне, та ти ж сам завжди цього хотів, — тільки й змогла відповісти Варя, відчуваючи, як їй стало соромно від того, що такий поважний на заводі інженер заради любові до неї мусив зазнавати стільки неприємностей.

Відтоді Варя, встаючи рано, у вихідний день, коли ще чоловік спав, закупувала продукти. Платон зрадив, що все влаштувалося так добре.

Варя, повернувшись з магазину, готувала сніданок, потім обід, прибирала в кімнаті, мила підлогу, йшла на спільну кухню прати, а Платон перечитував газети, технічні журнали. Залишившись в кімнаті один, він починав нудитися і йшов до когось із товаришів.

Зустрівши знайомих, заходив з ними до кав'ярні випити пива чи кави. В чоловічому товаристві точилися цікаві розмови, і Платон не раз повертався додому пізно. Все частіше Варя, не дочекавшись чоловіка, наморена засинала, а коли приходив Платон, тривожно поглядала на нього. Він цілував її в сонні очі і намагався розігнати всі її сумніви, розповідаючи, з ким із товаришів він був. Вечера

завжди стояла на столі, закутана в рушник і ватянку, щоб не вихолола. Він напвидкуруч вечеряв і задоволений тим, як минув вихідний, віддавав дружині ласки, трохи байдужі і звичні, завжди рівні, ніколи не забуваючи, що завтра на нього чекає день, повний турбот і відповідальності.

Платон і зараз кохав Варю і відчував, що живе повним життям. Змінилося і обірвалося, як струна, щось у самій Варі. Затиснута в лабети необхідностей, вона зрозуміла, що чимсь мусить поступитися в житті, що вона не може тягнути всі ті обов'язки, які сама звалила на себе, але без яких не мислила справжнього повноцінного життя. Була від природи надто розумна, щоб не збагнути, що, ставши дружиною головного конструктора, мусить в якійсь мірі поступитися своїми зацікавленнями, проте вірила і в те, що потрібна на заводі, а навчання любила, бо, власне, в ньому було зараз її свідоме, повне нових відкриттів життя. В кінці дня, особливо, коли стомлювалася на заводі, ставала якась апатична, байдужа до всього, і Платон помітив, що вони, маючи стільки всього спільного, майже не розмовляють між собою: Варя поспішає на кухню щось приготувати, він читає газети. Потім обоє похапцем вечеряють і вкладаються спати. На його ласки Варя відповідала в'яло, усміхаючись при цьому жалібно й винувано, немовби вибачаючись:

— Платоньку, ось я закінчу інститут, і тоді все піде по-іншому, ось побачиш.

Платон мав одержати ізольовану квартиру в новому заводському будинкові, що зводився на березі Дніпра. Будинок цей нічим не нагадував того, про який колись мріяла Варя. Ні громадської кав'ярні, ні пральні в ньому не було. Під час вибору проекту їй не вдалося захистити свою ідею. Архітектори запевняли, що здійснити її можна лише в мікрорайонах-комплексах, а не в окремому будинку.

— Не вірю я їм! — вперто стояла на своєму вона. — Можна все це зробити навіть в оцьому помешканні. Треба

було запланувати на третьому чи четвертому поверсі велику залу, до якої б сходилися всі ліфти. Внизу, навіть в підвальному приміщенні, розмістити спільну пральню. У нас завжди так: або — нічого, і господині перетворюються на рабинь кухні, або ж будують щось подібне до палацу, квартали-комплекси з височезними баштами і галереями, де передбачається цілий стадіон, а то ще й купальний басейн на дадачу.

Завжди байдужа до комфорту, Варя раптом захотіла чимсь скрасити життя Платона. Вона мріяла якнайкраще обставити свою майбутню квартиру. Кинулася по магазинах, але купити пристойних меблів не вдалося. До черг записувалися ще звечора, здебільшого ті жінки, які не працювали і мали багато вільного часу. Місто будувалося. Спалені і зруйновані під час війни квартали підводилися з руїн, люди одержували нові квартири і не хотіли везти до них старий мотлох. Ні Варя, ні Платон не мали часу стояти в тих довжелезних чергах і тому надумали, що, переселяючись, візьмуть з собою стіл і ліжко, а потім поступово купуватимуть все необхідне.

Вони, як і раніше, гаряче кохали одне одного, і для повного щастя не вистачало лише дітей. Лікарі здавалися Варі чаклунами, які нічого певного сказати не могли. Відтоді, як від Славка надійшов лист, написаний великими дитячими літерами на аркушику із шкільного зошита, — в голові Варі засіла ідея забрати його до себе. Хлопчик писав, що його мама Дуся вийшла заміж, що тепер у нього є маленький братик Лесик і дядя Кирик, що мешкає він у Львові, бо його бабуня померла. «Від дяді Кирика я дізнався, що в мене є справжній тато, — продовжував Славко. — Тату, заберіть нас від дяді Кирика, бо він дуже п'є горілку і б'є мене й маму».

— Доки Славко жив у бабусі, можливо, йому було краще, ніж у нас. Але тепер становище змінилося. Що, коли б ми забрали Славка до себе? — запитала Варя.

— Спробуй,— коротко відповів Платон, знаючи, що все залежить від Дусі.

І от Варя знову в дорозі. Дуся жила тепер поблизу Замкової гори. Їй дали непогану квартиру в колишній купецькій кам'яниці. По закінченні консерваторії вона працювала співачкою радіокомітету. У Варі навіть була платівка з записами лемківських і гуцульських пісень у виконанні Дусі Сидорко.

Варя заходить до кімнати, що зазначена на конверті. З-за дверей хтось співає хрипким підпилим голосом:

Ой, п'є козак, п'є-гуляє,
Горілочку наливає.

Вона не встигла ще й подзвонити, як двері розчинилися і з них кулею вилетів хлопчина. Варя одразу впізнала Славка. Він страшенно виріс.

— Щоб мені скоро, байстрюче, одна нога тут, друга — там,— кричить йому вслід Кирик.

Його трагічно спотворене обличчя й колючі, пронизливі очі нітрохи не змінилися. Варя пізнала його. Славко дріботить по сходах з господарською сумкою в руках. Сумка більша за нього самого, і в ній подзенькують порожні пляшки з-під горілки. Брезкле Кирикове лице свідчило про те, що він п'є давно. Кирик радий зараз кожній живій людині, яка згодиться його слухати, тому охоче запрошує Варю до кімнати, не розпитуючи, хто вона і звідки приїхала.

— Сідайте, вип'ємо. Вибачайте, що нема ні вина, ні пива, одна горілка.

— Ні, я не п'ю,— відсуває Варя чарку.— Мені до Дусі.

— Всі до Дусі. А от Дусі й немає. І прийде вона тільки ввечері. Все бігає по концертах, заробляє або готує нові пісні. Моя Дуся — це курочка, що несе золоті яєчка. Хе-хе. Не повезло їй з чоловіком. Каже, що я алкоголік.

Пхе! Кирик справді любить випити, а хто не любить? Який же я алкоголік? Захочу — і не питиму місяць, а то й рік. Кирик бігає по кімнаті майже голий, в одних трусах, хоч надворі холодна осіння пора.

— І навіщо ви п'єте оту гидоту?

— А п'ю через несправедливість. Людина постраждала на фронті... Як ви гадаєте, треба на це зважити чи ні? А мене взяли й вигнали з роботи. Та й робота яка?.. Барбанщик оркестру радіокомітету. Тьху! Я одержую пенсію, проживу й без них.

Кирик вицідив усе з пляшки і почав нервувати. Пив не закусуючи, як справжні пияки.

— Того Славка не дїждешся. Ну, я ж йому покажу!

В цей час, захакавшись, прибіг Славко. Кирик схопив його за чуприну.

— Не бийте його,— заступила Варя хлопця. Коли Кирик вгамувався, мовила: — Я, мабуть, прийду ввечері, коли буде Дуся.

— Ай-яй-яй! Така файна кобіта хоче лишити Кирика одного. Та я ж вмираю з туги. Всі мене кинули.— Кирик силою посадив Варю на стілець, знову випив горілки і почав розповідати довгу історію, як він воював, як його присипало землею і він лежав контужений цілий місяць. У Кирика були очі наркомана, і він, як усі пияки, скидався на пизофреніка. Просидівши до вечора з Кириком, Варя почувала себе страшенно втомленою і розбитою. Тепер вона добре розуміла, чому дитина написала такого розчального листа. Провести день в цеху, на найтяжчій роботі, то щастя в порівнянні з тим, що відчувала вона, побувши день з чоловіком, який нагадував божевільного.

Коли прийшла Дуся, Варя зітхнула з полегкістю.

— Знову нализався! — сердито і втомлено мовила вона. Видно було, що жінка до цього вже звикла і перестала зважати. Варю вона відразу впізнала. Стояла і роздумувала, що їй треба.

— Приїхала подивитися, як живу? Ну, дивись!

— Платон знає все. Звичайно, вам дуже важко. Коли б ви згодилися, ми б забрали Славка до себе. Якщо сумуватимете за ним, я зможу знову привезти...— сказала Варя тремтячим голосом.

— Бездітна ти...— співчутливо мовила Дуся.— Везе ж людям! — Варя зрозуміла, скільки горя мусила зазнати ця жінка, щоб те, що вона вважала своїм щастям, перетворилось на горе.

— Я вже сама збиралася написати Платонові. Жаль мені Славка. Хай вже я страждаю, а він же за що? Кирик, буває, цілу ніч бігає по хаті, мов псих який. Лікувати його посилая, не хоче.

— Не псих я, не псих і не алкоголік,— кричав Кирик.

— Та замовкни ти, нарешті,— втомлено благала Дуся.

— Мамо, я хочу до татуса,— захникав Славко.

— То, може, хоч переночуєте у нас? Тільки Кирик же спати не дасть...

— Мені ж на роботу... То, значить, ви згодні? — благально запитала Варя.

Дуся заплакала. Вона обняла Славка і цілувала його, мовби розлучалася назавжди. Передавши Лесика на руки Варі, збрала Славкові речі, склала сумки.

— Яке щастя, Кирик, здається, заснув. Я приколишу Лесика і проведу вас.

Вони присіли за стіл, по-жіночому поговорили якусь годинку, випили по чарчині.

— Лікувати його треба, а то пропаде.

— Сама знаю, та не хоче ж, мерзотник. Хоч веди його туди на налігачі.

— Тоді кинь його. Так же можна збожеволіти.

— І кинути не можу,— простогнала Дуся.— Як же так в біді людину залишити? Це ж хвороба... Найтяжча з усіх хвороб...

Дуся підвелася з-за столу. Стояла проти Варі — міцна й жилава. На чолі — вертикальні зморшки рішучості:

— Ні, я його таки на ноги поставлю, не я буду. Не захоче лікуватися — зв'яжу сонного і відвезу до лікарні. Звідти не випустять, доки не зроблять людиною.

— За годину наш поїзд, нам треба поспішати, — піднялася Варя.

— Ти ж не кривди Славка... Добра ти, я бачу, і справедлива... Жалію тебе по-жіночому і зла на тебе не маю... Подумала: ніж до інтернату віддавати, то краще вже батькові, він ще тоді, як я на заводі була, так мене просив... Дивися ж, не підведи.

— Дякую тобі, Дусю... Знаю, що Платон дуже зрадіє, а я дітей люблю ще змалечку...

Дуся довела їх до трамвая.

— Якщо, може, квитка не дістанете, обов'язково повертайтеся сюди. Якось уже переночуємо. Далі не піду, боюся Лесика самого лишати. Пишіть же мені. А ти, Славуно, щоб слухався! Добре?..

Жінки поцілувалися, як сестри, зрошуючи одна одну сльозами.

— Коли виросту, я обох вас заберу до себе, — як дорослий, сказав Славко, і вони обидві дружно засміялися.

* * *

Славко повис на шиї у Платона, наче знав його з пелюшок. Варя, дивлячись на них, щасливо посміхалася.

Заглядаючи Платонові в очі, Славко щечече:

— А ви мені на зошити даватимете?

— Звичайно, даватиму.

— І на кіно?

— І на кіно.

— А дядя Кирик мені ніколи не давав на зошити і на кіно, все пропивав.

— А тепер ходімо купатися! — підіймає його на руках Платон. Варя роздягає Славка, і він охоче лізе у теплу купіль. Зраділо хлюпаючись у воді, лукаво мовить:

— У нас теж була ванна, ми купалися в ній, доки дядя Кирик не розбив.

Пообідавши, вони всі разом зібралися до кіно. Славко весь час тримався за рукав «справжнього тата», немов боячись, що він зникне як марево.

Вранці Славко прокинувся раніше всіх, провів по обличчю Платона рукою.

— Що, Славуню?

— Я думав, що все це мені приснилося. Значить, ви насправді мій тато?

Платон розсміявся. Йому було невимовно приємно відчувати тепло малого хлоп'ячого тіла. «Велика то справа — батьківське почуття! Ні з чим не зрівнянне», — подумав він, вбираючи в серце кипучу хвилю і відчуваючи, що життя його з цієї хвилини виповнилося особливим змістом.

Присутність в хаті дитини внесла рівновагу в їхнє сімейне життя. Варя стала спокійніша, вона полюбила Славка, як мати, і раділа, що Платон щасливий, пишається своїм сином.

XXX

Цього дня Варя повернулася з роботи раніше ніж звичайно. На заняття не пішла, і Платон застав її в ліжку.

— Мене відпустили з роботи, бо мені щось стало погано. Занудило під грудьми, і голова дивно туманіла. Пі-

шла до лікаря, він сказав, що вагітна.— Вона дивилася на Платона допитливим поглядом.

— Це ж чудово, Варю! Може, трохи невчасно, та то нічого, якось витягнемо. Я вже старий і признаюся, що страшенно хочу сина.

— А я доньку. Але коли ти хочеш сина, хай буде син. Назвемо його Платоном, правда?

— А чи не забагато двох Платонів в одній хаті? Краще Тарасом.

— Що ж, і Тарасом непогано.

Того дня Платон зібрав усю брудну білизну і, як не заперечувала Варя, виправ її та розвішав у кімнаті. Хотів було порозвішувати в дворі, як це робила Варя, але вона категорично запротестувала.

— Ні, ні. Не роби цього. Жінки ж мене засміють. Пам'ятаєш, коли я заслабла і ти допомагав мені викручувати білизну? Дорка сказала: «Ви тільки погляньте, до чого вона довела інженера. Сама бігає вечорами з книжечками та регочеться в під'їздах з хлопцями, а він, бідний, і вечеряти варить, і білизну собі пере».

— Та не було ж такого,— обурився Платон.

— Звісно, не було. Але Дорці аби лише привід.

Легка на помині, перед ними мов із землі з'явилася су-сідка Дорка.

Увійшла навіть без стуку. Дивлячись вбік, вдала, що засоромилася, побачивши, як Платон цілує Варю.

— Цілуйтеся, цілуйтеся. То добре, якщо від того діти родяться, а якщо ні, то тьху! Ні до чого. Пробачте, що увірвалася, забулася попросити, щоб вікно зачинили. В мене вікно якраз навпроти і такий потяг, хоч з хати тікай.

— Добре, зачинимо,— крикнув Платон, закипаючи від люті.

— І ще не забудьте, що ваша сьогодні черга мити вбиральню, кухню і коридор. То будеш, Варю, сама, чи як?

— Варя заслабла, — сказав Платон. — Може, хто погодиться помити за неї, ми б заплатили.

— Може? — повела плечима Дорка. — Гроші тепер нічого не варті, на них ніхто не кидається. Панів, бачте, розвелосся більше, як до революції. Усе панії, та щоб з книжечками, та щоб ручки не замарати, а в голові — вітер.

— Може б, ви такі пішли геть, — не витримав Платон, відчиняючи перед Дорчиним носом двері.

— Потурай, потурай жінці, думаєш, не знаю, що сам уже он і білизну переш, і на базар бігаєш, — випалила Дорка, грюкнувши дверима.

На галас Дорки вибігла Марія Іванівна. Зайшла до Варі.

— Нездужаєш, донечко. Багато ти на себе взяла, голубко.

— Нічого, минеться, — сказала Варя, витираючи сльози від образи.

— Не звертай ти на цю Дорку уваги, — радить Марія Іванівна. — Вона ж навіжена. І знавш чого злитися? Доки діти були малі, їй і вдома було чого сидіти, а зараз діти відлетіли, мов ластівки з гнізда. Один оженився, другий в армії. Чоловік цілісінький день на роботі та у відрядженнях. Він же робить постачальником заводської їдальні. От Дорка й відчула, що живе мов паразитка. Каже, дурна була, що не вчилася або професії не набула замолоду. Сорок років, ще жінка хоч куди, а доводиться вдома сидіти. І найбільше її злить те, що чоловік її до Рузі, отієї, що у відділі кадрів працює, почав учащати.

Варя, червоніючи, розповіла Марії Іванівни, що незабаром буде матір'ю.

— От і добре, Варю, — зраділа стара. — То найвища радість у світі, то щастя твоє. Гарно, коли людина по серцю роботу має і радіє з того, а ще гарніше, коли дитину народить і себе продовжує в ній. І не бійся, що тобі важко буде. Скільки сил моїх стане, допомагатиму. Дуже я

люблю дітей. Павлуша мій на очах почав старіти, втомлюється дуже. Йому б на пенсію пора вийти, та, бач, не хоче. Війна скінчилася, а жити все ще важко. Мій Павло став дуже страждати від того, що працює багато, а сім'ю не може прогодувати. То війна була — наголодувалися, а тепер знову неврожай. Він чоловік великий і відчуває, що все живе впроголодь. Оце недавно помітив, що віддаю йому все, що є кращого, чи шматочок м'яся де роздобуду, чи яечню. Перестав обідати вдома. Каже, — обідає в їдальні. Бачу, щось мій Павло марніти почав. Розпитала в дівчат, а вони розповіли, що і в їдальні не обідає, а візьме ото шматочок хліба і гризе. І все заради мене. «З діда-прадіда, — каже, — у нас заведено, що чоловік повиней прогодувати свою дружину, свою сім'ю. Інакше який же він чоловік? Та я затявся, що краще сухий хліб їстиму, а ви в мене голодні не сидітимете і на роботу ти на старості літ не підеш». А я не раз вже збиралася йти на роботу — не пустив, ще й гнівався дуже. «Та хіба ж я голодна, — кажу йому, — у війну гірше було, а терпіли ж!» — «То, — каже, — у війну. Тоді й терпіти було легше». Я вже навчилася мереживо плести. Продам на базарі, все якась копійка. А Павлусь сердиться, каже — спекулянткою стала. Та й підмоги від того мало. Давай, Варю, я тобі завтра на базарі куплю все, що треба.

Варя вийняла з сумки гроші:

— От дякую вам. А якщо завтра мені полегшає, то сходжу сама.

— Отож, Варю, не слухай Дорки. Якою б я щасливою була, коли б закінчила інститут. Жити було б цікавіше, і зараз не була б тягарем своєму Павлові. А то тільки й думаю, коли б скоріше умерти, йому легше буде.

— Навіщо ви так, Марто Іванівно? Не легше йому буде, важче.

Двері в сусідній кімнаті рипнули, і Марта Іванівна, зашарівшись, з словами: «Ой, мій іде» потупала до себе.

«Дожити б в любові і злагоді до смерті, як вони»,— тільки і подумала Варя, провівши жінку поглядом.

Тепер Варя мріяла про своє материнство. Коли зустрічала знайому жінку з дитям на руках, довго затримувала на них погляд, брала на руки дитя і, відчувши тепло маленького довірливого тільця, помічала, як навіть чужа дитина бере її в полон.

Після денних турбот, лежачи на канапці поруч з Платоном, вони говорили про майбутню дитину, і слова їхні звучали так, немовби несподівано їм випало неосяжне щастя, на яке зовсім не сподівалися.

— Ти ж бережи себе,— просив її Платон.— Вас нині двоє. Відтепер я— меншість і мушу в усьому вам підкорятися.

Як у перші подружні дні, він не пускав Варю до магазину і на базар. З гордим, щасливим виглядом вистоював у чергах, при кожній зарплаті купував дружині ласощі. До інституту Варя ходила тепер через день, вона трохи поповніла і змарніла на лиці. Після роботи відразу йшла додому, бо часто відчувала нелюдську втому і ледве вистоювала на ногах робочий день. Соромилася, але її постійно тягнуло до ліжка — хотілося спати.

Часто нудило. Нестерпна печія не відступалась і тоді, коли, здавалося, вже минули всі терміни перебудови організму і повинен був наступити урівноважений період вагітності.

Це сталося за роботою в гарячий літній день, коли всі поспішали з спуском на воду одного з буксирів типу «Академік Крилов».

Захворіла зварниця, і Варя увесь день, не відриваючись від стенда, лютувала. Вже перед кінцем роботи відчувала гострі болі в животі, в очах потемніло. Від нелюдського болю вона втратила свідомість і опритомніла лише в лікарні. Якийсь час лежала спокійно, поволі повер-

таючись до свідомості, не розуміючи, що сталося. Над нею стояла жінка в білому халаті і говорила, що їй зробили обезболючі уколи, тепер полегшає. Але невдовзі все почалося спочатку. Збіглися лікарі, знову робили уколи, напували її бридкими ліками. Старенька лікарка співчутливо питала:

— Ви, певне, підняли щось важке?

— Ні,— стогнала Варя.— Я дуже береглася.

— І не падали в період вагітності?

— Ні, до сьогодні, здавалося, все йшло добре.

— У вас, напевно, будуть передчасні пологи. Вас ніколи не били в живіт?

Варя вже встигла забути ті страшні хвилини в таборі Ебензее, коли вона ледве йшла з роботи і падала від утоми. Наглядач силкувався підвести її на ноги брутальною лайкою, а потім ударив у живіт ногою. Раз, вдруге. Більше вона не пам'ятала, бо принесли її до барака в'язні, які недавно потрапили до табору і були дужчими. Крізь сльози вона розповіла про це лікарці.

«Шість місяців»,— думала з жахом. Добре знала, що дитина не виживе, тут не допоможе ніяке лікарське уміння.

Болі ламали тіло, ставали все нестерпнішими. Стиснувши зуби і кусаючи до крові уста, Варя намагалася не кричати. Розуміючи, що вона не народить дитини, не принесе Платонові й собі такої очікуваної радості, вона хотіла лише одного — вмерти, щоб скінчилося все зразу, щоб не дивитися після цього в очі Платонові і своїм друзям. Варя сумно поглядала на матерів, яким у ліжка приносили малят і вони годували їх грудьми та цілували ці маленькі рожеві личка в сповиточку. Важкі й холодні, як град, сльози котилися по її обличчю. Відчувала себе нищою, побитою й столоченою найстрашнішим градом війни, що мала народити, на радість людям, і не змогла.

— Не плачте,— втішала старенька лікарка.— Зараз по

війні таких, як ви, багато. Більшість з тих, що побували в таборах, не можуть стати матерями. Але ви ще надто молода. Ваш організм ще все зможе перебороти. Тільки треба буде добре відпочити.

— Війна ще ходитиме по наших хатах і братиме нас за горло,— сумно сказала молодиця, яку вже виписували.— Думаєте, мені легше? Народила якусь потвору... Буду відвідувати лікарню, годуватиму дитя, доки його прооперують, щоб зробити схожим на людину. А думаєте, через віщо? Коли гнали нас німці полем з села, я заснула, впавши в багно, і снилися мені фашисти з собачими мордами. Від того й дитина такою народилася.

«Невже не досить того, що я перестраждала, невже я вийшла з того табору з страшним тавром «безплідної смоковниці»,— згадала Варя чомусь церковний вислів, який колись чула від матері.

У вестибюлі лікарні на Варю чекав Платон. Він прислав їй записку з ніжними, підбадьорюючими словами, та Варя не змогла її вже прочитати. Перед очима пливли жовті кола, нестерпні болі ламали її слабке тіло.

— Ну, що там?— не переставав запитувати Платон у лікарів. Метушня в коридорах, далекі крики породіль вселися в його душу тривожними передчуттями.

— Вашій дружині погано, будьте мужні,— попередила його сестра.

Він не міг іти додому. Все б віддав, щоб бути зараз поруч з Варєю. Коли зачинили приймальню, сів під лікарню на сідці і чекав...

— А не можна її побачити?

Лікарка співчутливо похитала головою:

— Ми зробили все, що могли, але у вашої дружини хворе серце, до того ж передчасні пологи, вона не витримала...

Не слухаючи вже нікого, Платон біг коридором. Штовхнув двері палати, принав лицем до воскового худенького

обличчя дружини. Безтямно ділюючи її, він плакав, як жінка. «Вона жила так, як уміла жити — не жаліючи себе», — промайнуло в його свідомості.

XXXI

Буксири типу «Академік Крилов» завод уже будував швидкісними методами. За проектами заводського КБ їх виготовляли в Пермі, Румунії, Угорщині.

Відтоді як із стапелів зійшов перший головний буксир цієї серії, протягом трьох років на Рибальському острові збудували близько семи десятків буксирів. Буксирні й пасажирські пароплави стандартної серії плавали на Лені, Обі, Єнісеї, Північній Двіні. Камі та багатьох сибірських ріках.

Серійні буксири заводу стали основною тяговою силою на Дніпрі і багатьох ріках Союзу. Тільки на Дону плавало більше ста п'ятдесяти таких суден. На сибірських та інших ріках їх використовували для водіння барж штовханням.

На базі парових машин і парових котлів буксирів потужністю в чотириста сил ЦКБ спроектувало серійні пасажирські пароплави потужністю в 450 сил. Дубчак знав, що професія конструктора вимагає від нього передбачень. Судно сходить із стапелів тільки через рік-два після закінчення проекту. Може трапитися, що в день свого народження воно вже буде з бородою — себто моральним старцем. Це — найстрашніше для творця. Серійні пасажирські пароплави з маркою заводу плавали не тільки на Дніпрі, а й на Дону, Волзі, Камі. Частину їх передали Північним морським шляхом на сибірські ріки.

Пароплави «Богдан Хмельницький», «Тарас Шевченко», «Гоголь», «Добролюбів» та багато інших обслуговували

лінію Київ — Херсон. На Волзі плавали однотипні пароплави — «М. Горький», «А. Толстой», «Маяковский», «В. Шишков», «Вс. Вишневский», «П. Павленко», «Лебедь-Кумач»...

Ні, вони не стали вчорашнім днем. Платон знав, багато «новинок» з цих суден буде використовуватися у пасажирських дизель-електроходах майбутнього.

Те, про що мріяв Платон, їдучи із шпиталю додому, збувалося. На його пароплавах були комфортабельними не лише каюти першого і другого класу, а навіть трюмні приміщення третього класу. Зроблені по типу плацкартних вагонів, з люстрами і гарними плафонами, скромно і з смаком оздоблені, вони вабили затишком і нічим не нагадували смердючі трюми старих товарно-пасажирських суден.

Адже тут вперше в будівництві пасажирських суден було застосовано щитове складання надбудов, запропоноване Вадимом Гурченком. Усі дерев'яні стіни, переборки, підлогу на цих суднах почали виготовляти із столярних плит, обшитих з обох боків, а зовнішні стінки із міцної і водостійкої бакелізованої фанери.

Коли відправляли пароплав у перший рейс, Платон прийшов подивитися, яке враження справляє на пасажирів корабель, що над ним він і його друзі провели стільки безсонних ночей.

На головній палубі він побачив картину, яка надовго залишилася в його пам'яті. Група колгоспників з клумаками й кошиками взяла собі квитки третього класу. Добре знаючи, що третій клас завжди розташовується в трюмі, селяни кинулися по сходах вниз, але, побачивши, що там усе блищить, відразу повернули назад.

— Ні, нам не сюди, — сказав дідусь у старій, полатаній чумарці. — Чи не покажете нам, де тут третій клас? — звернувся він до Платона.

— Ото і є, дідусю, третій клас,— відповів Платон,— а що в ньому все сяє, то так воно й повинно бути.

Після цієї сцени Дубчак почував себе так, мовби подарував цим стомленим працею людям веселий і затишний куточок як запоруку того, що таким має стати все їхнє життя.

— Є, коли б знав, що так добре влаштуєся, обов'язково зодягнув би нову чумарку,— закректав дідусь, зручно вмоцнюючись на широкій спальній полиці.

* * *

Гліб Верес приїхав на завод саме тоді, коли здавали групу серійних буксирів. До війни він працював тут майстром ВТК, тепер його оформили начальником цього відділу. З самого початку війни хлопець рвався до партизанів, отож йому й доручили разом з групою робітників закопати в землю верстати, які завод не встиг вивезти. Добре змащене й упаковане обладнання пролежало в землі всі роки окупації і чудово збереглося.

Коли німці прийшли на завод, Верес господарював у цеху. Він надумав працювати за німців також у ВТК. Адже тут можна було непомітно цсувати деталі, що виготовлялися для гітлерівської армії.

Верес мав зв'язок з підпільниками і часто діставав для них потрібні матеріали та документи. Як працівник ВТК, Верес бував у технічному відділі, де працював Процак. Він часто бачив Маркела Гуровича в товаристві німців і тому не довіряв йому. В душі називав його зрадником і продажною шкурою. Прибувши тепер на завод, Верес дізнався, що Процак обіймає високу посаду і користується репутацією людини, яка за німців виявила сміливість і принциповість.

— Кажуть, він заїхав у пик у самого шефів заводу

і втік до іншого міста, щоб не потрапити до гестапо,— розповідав Глібові Вадим.

— Це така ж правда, як те, що я — індійський магараджа,— сказав Гліб.— Шеф його просто вигнав як поганого спеціаліста. Я випадково був свідком, коли Маркело Гурович, загубивши всяку людську гідність, плазував перед шефом, слізно просячи не проганяти його з заводу. А найогидніше те, що пізніше він служив поліцаєм у своєму районі, і про це мало хто знає.

— Я давно відчував, що ця людина здатна на всяку підлість,— сказав Вадим.— Ну, ми ще виведемо його на чисту воду!

Гліб розповів Вадимові, що під час війни в заводському відділі технічного контролю йому довелося попрацювати недовго. До дирекції почали надходити сигнали, що з марками ВТК із заводу виходить недоброякісна продукція.

— Коли шеф викликав мене, щоб з'ясувати, в чому справа, Процак виїняв з кишені виписки із старих царських наказів. «Дозвольте, я прочитаю вам, як Петро Перший боровся з бракоробами»,— звернувся він до шефа. І почав читати, поглядаючи у мій бік: «Повелеваю хозяина Тульской оружейной фабрики бить кнутом и сослать на работу в монастырь, понеже он подлец, осмелился войску государеву продавать негодные пищали и фузеи. Старшего алдермана Фукса бить кнутом и сослать в Азов, пусть не ставит клейма на плохие ружья».

Натяк досить прозорий. Шеф хоч і кричав на мене скільки мав духу, а проте не здогадувався, що ми давали брак навмисне, а не через недогляд. Процак же, напевне, пронюхав про наші диверсії, і я, знаючи підлість цієї людини, найбільше й боявся саме його. Цей наказ Петра Першого він підібрав спеціально для мене.

Після роботи Процак прийшов до моєї хати і почав вимагати, щоб я допоміг йому викрасти з заводу кілька

кілограмів міді. Я вже й не знаю, чи то він хотів продати її наліво, чи продати німцям мене. Я сказав, що на це ніколи не піду. Тоді він недвозначно натякнув, що знає про мої зв'язки з партизанами і те, як ми робимо продукцію заводу небездатною. Сам розумієш, що липатися на завод мені було небезпечно. Я пообіцяв йому дістати ту мідь, а сам переправився до партизанів. Відтоді став зв'язковим між партизанами і підпільниками. Зустрівся з Процаком у його рідному районі. Мене разом з іншими збиралися вивезти до Німеччини. Цією бридкою справою керував Маркело Гурович. Він мене впізнав і відпустив, але це не значить, що йому слід прощати всі його підлоти.

Гліб Верес був єдиною людиною, яка знала про роботу Процака в поліції. Довідавшись, що Вереса оформлено на завод, і побачивши, як той ішов на верф, Процак обминав його десятою дорогою. Маркела Гуровича трусило, як у лихоманці. Ніколи не думав, що Верес лишився живий, і ось — на тобі! Процак довго й гарячково міркував, що йому робити, і нарешті надумав негайно перейти на інший завод, поки Верес не викрив його. Та випадок звів їх зовсім несподівано на одному з недобудованих буксирів. Верес розмовляв з робітниками і на привітання Процака демонстративно не відповів, змірявши його нищівним поглядом.

«Так добре все складалося, і треба було, щоб якийсь дідько приніс цього клятого Вереса», — лаявся в думці Процак.

Гудок сповістив про час обіду, і робітники пішли до їдальні. Назавтра мала прийти приймальна комісія, і Верес спустився до машини, щоб дізнатися, чи встиг механік перевірити паропусковий клапан. Клапан був ще знятий, і механік, обливаючись потом, щось ворожив біля нього.

Процак з рубки сусіднього судна бачив, як Верес спустився до машини. Він не хотів з ним більше зустріча-

тися і навмисне затримувався на буксирі, щоб Верес пішов геть. Та Верес нагору не піднімався. Маркело Гурович збагнув, що він разом з механіком вивіряє паропусковий клапан. Думка прийшла блискавично. Крадучись, Маркело Гурович прослизнув до котельного відділення і пустив пару. Він чув чийсь приглушений зойк, зрозумів, що через отвір, який утворився на місці знятого клапана, пара заповнила машинний відділ і, напевне, опшарила механіка й Вереса...

Процак зник з судна, ніким не помічений. Обійшовши задвірками заводу, він зайшов до контори корпусного цеху і просидів там з начальником доти, поки і їм сповістили про нещасний випадок на буксирі.

Коли до машинного відділення з свистом ринула перегріта пара, Верес стояв поблизу циліндра високого тиску, і йому відразу обпекло обличчя й руки. Він схопився за очі, відчуваючи, що провалюється в темряву. Механік стояв трохи обіч і зазнав менше. Він відразу кинувся до трапа сказати, щоб припинили подачу пари, та вона вже заповнила весь машинний відділ, і його теж опшарило сумішшю води й пари. Поки він зорієнтувався в обстановці і, відтягнувши непритомного Вереса, кинувся нагору, до котельного відділу, щоб опустити вентиль, було вже пізно. Вереса витягнули на палубу мертвим.

Підозра впала на механіка, всі гадали, що в смерті Вереса якось винен саме він. Звичайно, ніхто не казав, що механік міг зробити це навмисне, але, мабуть, він на щось-таки не зважив. Та механік сам втратив свідомість. Його одразу ж відвезли до лікарні, він був у тяжкому стані, і до нього нікого не пускали.

Почали розслідувати справу Вереса і допитуватись, хто міг пустити пару з котла до машини; винного не знайшли. Механік свідчив, що це зробив хтось бічний, людина, якої вони не бачили і яка, очевидно, була в котельному.

Вадим прийшов на похорон Вереса, відчуваючи себе в чомусь винним. Він так і не встиг побувати у нього вдома, хоч не раз збирався. Ховали Гліба добрі й вірні друзі, старенька мати і кілька партизанів-підпільників, які знали його в роки війни.

Вадим розглядав строкатий натовп, шукаючи очима Процака. Маркело Гурович на похорон не прийшов. Щось підказувало Вадимові, що смерть Вереса сталася не без участі Процака. Але ніяких доказів у нього не було, і тому він нікому про свої припущення не казав. Усі, кого він розпитував про цей нещасний випадок, в один голос твердили, що нікого, крім механіка і Вереса, на судні не було. Начальник корпусного цеху схвильовано розповідав, як вони з Процаком прибігли на буксир, коли швидка допомога вивозила обох потерпілих.

Після похорону Вадим поспішив до Заруби. Заруба сам відчинив йому. Помітно схвильований, він ходив по кімнаті без піджака, в легенькій тенісці. Вадима зустрів непривітно.

— Якщо збираєшся щось просити, то краще не роздягайся. Кажу наперед: зараз мені не до цього.

— Ні, я в справі Вереса. Не віриться мені, що все трапилось через недогляд механіка чи його самого. Обидва вони люди перевірені, хоч дехто твердить, що механік був напідпитку. Мені здається, що в смерті Вереса в якійсь мірі винен Процак.— І Вадим з усіма подробицями розповів Зарубі свою останню розмову з Вересом.

— Погано виходить,— замислившись, сказав Заруба.— Арештувати Процака ми не можемо, ніяких доказів його вини у нас немає, але й тримати на роботі людину, яка служила в поліції, я не збираюсь. Сам брав його на роботу, сам і вижену. Подумати тільки, який же мазурик! Так вліз у душу, так пристосувався, що я почав йому довіряти як самому собі. Бачити його після цього жодного дня не хочу.

— А пам'ятаєте, ми з Дубчаком не раз застерігали вас, що це людина нечесна, слизька, а ви ще й вилаяли мене?

— Ой, любимо ми ще підлабузників, а їх треба вогнем випікати! Тобі, Вадиме, доведеться відкинути все своє чистоплюйство і розповісти про свою розмову з Вересом слідчому, який веде його справу.

— Хоч я страшенно не люблю судових справ, а все-таки доведеться розповісти,— погодився Вадим.

Через кілька днів після цього Процака заарештували. Відбитки пальців, зняті з парового вентиля, підтвердили його незаперечну причетність до смерті Вереса. До цього розшукали матеріали про його службу в поліції.

— Тьху! — сплюнув Заруба.— І з такою нечистю довелось разом працювати!

Процакова дружина, дізнавшись про арешт чоловіка, сплеснула руками і довго не хотіла вірити, що її Маркело на таке здатний. Нонна і справді не знала нічого про службу Маркела Гуровича в поліції.

— Що ж мені робити? — голосила вона.— Ну й дурна ж я була, що все життя своє змарнувала на цього мерзотника! Та коли б же я знала, кому білизну перу, кому їсти варю!

Вона схопила свого сина за руку й побігла до Осадчої. Хлопчик вельми скидався на Маркела Гуровича.

— Порадьте, як мені далі бути? Все життя я присвятила чоловікові, а він виявився злочинцем. Знаю тепер і про зв'язок з тією рудоволосою кралею, і про службу в поліції. Але що ж маю тепер з дитиною робити? Не помирати ж з голоду.

— Спробуйте влаштуватися до нас на завод працювати різноробочою, адже спеціальності у вас немає ніякої.

— Я — різноробочою? — витріщила великі очі Нонна, і її обличчя від того стало ще відразнішим.

— Хлопчика ми зможемо влаштувати в групу подовженого дня.

— Так я й віддам вам своє дитя!

— То чого ж ви від мене хочете?

— Хочу, щоб ви влаштували мене на роботу в заводську їдальню або буфет.

— Там вільних місць немає.

— Ви просто хочете, щоб я вмерла з голоду. Не діждесь! Якщо людям байдуже до мене, буду торгувати, спекулянткою стану. Зрозуміло? Хай вам усім буде соромно.

«Ну, вона таки варта свого чоловіка»,— подумала Наталка, і бажання допомогти цій жінці у неї пропало. Та все ж не могла пройти байдужою повз чиясь горе.

— Тоді, може, підете прибиральницею в механічний цех? Там бабуся іде на пенсію.

— Ні, прибиральницею я не піду. Мати семикласну освіту і піти прибиральницею?

— Тільки в буфет? — спитала Наталка.

— Або в буфет, або вже сама собі якось дам раду,— випалила Нонна і, схопивши хлопчика за руку, вибігла з кімнати.

Відтоді Наталка довгенько її не бачила. Та через місяць зустріла-таки Нонну. Та працювала офіціанткою в заводській їдальні, трохи схудла і від того мала вигляд молодшої і жвавішої.

— Я таки домоглася свого,— переможно вигукнула вона.

— А хлопчик?

— Хлопчик з бабунею. Куди ж мені його подіти? І не подумайте, що я справді могла б стати спекулянткою, то я так, від злості.

«Може, ще з неї й люди будуть»,— подумала Наталка, побачивши, що Нонна змінилася на краще, принаймні зник той тупий і покірний вираз обличчя, який у неї був раніше.

XXXII

Міністерство річкового флоту доручило ЦКБ, очолюваному Дубчаком, проектування багатоківшових землечерпалок.

— Оскільки вітчизняна промисловість почала випускати потрібні нам дизель-генератори, зробимо земснаряди дизель-електричними, — ухвалили одностайно проєктанти.

Перші земснаряди з автоматизованим керуванням всіх процесів були виготовлені на заводі. В розібраному вигляді їх відправили на Дон і Цимлянське водосховище. Преса визнала їх кращими за всі вітчизняні і зарубіжні взірці подібних суден. Коли розпочали серійне будівництво земснарядів, надійшло замовлення з Демократичної Республіки В'єтнам.

Для допомоги в'єтнамським друзям дирекція виділила групу інженерів і робітників, очолену Вадимом Гурченком.

До порту Хайфон землечерпалку доставили морем, розібрану на окремі секції. Навколо Хайфона — сліди недавніх боїв. Зруйновані або спалені села, витоцтані рисові поля, обгорілі дерева, ями від снарядів. Екзотичні пальми, понівечені бананові гаї свідчили про недавню красу цього краю. В гаях вільно гуляли слони чи паслися буйволи.

Зустрічаючи радянських друзів, молодий в'єтнамець мовив:

— Наша Народна армія недавно звільнила північ країни від експедиційного корпусу колонізаторів. Ворог забрав у нас морські і риболовецькі судна, ріки країни замулені. Ваші земснаряди допоможуть нам відновити судноплавство на ріках і озерах звільненого краю.

У Хайфоні — ні одного суднобудівного заводу. Для складання землечерпалок треба було обладнати будівельний майданчик, щось на зразок невеличкої верфі.

На березі Червоної річки знайшли чималу напівзруйновану будівлю. В'єтнамці разом з робітниками заводу розчистили дорогу до річки, возили будівельні матеріали, забивали палі. На будівельному майданчику з'явився сухий док, насосна і компресорна станції, монтувалися верстати. Коли з Поті прибув величезний двадцятип'ятитонний кран, установили і його. Працюючи, вчили в'єтнамських друзів. Це були перші суднобудівники звільненої країни.

Щоб краще спілкуватися з в'єтнамцями, у вільні від роботи години Вадим Гурченко вивчав в'єтнамську мову і вчив хлоп'ят розуміти свою.

Працювати було важко. Часто не вистачало найнеобхіднішого. Виручала винахідливість радянських інженерів.

Електрозварник Федір Петрович Грицай за останні роки добре освоїв автоматичне люгування. Він вже навіть мав своє тавро, себто здавав продукцію без технічного контролю. Гордий з того, що йому довірили відповідальну справу, з радістю вчив молодих в'єтнамців чаклунства зварювання.

З незвички українські суднобудівники знемагали від спеки. Опівдні температура сягала шістдесяти градусів, тоді, за порадою в'єтнамців, пили гарячий, круто заварений чай — це рятувало від виснаження.

У вихідні дні в'єтнамці гостинно запрошували до себе в гості. Більшість з них мешкала в джонках, на воді, або ж у невеличких глиняних хатинках з земляною долівкою і покрівлею із пальмового листа. Найбіднішим пощастило — їм віддали будиночки багатіїв.

Сидячи на бамбукових циновках і попиваючи чай, через перекладачів розповідали про життя на Батьків-

щині, про те, в яких будинках живуть тепер робітники, який збудували для них клуб, про безкоштовне навчання в інститутах.

Письменних з-поміж в'єтнамців було не густо.

— Не дивуйтеся. Нам доводилося вчитися грамоти в час численних воєнних походів,— мовив один з бійців Народної армії.— На спину товариша, що йшов попереду, приколювали листок лотоса. На ньому фарбою виводили літери. Отакою була наша школа...

Коли зібране судно з допомогою доку опинилося на плаву, ханойці вигукували якісь войовничі кличі, танцювали від щастя. Землечерпалку вивели на замулений рукав ріки і випробували в дії. Дружно запрацювали лебідки, рушили металеві черпаки, загібаючи пісок з восьмиметрової глибини. Те саме проробили на морених глинах. Через широченні лотки пісок поступав на шаланди. Забравши триста кубометрів ґрунту, виводили шаланди на глибоку воду і розкривали лотки.

Заводські спеціалісти залишали порт Хайфон. Чорноокий в'єтнамський хлопчина підніс їм в дарунок букет пурпурових квітів, мовивши:

— Це квіти з дерева, яке зветься у нас «пір'я фенікса». Воно стояло почорніле від вогню. Та доки ви були з нами — дерево встигло розквітнути. Ми віримо, що і наша земля, визволившись від колонізаторів, при допомозі добрих радянських друзів, підведеться з попелу і вічних злиднів, як легендарна птиця фенікс.

XXXIII

За час, коли Заруба став головним інженером, помінялося вже п'ять директорів. Найкращого з них перевели на Балтійський завод, двох забрали на партійну роботу, одного зняли за невиконання плану будівництва суден. Доки новий директор вивчав завод, вникав у справи, все виробництво лягло на плечі Заруби і Дубчака. Обом було нелегко, та допомагала дружба, яка міцніла з роками. Вони розуміли один одного з півслова, і конфліктів між головним інженером та головним конструктором майже не виникало.

— З директорами нашого заводу виходить майже так само, як з артистами оперного театру,— не раз казав Заруба Дубчаку.— Різниця тільки в тому, що там кращих артистів зманюють столичні театри, а у нас директорів, якщо вони чогось варті, переводять на більші, ніж наше, підприємства.

Останнім директором заводу був один з найстаріших його працівників Чижиков. До війни він обіймав посаду начальника верфі, добре знав виробництво, належав до тих, хто вмів як слід «тиснути» на робітників, тому, коли завод почав недодавати план, його розшукали на якомусь іншому підприємстві і поставили директором. Про Чижикова казали, що заради виконання програми він і рідного батька не пожаліє.

Новий директор справді почав з усієї сили «вибивати» план за рахунок понаднормових робіт, ні на кого і ні на що не зважаючи.

Секретар партійної організації заводу побачив, що штурмівщина на верфі почала перетворюватися в постійне явище, особливо під час здачі кожного нового судна.

— Так далі не піде,— заявив він Чижикову.

— Ти заборониш, чи як? Може, хочеш, щоб я був добреньким і захурчав, як мій попередник?

— Давай краще разом подумаємо, як забезпечити план без штурмівщини. Можливо, треба краще розставити сили, детально проглянути, які цехи гальмують роботу.

— Що ти мене учиш? Я практик і знаю, як мені чинити. Від вечірніх робіт ще ніхто не помирав.

Технічний інспектор профради поставив питання про директорове зловживання понаднормовою працею робітників на верфі.

Заява технічного інспектора, численні скарги робітників і майстрів показали, що новий директор неспроможний організувати виробництво без штурмівщини. Не минуло й півроку, як Чижикова зняли.

Цього разу керівні партійні та господарські органи ухвалили поставити директором заводу Зарубу.

— Доки ми будемо міняти директорів? — сказали йому в Центральному Комітеті партії.— Чи згодні ви очолити підприємство, яке добре знаєте, на якому працюєте майже двадцять років?

— Не дуже б хотілося,— холодно зустрів цю пропозицію Заруба.— Я люблю більше техніку, ніж планування та адміністрування.

— От і будете працювати над тим і другим разом. А головним інженером призначимо вашого заступника. Хлопець він освічений, щойно з інституту. Спочатку йому, можливо, буде важко, але ж надійне керівництво буде поруч, освоїться.

Кабінети директора і головінжа були поруч. Ставши директором, Заруба перейшов до більшої, комфортабельної кімнати з важкими плюшевими фіранками і розкішним килимом на підлозі. Вважав усе це зайвим і намагався не помічати.

— Кабінет директора повинен бути скромним,— сказав

він своєму попереднику, — а ти обвішав його цяцьками та килимами, перетворивши на міщанське кубельце.

Тепер мусив двічі на тиждень приймати працівників заводу в особистих справах. Особливо дошкуляло квартирне питання. Молодь одружувалася, народжувалися діти, треба було зводити нові будинки.

Навіть сім'ї ведучих інженерів мали по одній кімнаті і напосідали з проханням поліпшити умови. Будинок на березі Дніпра зростав поволі. Не вистачало робочих рук. Директор надумав звернутися до всіх, хто хоче мати квартиру, з пропозицією відробити на будові певну кількість годин. Охочих знайшлося багато, і над Дніпром, як на дріжджах, підіймався новий мешканевий дім, спроектований кращими архітекторами міста.

На прийом до Заруби давно просилася директорка музею. Розумів, музей заводської слави — потрібний. Знав, що молодь може пишатися революційними традиціями батьків. Адже завод з своїх лав дав борців трьох революцій. Чимало робітників заводу загинуло під час революційного збройного повстання 1905 року. Про стан робітників заводу і їхню участь в революційних виступах писала навіть ленінська газета «Іскра». Робітники заводу воювали за Радянську владу на панцернику імені Карла Маркса, в Богунському і Щорсівському полках. Багато заводських комуністів ленінського призову загинули в боях з фашистами. Про все це повинна знати молодь, яка приходить на завод. Заруба відвів під музей дві кімнати у заводському клубі, та побувати в ньому так і не знайшов часу. Директорка музею Римма Самсонівна вже встигла набриднути йому своїми проханнями. Як тільки по місту відмінили гудки, для більшого спокою населення, Римма почала наполягати, щоб отой гудок, який при звільненні міста від фашистів 7 листопада 1943 року перший салютував радянським військам, обов'язково віддали до музею. Довелося дозволити, дати робітників, щоб його

зняли. А потім пішло і пішло... То Риммі Самсонівні забаглося доставити в музей кулемет із зенітної батареї, яка в 1944 році була установа на заводському подвір'ї для боротьби з фашистами, то давай робітників, щоб зняти з якогось будинку віднайдені нею сходи, зроблені до революції в цехах заводу...

Та цього разу Заруба не витримав. Директорка музею прийшла до нього з Дубчаком. Тепер вона забагла доставити на завод не кулемет, не якісь там сходи... а цілий монітор.

— Виявляється, що прославлений монітор «Железняков»,— збудований руками наших робітників, використовується в Ізмаїлі як причал,— з обуренням заявила Римма Самсонівна.— Бойову його башту я знайшла біля входу до музею Суворова в тому ж Ізмаїлі, а переговорну трубу моряки бачили в севастопольському музеї.

— Що ж ви хочете, щоб я витрачався на доставку цілого монітора? — скипів Заруба.

— Не тільки на доставку,— втрутився Дубчак.— Корабель був списаний, і з нього зняли артилерію і гармати. Нам належить його озброїти. Діти повинні знати про славу своїх батьків!

— Може, накажете, щоб завод виготовляв гармати?

— В цьому нам допоможе командування Військово-Морського Флоту. Доведеться написати кому треба, щоб розшукали списане озброєння, а чого не знайдемо — замінимо подібним.

— Ви, мабуть, не уявляєте собі, скільки це буде коштувати?

— Ні, добре уявляю. Ось мої хлопці склали приблизний кошторис.

Платон поклав перед Зарубою папірця.

— Ріжете без ножа. Я категорично проти!

— Нічого з того не вийде, Олександрє Івановичу. Наполягаємо не лише ми, а й партійна та комсомольська

організації. Ось ухвала. Адже матрос Балтійського флоту Анатолій Железняков — учасник Жовтневої революції і герой громадянської війни. На чолі загону кронштадців він штурмував Зимовий палац. Це він, призначений командантом Таврійського палацу, оголосив закритими контрреволюційні установчі збори, які виступали проти влади Рад. Командуючи червоним панцерником, він бився за Радянську Україну і загинув як герой в боях під станцією Верхівцеве.

— Ой, здається, укоськали, — здався директор. — Кого ж ми пошлемо за монітором?

— Гадаю, що треба послати такелажного майстра Гордія Вернигора. Він же керував його спуском на воду. Риммі ж Самсонівні доведеться їхати до Ленінграда. Там у Військово-морському музеї вона віднайшла носову башту монітора.

* * *

Безмежно гордий з того, що йому доручено доставити на верф монітор, Гордій Вернигора збирався в дорогу.

— Я тепер, немов капіталіст, маю чекову книжку. Значить, мені довіряють. Сказали, якщо треба платити — домовляйся сам. Робота коштує стільки-то? Натє вам чек і будьте здорові. — Старий вдарив себе по кишені, хитро примруживши око.

Іхати довелось через Одесу. Згадав, що тут в обкомі партії працює колишній секретар партійного комітету заводу. Надумав заручитися його підтримкою. Одержавши потрібний папірець, вже не сумнівався, що завдання виконає.

Прибувши до Ізмаїла, Вернигора одразу відшукав монітор. Впевнившись, що судно використовується ізмаїльським пароплавством як причал, пішов до начальника пароплавства.

— Ви розумієте, що монітор — цінна реліквія заводу? Приїхав забрати його у вас.

— Де ж я візьму інший причал? Все це не так просто, як ви гадаєте. Ви навіть не уявляєте, скільки коштує оця порожня посудина.

Та коли Вернигора показав йому розпорядження одного з секретарів обкому, повів по-іншому:

— Звичайно ж, беріть свій монітор. Але ж він у такому стані, що переганяти його морем ніхто вам не дозволить.

Про ремонт судна Вернигора домовився з ізмаїльським заводом. Тут йому згодилася чекова книжка. За всі роботи завод мусив платити. Коли Регістр дозволив нарешті буксирувати судно, довелося йти до начальника Дунайського пароплавства скласти умову на буксировку. Лишилося останнє: перенести на монітор його бойову башту, яка стояла біля музею Суворова. Та місцевий культвідділ нізащо не хотів віддавати експоната.

«Що ж, доведеться знову звертатися до обкому», — поклав Вернигора. Послав телеграму: «Корабель до виходу в море готовий, але місцеві товариші відмовляються віддавати бойову башту».

Другого ж дня Вернигору викликав до себе секретар міськкому партії. Пильно вдивляючись в порізане зморшками обличчя сивого ветерана, незадоволено буркнув:

— Ти що ж до мене не звернувся, а строчиш телеграми в область?

— Пробачте, не здогадався. До того ж в обкомі свій заводський чолов'яга сидить, знав, що виручить.

— Та бери вже свою башту і їдь. Якщо треба ще щось, то кажи...

— Може, допоможете дістати машину і кран для перевозки башти?

— Їдь до музею, все дамо...

Регістр дозволив буксирувати корабель лише вздовж морського берега при денному світлі. Невеличкий буксирчик «Дунаєць» доставив судно до Херсона на заводську

базу. Звідти буксир дніпровського пароплавства — на верф.

Корпус «Железнякова» простояв у гавані всю зиму. Завалений метровим шаром снігу, без надбудов, він мав жалюгідний вигляд. Верф мала добре устаткування для спуску суден, рівні і скісні візки на коліщатах виготовлялися на заводі за кресленнями ЦКБ. Але тут треба було підняти корабель водотоннажністю двісті сорок тонн. Вернигорі пропонували безліч варіантів.

— А може, судно перенесемо на сліп вертольотами? — сказав Вадим.

Всі дружно розсміялися, та Гордію Вернигорі було не до жартів. За підйом судна відповідає такалажний майстер. Отож мусив думати, як його здійснити. Накреслив схему підйому. Завів під днище скісні візки, дав команду тягнути. Пригадав, як в Серепті доводилося витягувати військові судна, — і справді вийшло. Брудне, покрите іржею та мулом, судно стояло на стапелях, чекаючи ремонту. Домовився з флотилією про очистку корпусу. Тиждень його скребли і мили матроси. Гадалось, що монітор ремонтуватимуть у вільний від роботи час. Але виявилось, що це не так просто. Де брати матеріали? Хто дасть кошти?

— Ви тільки дайте згоду, а гроші ми зберемо, — заявили робітники.

Ухвала Ради Міністрів України про те, що монітор дозволяється установити як експонат заводського музею, дало директорові право завести на ремонт монітора окремий рахунок.

Дубчак з Вернигорою і головним інженером вибрали місце для постаменту. Відтоді, як у дні ювілею заводу через гавань перекинуто чудовий підвісний міст, вугільний склад по той бік мосту здавався усім більмом на оці.

— Отут ми і поставимо монітор, — запропонував

головінж.— Поруч розіб'ємо молодий парк, а склад перенесемо десь на задвірки верфі.

Довелося укладати попід мостом рейки, перевозити монітор на нове місце. Все креслення на установку і капітальний ремонт монітора КБ виконало в неробочі години. Корабель поставили на постамент — і всі побачили, як добре він вписується у верф'янський пейзаж.

Вернигора по-молодечому бігав по цехах, підштовхував виконроба. Домовився із електрозварником Грицаєм про організацію молодіжної бригади для роботи на «Железнякові». Ветерани по вихідних днях ставали на свої робочі місця й охоче працювали у фонд пам'ятника.

Тепер до цеху надходили наряди з червоними смужками на полях. Всі знали, — це роботи по монітору, за які майже нічого не платять, а все ж охоче виконували їх позачергово.

Не легко було озброїти корабель. Згадали, що головнокомандувач Військово-Морського Флоту плавав на Дунайській флотилії. Звернулися до нього. Знову довелось Гордію Вернигорі їхати до Ленінграда за носовою баштою з гарматами, вантажити їх на завод.

Доки ремонтували корпус, прибуло озброєння корабля, дістали навіть кулемети «максим», які тепер побачиш лише в музеях.

Нарешті ремонт «Железнякова» закінчили. Він стояв піднятий на постамент, як колись, тридцять років тому, перед відправкою у перший рейс.

На відкриття пам'ятника запросили колишніх членів екіпажу монітора «Железняков» і колишнього балтійського матроса, учасника штурму Зимового палацу, героя громадянської війни — Миколу Ховріна, друга матроса Анатолія Железнякова, чие ім'я носить легендарний корабель. В музеї Радянської Армії в Москві можна побачити картину сучасного художника — «Матроси Железняков і Ховрін на прийомі у Леніна».

Ховріна обступила молодь. Він охоче розповідав усім про свої зустрічі з Леніним і дружбу з Червоним Дияволом — так називали Анатолія Железнякова моряки.

В день Військово-Морського Флоту відбулося урочисте відкриття корабля-пам'ятника бойової і трудової слави. Перерізано червону стрічку, спадає оксамитове покривало, і всі читають слова, викарбувані на меморіальній дошці. Промовляють — директор заводу, колишній командир «Железнякова», звучать вітальні адреси ветеранів Дунайської флотилії та ветеранів-аврорівців.

Над трибуною розгортається червонопрапорне військово-морське знамено крейсера «Аврора», урочисто зняте з його щогли і передане сьогодні молодшому брату корабля — монітору «Железняков». Остання вахта членів екіпажу на кораблі й остання їхня перекличка. Урочистий підйом на щоглу корабля прапора «Аврори».

Останній рейд монітора «Железняков» — вічна стоянка на березі Дніпра!

* * *

Після здачі монітора Гордій Вернигора вийшов на пенсію і доживав свої роки у новому будинкові над Дніпром. Він любив цей тихий куточок, де при бажанні можна було ловити рибу і щодня зустрічатися з корабельними майстрами. Вернигора очолював тепер раду старійшин, ветеранів заводу. Щопонеділка йшов на завод і як господар обходив його цехи, помічав неполадки, вказував на них керівникам підприємства. Багато пенсіонерів працювали на заводі два місяці на рік. Щопонеділка вони збиралися на території верфі, допомагали будівникам хто чим міг. То приберуть територію, то пофарбують верстати у веселій для ока колір, а то терпеливо вистояють над молодими робітниками, передають їм свій досвід.

Рада старійшин поклала боротися з плинністю робочої сили. Робітників, які подавали заяву про звільнення, відділ кадрів надсилав до Вернигори. Ветерани по-батьківському навчали тих, хто надумав кинути завод, розпитували про причини, допомагали чим могли. Одного разу заяву про звільнення подав молодий котельник.

— Знаєш, яким я застав завод, коли прийшов на нього працювати,— розповідав найстаріший робітник заводу,— у дерев'яних будиночках була одна вагранка, слабенький, на кілька кінських сил локомотив. Кілька верстатів, а робітників — всього з півсотні. Працювали при каганцях і свічках. Праця була каторжна, все робили вручну. Коли почали виготовляти котли, бортувати денця доводилося, стоячи на розпеченому залізі, поклавши на нього лист бляхи. Бляха розжарюється і пече ноги. Котельник почувався, як на розпеченій пательні, а мусить працювати, бо наглядач огріє по спині канчуком. Коли робітник втрачає сили, його обливають водою. А ти прийшов на готове, коли в цеху все робиться машинами, і кажеш — важко. Мовляв, оглухнути можна. Посоромся!

— Добре, я заберу заяву,— пообіцяв хлопець.— Дуже хочу вчитися, то поступлю на вечірній відділ технікуму.

Не одного з тих, хто збирався стати літуном, вдалося Вернигорі і його друзям повернути на завод. Старий пишався тим, що і тепер був корисний людям, що його, як і раніш, любили і шанували на корабельні.

XXXIV

Життя здавалося Павлу Михайловичу нестримним потоком, по якому пливати важко, але невимовно чудово. Часом снилося йому, що він бокораш, який веде між

стрімких Карпатських гір плота. Бачив цю картину, ще побувавши в Карпатах, і відтоді вона назавжди врізалася в пам'ять. Вести той пліт трудно, але захоплює, аж дихання забиває! Та жаль, вже зовсім близько кінець отого повного несподіванок, небезпечного плавання.

З гіркотю констатував, що старіє, що хвороби накиннулися на нього, мов акули на здобич. Астма катувала його, як і раніше. Але з нею ще можна було якось жити і працювати. Палив астматол — досить-таки огидне листя, що, казали, допомагає при астмі.

Більш засмучувало те, що починало підводити серце. Спочатку страждав від стенокардії. Сидячи в накуреному приміщенні КБ, раптом відчував, що йому не вистачає повітря, що дихання не повне і він задихається, як риба, кинута на сушу. Коли прикрутило, Павло Михайлович звернувся-таки до лікаря. Кардіограма підтвердила його побоювання.

— Коронарна недостатність, — констатував лікар. — Хвороба погано піддається лікуванню, а все ж є випадки, коли її зовсім виліковують. Для цього треба жити в селі або на дачі, дихати свіжим повітрям, кинути палити і не вживати спиртних напоїв. У вас бувають зигзаги?

— Що? — не зрозумів Павло Михайлович.

— Ну, ви п'єте?

— От вже чого нема, того нема. Не тягне. Буває, іноді на свято вип'ю чарочку, та й то лише через те, що друзі просять.

Коли Павлу Михайловичу погіршало, лікар запропонував йому лягти на якийсь час до лікарні.

— Ну, це вже зайве. Я ж ходжу, з ніг не падаю.

Він ковтав по десять таблеток нітрогліцерину на день, аби тільки відігнати отой клятий біль, що заважав дихати.

Машини, над якими він працював, усі хвалили, але одна обставина примушувала Павла Михайловича нервуватись.

І крилася вона зовсім не в тому, що сконструйовану ним турбіну спрацьованої пари допоміжних механізмів так і не впроваджено на судах, крім одного невеликого буксира.

Старіючи, Павло Михайлович все більше відчував, що він, як і його парові машини, стають вчорашнім днем. Проекти серійних буксирних і пасажирських суден вже закінчено і здано у виробництво. Тепер Крекіт в основному усував неузгодження, виправляв креслення, працював над автоматичним живленням котлів.

Війна, попри всі її лиха й трагедії, виявилася могутнім поштовхом до технічного прогресу, який сама ж на певний час була загальмувала.

Крекіт знав, що для глибокої води на волзьких суднобудівних заводах сконструйовано потужні пасажирські теплоплави, у промисловості створені підприємства, які виготовляють для них двигуни внутрішнього згорання. Кому невідомо, що вони економічніші, можуть забезпечити більшу швидкість і краще транспортування товарів на ріках? Якщо й тримаються ще так-сяк колісні судна, то лише тому, що на мілководних плесах вони незамінні. Буксирні й пасажирські колісні пароплави використовують на мілководних сибірських річках, в місцях, де немає ще електровозів, з появою яких річковикам стає все важче набирати пасажирів на свої повільні колісні пароплави.

Те, чому він віддав своє життя, повне дерзань і неспокою, було вже майже пройденим етапом. Воно відмирало, щоб ніколи більше не воскреснути. В суднобудівництві на зміну паровим машинам назавжди й безповоротно прийшли дизельні судна. Може статися, що люди невдовзі зроблять судно з атомним двигуном, але то вже буде без нього, Крекота, і він навіть не дізнається про це.

Він помічав, як до серця все частіше підкочувалась туга, безутішний жаль за тим, що він сховався з ацени життя,

маючи і досі гарячу, пристрасну душу. Ще коли працював судновим механіком, вивчив усі вади дідівської парової машини. Тепер міг сказати, що його розумом і руками багато зроблено для того, щоб витиснути з неї все, що вона може дати. Новий, атомний вік, час реактивних двигунів наводив на думку, що і в суднобудуванні стануться зміни, які поки що, можливо, навіть важко передбачити. Він, старий і немічний вже чоловік, не відчував у собі сили взяти участь у народженні того нового, що стояло на порозі. І в цьому була трагедія інженера-творця.

Другою причиною гіркот Павла Михайловича був його власний син, невдале й нещасне дитя.

Вразливий від природи Віктор боляче переживав своє каліцтво. В п'ятому класі хтось із хлопчиків образив його, і він відмовився учитися. Ніякі умовляння не допомогли. Хлопець виходив на берег Дніпра і днями просиджував з вудкою. Риболовля спочатку захопила його. Радів, коли приносив Марті Іванівні риби на юшку. Та вельми швидко і рибальство йому набридло.

Болісно переживаючи те, що Віктор тиняється без діла, батько надумав відвести його на радіозавод. За якийсь час Віктор набув кваліфікації перемотувача котушок і дістав сидячу роботу. Тепер він мав гроші і почав заглядати до пляшки. Подружився з інвалідами, що мали фронтові медалі й одержували пенсію. Наймилішою їхньою розвагою була горілка й карти.

Після роботи Віктор мовчки з'їдав обід, який приготувала Марта Іванівна, і йшов з своїми товаришами в кіно чи на вулицю.

Багато вечорів потратив Павло Михайлович, щоб вдосконалити синові протези. Тепер вони були ідеальними. В таких протезах можна було навіть танцювати. Вони не рипіли, як заводські, мали еластичні пружини, і під час ходи важко навіть було вгадати, що хлопець на протезах.

Віктор відчув, що він твердо стоїть на ногах, і почав зникати з дому.

Одного дня на роботу не пішов. Увесь день пролежав у ліжку мовчки, не доторкаючись до їжі. Марта Іванівна почала йому дорікати:

— Ішов би хоч вчитися, якщо не хочеш працювати.

— Не бійтеся, мамо, більше я вам горя не завдам,— мовив підбадьорююче. Звівся на ноги, обійняв її за плечі і поцілував.

Марта Іванівна ніяково відступила. Від отого слова «мамо», почутого від Віктора, сльози стисли їй горло. Глянула на сина очима, повними співчуття і материнської ласки.

— Ти ж обіцяв, що підеш до вечірньої школи...

— Розумієте, жити не хочеться отаким, як я е...

— А ти згадай Маресьєва...

— То герой, я вже не стану таким. Моє лихо почалося надто рано. Іще скажете — Островський. У них хоч була юність, а в мене ні дитинства, ні юності. Нічого. Втішаюсь тим, що я жертва війни...

Він важко піднявся, вдягнув піджак, посміхнувся гірко одними кутиками вуст і поквапливо вийшов.

— Вітю, куди ти?

— Скоро буду. Поцілуйте за мене батька.

Марта Іванівна кинулася слідом за ним.

— Ну куди ви! — мовив холодно, з давньою злістю у голосі.— Не маленький, не загублюся.

Віктор ішов до берега Дніпра. Йшов довго, спочиваючи в дорозі, не поспішаючи, чекаючи, аби стемніло. Дійшов до набережної, де завжди було мало людей. Востаннє глянув на далекі вогні рідного міста. Скинув з себе піджак, поклав на паранет.

«Простіть мене, тату, інакшим я бути не міг»,— написав записку і засунув до кишені піджака. Важко перевалився через чавунну загорожу і всією вагою плюхнувся

у воду. Навіть в цю останню хвилину не пошкодував за своїм гірким, знівеченим війною життям.

Павлу Михайловичу про смерть сина сказали на роботі. Знаючи, що в інженера хворе серце, поволі підготували його до цієї звістки.

Він схопився за серце, зблід... і заридав, як жінка.

Коли виплакався, відчув дивну полегкість. Він же не плакав цілу вічність. Та, підвівшись із стільця, відчув, як в грудях нестерпно запекло. Ще набрався сили якось дійти додому, спробував піднятися на кілька сходинок і впав.

Сусіди негайно викликали швидку допомогу.

— У хворого інфаркт, — сказала старенька лікарка. — Піднімати нагору його не можна, дамо трохи полежати і відвеземо до лікарні.

Через годину Кречота вносили на носилках до стаціонуару водників.

Кардіограма показала, що в нього інфаркт міокарда, що йому доведеться нерухомо лежати кілька місяців. Марта Іванівна дозволили сидіти біля нього, бо хворого треба було годувати, а пізніше — допомагати перевертати в ліжку.

Як тільки Павлові Михайловичу полегшало, він попросив принести йому технічну літературу. Лікарі спробували протестувати.

— Не можу я так, зрозумійте, — благав він. — Якщо не дозволите мені читати щось із спеціальної літератури, не витримаю і втечу.

Марта Іванівна принесла технічні журнали. Тремтячими від нетерпіння руками гортав сторінки. Почав читати.

— Тепер ти, Мартусю, можеш ночувати вдома, — сказав їй лагідно. — Раз я читаю — ніякий інфаркт мені вже не страшний.

Проектанти частенько діставали від команд створених ними суден листи. Найбільше подяк надходило головному конструктору Дубчаку і конструктору машин Кречоту.

Писали переважно механіки, які доволі настраждалися на старих, іноді навіть дореволюційних машинних устаткуваннях.

Коли Павло Михайлович почав видужувати, механік одного із серійних буксирів прийшов до лікарні, щоб від душі подякувати йому за чудові модернізовані машини.

— Знаєте, я працював судновим механіком, ще як на машинах був золотниковий паророзподіл. Що й казати! Вважайте, що ми тепер можемо працювати в рукавичках. Машина має високу реверсивність, регулювання, тиск, впуск, випуск тепер ідуть, як по маслу.

— Дорогий мій, та це ж не тільки моя заслуга, а всіх поколінь конструкторів,— сказав інженер Крекіт.— Поступово ми дійшли до непоганої машини. Але пізно, пізно, мій любий! Царат трохи затримав розвиток нашої техніки. Незабаром доведеться відмовлятися і від машин та переходити на дизелі.

— А ще спасибі за те, що кулісу Клуґа ви переробили на кульові підшипники. Вона дуже зручна тепер в ручній перекидці, клапани урівноважують тиск, і на перекидку не потрібно великого зусилля, як було раніше. Колись, як тільки доводилося шабрити рамки, все доводилося витягати нагору. Зараз можна ремонтувати на місці. Дуже зручно. От і за це теж спасибі. На Дніпрі точаться розмови, що ви людина, яка багато знає і недавно мало не вмерла. Я й прийшов, щоб побачити вас, подякувати за золоті руки і побажати вам доброго здоров'я.

Після інфаркту Крекіт уже не міг працювати так, як раніше. Коли на зміні почував себе дуже погано, йшов до архіву, вживав ліки і, полежавши кілька хвилин на кушетці, знову розпочинав роботу. Ще коли здавали перший буксир в експлуатацію, Павло Михайлович казав про необхідність автоматизації живлення котлів. Він вже добре уявляв собі, як це треба зробити. Деякі вузли він накреслив, та не мав часу довести задумане до кінця.

На плавбазу сусіднього судноремонтного заводу прийшов комплект для устаткування автоматичного живлення котлів за системою інженера Бабушкіна. Треба було розібратися в ньому й установити на судні. За підмогою звернулися до інженера Крекота. Павло Михайлович побачив багато спільного в ідеї автоматизації, обмислив, як її поліпшити. По тому, як встановили всі вузли на місці, виявилось, що установка, зроблена Павлом Крекотом, діє навіть краще, ніж на волзьких суднах. Він нікому не сказав, що вузли сигналізації його власної конструкції. Через місяць роботи на пасажирському судні «Севастополь», де встановили автоматику, вивільнили чотирьох кочегарів. Автомат діяв безвідмовно.

Працюючи, Павло Михайлович намагався не зважати на болі в серці. Він поспішав на завод навіть тоді, коли після нічного приступу почував, що не висидить усього дня. Останнім часом він уже не мав сили йти на завод пішки і щоранку викликав таксі. Марта Іванівна ходила зустрічати його з роботи. Вони йшли додому годину, а то й більше, відпочиваючи на дорозі, де тільки можна.

Коли приступи стенокардії ставали нестерпними, Марта Іванівна садвила його на лавочці й бігла зупиняти ходову машину. Та цього дня йому було особливо погано. Павло Михайлович перевірів автомат на одному з буксирних пароплавів, був дуже задоволений наслідками, але в кінці дня полаявся з черговим інженером плавбази за байдуже ставлення до роботи. Приступ схопив ще на плавбазі. Його поклали в пасажирському салоні пароплава «Т. Шевченко». Він дивився на чудово виконаний розпис салону першого класу. Капітан судна підніс йому води, намагаючись заспокоїти:

— От бачите, як добре розмалювали ваші майстри салон. В українському стилі. Тут і орнамент, і козак, схожий на Мамая, і веселі жовтоголові соняхи.

Павло Михайлович застогнав.

— Вам, певне, зовсім погано?

Капітан побачив, що уста в інженера стали синюватобілими. На чолі виступив рясний піт, а на обличчі застигло невимовне страждання.

— Я викличу швидку допомогу.

Хворий не відповідав, і капітан зрозумів, що треба поспішати. Він гукнув старшого помічника, наказав негайно викликати лікарів.

Інженер дихав важко. В його грудях все клекотало і заходилося від болю. Здавалося, хтось підніс до його грудей гарячу жаровню. Щоб не стогнати, він кусав губи до крові. Збіглася команда судна, яка добре знала й шанувала Павла Михайловича.

— Ну, от і відспівав свою пісню. А хотілося ще стільки зробити. Стільки планів мав... — ледь чутно прошепотів він, ні до кого не звертаючись.

Коли приїхали лікарі, він уже був мертвий. Знаючи, що вже запізно, лікар швидкої допомоги все ж зробив ще кілька уколів. Але — марно.

Крекіт лежав жовтий і худий, а на лиці — вираз спокою, якого ніхто не пригадував у нього за життя. Начальник плавбази взяв машину, поїхав до Марти Іванівни, щоб підготувати її до страшної звістки.

Розтин тіла, зроблений того ж дня, підтвердив, що інженер Крекіт вмер від інфаркту. Разом з тим виявилось дивовижне. За життя хворий мав ще кілька яскраво виражених інфарктів, які він переніс на ногах, в роботі.

Смерть Крекота приголомшила всіх, як жорстока і безглузда несподіванка. Ховали інженера всім заводом. За труною йшли конструктори, робітники. Марта, яка в житті стільки настраждалась, вже не плакала. Адже її життя все одно скінчилося разом з смертю Павла. Вона вже почувала себе мертвою, а мертвому не болить. Люди, які все

життя жили заради ближнього, втрачаючи його, самі по волі згасають, як ватра в негоду.

За труною діти несли на високих підставках модель парової машини і моделі кораблів, спроектованих інженером Крекотом. А трохи далі йшов знатний робітник, якій на червоній оксамитовій подушечці ніс єдину нагороду видатного інженера — медаль «За трудову доблесть». Йй, тій медалі, було так незручно, що в цього чоловіка, такого скромного, талановитого і навіть геніального, не встигли помітити всіх його важких трудів.

Зате було багато вінків з полум'яних червоних жоржин і троянд третього квітування. Інженер лежав весь висохлий, маленький, зовсім не схожий на того енергійного чоловіка, яким його знали в житті. Наталка, що дуже любила Крекота, витираючи сльози, подумала: «Яке це святотатство — ховати людину у незакритій домовині. Є в поляків давній звичай закривати кришку труни, як тільки людину виносять з хати. Чому б і нам не завести такий звичай. Ні, я не буду дивитися на це чуже, зморщене обличчя, щоб запам'ятати його таким, яким знала в житті!»

Ховали інженера, майстра своєї справи. Одного з тих багатюх, хто дає людям матеріальні цінності. І не було тут гучних промов, лише заводський оркестр грав жалібний марш. За його труною стяли щирі друзі, і лишалися по ньому праці, які прокладали людям шлях у краще життя.

XXXV

Тепер Осадча часто бувала в інституті. Екстерном складала іспити до аспірантури, домовившись із Дубчаком, що й надалі працюватиме на заводі, сполучаючи

наукову роботу з практичною в конструкторському відділі. Раділа, що в неї був завантажений увесь день і не лишалося часу для роздумів про особисте.

Твердо поклала, що, як тільки закінчить дослідження моделей морських траулерів, почне працювати над дисертацією.

Коли професор Гресько зайшов до басейну, вона доповіла про наслідки своїх випробувань. Роман Кузьмич хотів переглянути накреслені нею криві, та мацнув за кишеньку — окулярів не було.

— Забувся вдома,— винувато мовив.— Живу самотній, нікому подивитися.

— Одружилися б.

— Куди вже там. П'ятдесят років, наука...

— Ну, чому ж? Удвох, мабуть, легше.

— У мене характер жахливий. Ні одна не погодиться,— пожартував він.

Гресько раз по раз, мовби ненароком, затримувався біля її столу, допомагав вести досліди, часом перевіряв наслідки. Іноді лишався навіть після роботи, сідав біля неї на високому креслярському стільчику і розповідав щось із свого життя. Додому теж іноді йшли разом. Його авторитет тяжів над дівчиною, і вона майже завжди мовчала. Говорив переважно Роман Кузьмич.

Думки його здавалися Наталці вагомими, навіть геніальними, хоч насправді все, що він казав, було їй відомо.

Якось Роман Кузьмич повідав Наталці:

— Ось прийду додому і знову читатиму праці мого улюбленого Блеза Паскаля. Цей великий француз, геній і безумець, характером нагадує мене самого. Я завжди пам'ятаю його слова: людина — це лише білинка, найнемічніше створіння природи, але білинка мисляча; якби всесвіт знищив людину, вона все одно була б благородніша

від тої сили, яка її убиває, бо вона знає, що помирає, а весьвіт же не знає про це нічого... На жаль, Паскаль не знав, що може бути й навпаки. Людина може знищити весьвіт, хоч він про це не знає нічого, але від того вона не стане благородніша.

Те, що професор порівнював себе з відомим фізиком, математиком і письменником Паскалем, здалося Наталці дещо нескромним, але вона не сприйняла цього близько до серця. В інституті професора здебільшого хвалили, а дехто навіть вважав усі його праці геніальними. Отой дух обожнювання поступово передався й Наталці.

Після вечірніх занять професор іноді збирав у себе товариство. По дорозі додому науковці інституту Тихий і Душечкін прикупували випити й закусити, а потім довго просиджували в Греськовому кабінеті.

Тихий був справді тихим. Його в товаристві майже не помічали, зате Душечкін мав добре відгострений язик, і це влаштовувало Романа Кузьмича. Радій встигав балакати за п'ятьох. Високий, елегантно одягнений, з плескати, як у палтуса, тілом, Душечкін мав дивну звичку — розкланюватися, вбираючи при цьому голову в плечі. Він чимось нагадував європейських метрдотелів, яких доводилося зустрічати в приморських портах, буваючи з студентами в закордонних морських практиках. Душечкін завжди повертав розмову так, що центром уваги обов'язково ставав професор. Може, саме оцей талант Радія найбільше цінував Роман Кузьмич.

Цього разу Гресько запросив до себе і Наталку.

Осадча вже встигла зненавидіти Душечкіна з його вишуканими компліментами і надмірною балакучістю, та останнім часом вона гостро відчувала самотність і не хотіла повертатися до своєї порожньої кімнати. Хотілося побути межи людей.

Товариство зустрів син Романа Кузьмича — Геннадій, високий на зріст, світловолосий хлопчина з рішучим

поглядом блакитних очей. Він працював літконсультантом в якійсь редакції і вже звик триматися самовпевнено, повчати інших, вважаючи, що його погляди завжди безпомилкові. Геннадій відразу ж встиг повідомити, що зараз пише поему, яка має бути важливою і несхожою на все, що писалося до нього.

— Може, прочитаєте нам свою поему? — простодушно попросила Наталка.

— Ні, те, що я написав зараз, не для друку. І навіть не для читання. Це — для сундука.

— Що це значить? — здивувався батько.

— А це значить, що такі твори зможуть побачити світ тільки через багато-багато років, коли суспільство перетвориться із стада мавп, здатних тільки копіювати чужі думки, на суспільство самостійно мислячих індивідів.

— Мій син у всьому вдається до крайностей і не бачить золотої середини, — спробував згладити різкість висловлювань Геннадія Роман Кузьмич. — До речі, ви йому не вірте. У нього немає нічого постійного. Сьогодні він каже одне, завтра — інше. І ота писанина «для сундука» — не що інше, як дитяча хвороба.

— Мій татусь вважає, що природа, витратившись на генія, відпочиває в його дітях, — ображено процідив Генка і зачинився в своїй кімнаті.

Хтось із чоловіків розкуркував пляшку коньяку, Наталці налили вина.

В багато обставленій квартирі професора впадав в очі несмак, захаращеність. Старі масивні меблі не гармоніювали з легкими фігурними стелажками і стільцями з філігранно точеними ніжками.

Наталка, наливаючи чай, вперше в житті помітила, який нарядний вигляд мають фарфорові чашки в сяйві електричного світла. Вона відчула: вся ця обстановка навіює спокій, задуму...

— Не люблю я таких квартир,— сказала вона з вибликом.— У них забуваєш, що треба кудись поспішати, що за дверима цілий світ.

— Всьому свій час.— Професор уважно глянув на дівчину і ніби вперше помітив її непоказну, трохи сувору вроду. Наталка чимось нагадувала йому ту золотоволосу красуню, з якою прожив чимало років і яку все ж не кохав. «А чому?» — запитував часто себе. Спочатку, звичайно, було кохання, вони багато розмовляли про вірність, а потім кожний жив немовби окремо, у кожного були свої зацікавлення, а сходилися вони тільки, щоб разом поїсти...

Ядвіга над усе цінувала свою вроду, прагнула завжди і в усьому бути на першому місці. Те, що його дружина вважалася красунею, тішило самолюбство Романа Кузьмича, та вельми швидко він зрозумів: з вродливими жінками більше мороки, вони надто вимогливі, у них багато залицяльників, і вони люблять звалювати всі турботи по господарству на інших. Його — поважну і завжди заклопотану людину — це ніяк не влаштувало.

В кімнаті Генки висів материн портрет, написаний видатним художником, у неї було світле, навіть рудувате волосся, вельми гарні блакитні, хоча й бездумні очі, а руки — по-дитячому вуглуваті, як у тієї «Грішниці» італійського художника Рібери. Проте вираз обличчя Ядвіги був зовсім не таким святим, як у Ріберової грішниці, і всі, хто дивився на портрет, казали: в цій жінці сидить диявол.

Наталка одразу ж помітила надзвичайну схожість юнака з тією жінкою. Щось жіноче вгадувалося в Генчиному обличчі, але приправлене юначою рішучістю і впертістю.

Жодного портрета колишньої дружини — в кабінеті Греська. Подейкували, що Роман Кузьмич навіть синові заборонив тримати портрет тієї, яку хотів би назавжди вирвати з серця.

По розлученні з Ядвігою Роман Кузьмич забрав до себе Генку. Ядвіга не перечила, лише просила платити на дочку. Він поклав ці обов'язки на бухгалтерію і намагався більше ні з Ядвігою, ні з її матір'ю не зустрічатись. Він так і не одружився. В нього нерідко закохувалися жінки, але професор боявся зв'язувати своє життя, хоч в інституті пошіптували про ту чи ту його «жертву».

Наталка потрапила в гості до Греська саме тоді, коли йому вкрай набридло козакувати, коли домашня робітниця Груня оголосила бойкот, заявивши, що не збирається «розриватися» між міською квартирою і дачею, а хоче відпочити. Тоді він не знайшов кращого виходу з становища, як сказати Груні, що він збирається одружуватися, хоч насправді ще ні одна жінка не подобалася йому настільки, щоб забути слова Еразма Роттердамського з його «Похвали глупоті» про те, що ні один би чоловік на землі не наважився одружитися, знаючи, які на нього чекають потому неприємності, коли б не існувала всевладна господарка всіх наших вчинків — людська глупота.

Саме в ці дні він і познайомився з Наталкою Осадчою. Вельми швидко відчув, що ця дівчина характером — абсолютна протилежність Ядвізі, а вродою хоча й поступається перед нею, зате всім, що дано їй природою, не хивається.

Сидячи в кімнаті Романа Кузьмича, Наталка відчувала себе мов подорожній, який по тривалому блуканню в стежу натрапив, нарешті, на вогнище, навколо якого сидять веселі люди і ведуть жваву розмову про всяку всячину. Їй було приємно слухати ті теревені, які починаються після чарки.

— Невже вам не подобається в мене? — питав Роман Кузьмич Наталку, яка чомусь мовчала.

Слова Осадчої про те, що їй не до вподоби затишні кубельця, неприємно вразили професора. Після них він немовби зів'яв, заглибився в себе. Чи має рацію ця дівчина.

кажучи, що в таких квартирах людина забуває, що їй треба кудись поспішати?.. Мабуть, має. І що ж з того, що йому справді потрібно кудись поспішати? Хіба все його попереднє життя не було суцільним гарячковим поспіхом? Хіба не заслужив він на спокій у свої п'ятдесят років? Ну, звичайно, ця жінка молодша за нього, вона ще, певно, не відчуває, як то приємно мати затишний куток.

— Невже вам справді не подобається в мене? — запитав він ще раз Наталку, помітивши, що вона чомусь засумувала і не слухає теревенів Радія Душечкіна.

— Людині неприродна самотність,— відповіла Наталка, і професор так і не зрозумів, про яку самотність ішлося.

Йому й на думку не спадало, що ця досить молода, вродлива дівчина може почувати себе самотньою. А от він останнім часом страждав від того, що не мав часу влаштувати своє особисте життя.

— З роками відчуваєш це гостріше. Хотів би одружитися, але хто ж піде за старого? От ви б пішли?

Запитання було таке несподіване, що Наталка розгубилася. Вона надто поважала Романа Кузьмича, щоб пробачити йому це легковажне питання.

По тому, як він вичікуюче дивився на неї, вона зрозуміла, що не має права відбутися якоюсь банальною фразою.

— Не знаю... — сказала по паузі і потягнулась по воду, тамуючи своє хвилювання.

Відповідь Осадчої вдарила по самолюбству Греська. Він сидів, заклавши ногу на ногу і схилившись на руку, якою ніби затуляв очі від світла, а насправді вивчав Наталку.

Поганий настрій Греська присутні відразу помітили, і, щоб розважити професора, всі наперебій почали розповідати смішні історії. Нарешті він і сам повідав веселу бувальщину з свого життя.

Душечкін раз по раз вигукував:

— Сакраментально! Романе Кузьмичу, у вас така геніальна пам'ять.

— *Suum cuique*¹, — уколів Роман Кузьмич Душечкіна, натякаючи на його забудькуватість. Він перехилив чарчину коньяку і потягнувся по консервовані кальмари. — До речі, скільки я раджу нашим гідробіонікам взятися за вивчення цього підводного дива — кальмара. В природі він демонструє класичний приклад реактивного руху: вбирає в себе воду, а потім, скорочуючи м'язи, випускає її через вузенький отвір. Ці поштовхи дають йому можливість летіти ракетою в підводному царстві. Ви погляньте на обтічні форми цього мешканця морів. Хіба вони не підказують нам, якими повинні бути форми сучасних швидкісних суден? Подивіться на цей хвіст і плавники. Людина була сліпою, що не помічала досі цих надзвичайних приладів. Дайте гідробіонікам кошти, і вони створять найідеальніші в світі кораблі. П'ю за гідробіоніків...

Осадчій стало весело в товаристві професора і його друзів. Коли б тільки не отой Душечкін, який балакав наче заведений. Ще більше перейнялася повагою до вченого, якого всі вихваляли, піднімали за нього тости. Напівжартома, напівсерйозно Роман Кузьмич і сам себе називав кращим розумом світу. Спочатку Осадчій трохи різало слух, але невдовзі й вона привичаїлася до цього вислову, вважаючи його за жарт. Недарма з-поміж аспірантів ходила в'їдлива притча: для того, щоб стати справжнім науковцем, потрібно дві речі — вибрати якийсь слівце і часто його повторювати, а для статечності — носити окуляри.

Оскільки Гресько справді частенько вживав вислів: *Qwod erat demonstrandum*, як сказав батько геометрії

---

¹ Кожному своє (лат.).

Евклід», і з сорока років носив окуляри, то Осадча думала, що саме на його адресу склали цей аспірантський жарт.

Розійшлися о дванадцятій, коли побачили, що господар стомився.

XXXVI

Так і не переселився Платон до нової квартири. По смерті Варі і та, яку мав, здавалася завеликою. Славка доглядала тепер Марта Іванівна. Платон давав їй гроші, і вона з радістю готувала їм сніданок і вечерю. Обідав Платон на заводі, додому повертався пізно.

Був певен, що після Варі йому не зможе сподобатися ні одна жінка. Чув, що Наталка захопилася професором Греськом. Ну от і добре, що вона, нарешті, влаштує своє життя.

Залишилася в Платона одна радість — Славунцьо. Дуся, певно, не знає про смерть Варі, і про це їй він не писатиме, а то примчить і забере Славка... А їм так добре було на вихідні. Вони з Славунцьою брали човна і їхали на рибалку. Був Славунцьо смішний і такий втішний, що від одного його лукавого погляду вистачало Платонові тепла на увесь день. І ота хлопчача цікавість, і оті сто запитань на годину нагадували Платонові неповторне дитинство.

Механіки його відділу щойно закінчили проектування палубних промислових механізмів для флагманських кораблів китобійних флотилій «Советская Украина» і «Советская Россия». Побувавши на суднах китобійної флотилії, Дубчак багато думав над тим, що успіхи техніки за останні десять років, мабуть, вищі, ніж за попередні століття. Чи не забагато часу віддав він паровим суднам? Розумів, що робив потрібну справу. Основні принципи,

закладені в типові проекти, витримали випробування часом. Серійність побудови суден, в технології — впровадження потоку, секційна побудова корпусу, передові методи електрозварювання. Все це допомогло швидко спроектувати і збудувати на заводі унікальний лімнологічний теплохід «Г. Ю. Верещагін» для озера Байкал (корабель-лабораторію для науково-дослідної роботи, оснащену найновішою технікою), а також групу сейсмозвідувальних суден для виявлення родовищ нафти і природного газу в земній корі під водою.

Намічався вихід підприємства на морські рубежі. Заводу доручили проектування і побудову дизельних риболовецьких траулерів для плавання у морях і океанах.

Завдання вимагало вивчення нового типу суден. Довелося групу конструкторів і будівельників відправити в плавання до промислових районів Північної Атлантики, Індійського і Тихого океанів.

Скориставшись черговим ярмарком в Анконі, Дубчак надумав побувати в Італії. Адже там близько чотирьохсот верфей. В Анконі, Неаполі, Венеції, Клоджо — безліч риболовецьких суден.

З далеких рейсів конструктори привезли багатющий матеріал і тепер сиділи над його опрацюванням. Дубчак дивувався усім блискучими ідеями, які допомагали створенню оригінального, не схожого ні з одним світовим взірцем риболовецького судна.

— Пропоную наші судна пристосувати для роботи всіма сучасними способами: тралами, дрейфтерами і кошиковими неводами. Тралову лебідку поставимо в носовій частині судна, це збільшить довжину промислової палуби і дозволить вибирати трал за меншу кількість перехватів. З побудовою серійних траулерів Рибальський стане островом океанським. Частина продукції піде на експорт. Це зобов'язує нас бути особливо пильними, — каже головний конструктор.

— Морське судно матиме чималу осадку,— встрає За-
руба.— Як будемо транспортувати кораблі? Ви це проду-
мали?

— Так. До моря судна йдуть Дніпром в пелюшках —
на док-понтоних. Їх вже запроєктували мої хлопці. На
здаточній базі траулери знімаються з понтонів і йдуть на
випробування до Чорного моря, а потім здаються замов-
никам. Із бази — своїм ходом підуть до портів при-
писки.

— Траулери доведеться будувати потоково-позиційним
методом,— пропонують технологи.— З пуском нового кор-
пусного цеху і стапельної естакади, обладнаної потужни-
ми мостовими кранами, легко буде налагодити потік. Кор-
пус траулера розіб'ємо на п'ять великих секцій плюс дві сек-
ції надбудови.

Мостові крани будуть ставити виготовлені в корпусно-
му цеху об'ємні секції траулерів на кильблоки, змонтовані
на візках з коліщатами. Це наші рухомі металеві стапелі.
Спочатку зварювання секцій вестиметься на першій по-
зиції потоку, після цього корпус траулера на візках по-
сунеться на іншу позицію по установленому графіку робо-
ти. На спускову четверту позицію траулер поступатиме
підготованим до заводських випробувань. Почати роботу
на кожній новій позиції неможливо, не закінчивши на по-
передній.

Між конструкторами і технологами ведуться гарячі
дебати. Введення позицій справді внесе ритм в роботи
на стапелях, допоможе організації потоку.

Комплексний сітьовий графік моделюватиме весь про-
цес народження кораблів. Розроблятиме графік завод-
ська лабораторія організації та економіки виробництва
в співдружності з технологічним інститутом. При складан-
ні сітьового графіка не обійтися без електронно-обчислю-
вальних машин, отже на заводі має з'явитися обчислю-
вальний центр.

— Централізацію керування судном забезпечимо гвинтами регульовального кроку, — доповідає Осадча, — це значно підвищить експлуатаційні якості судна.

— Отже, доведеться будувати новий цех для виготовлення ГРК? ¹

— Так, без цього не обійтися.

Працюючи над черговим завданням, Платон знав, що серцем він вже відданий іншій, значно більшій і цікавішій роботі. Кораблям майбутнього... Суднам на підводних крилах і повітряних подушках. Він бачив їх за кордоном на власні очі. Кілька недосконалих, химерних своїм задумом модифікацій, що вимагали вдумливого аналізу і, можливо, зовсім іншого підходу до розв'язання складної проблеми. Тема, над якою працював ще до війни, якій мріяв присвятити своє життя його друг Андрій, не давала Платонові спокою.

«Золота стріла» — морський експрес на підводних крилах, збудований інженером Форланіні в Італії, вразив його своєю простотою ще в студентські роки. Не раз згадував слова: все просте — геніальне, все геніальне — просте. Крила цього катера нагадували полицки етажерки, а швидкість сягала сімдесяти кілометрів на годину. Будучи студентом, він спробував дослідити такі крила, пояснити їхню дію теоретично. Це було темою його курсового проєкту, і він захистив його на відмінно.

Відомий гідродинамік, професор наукового інституту збирався взяти його до себе асистентом. Та війна не дала тому здійснитися. В роки війни в Німеччині фірма братів Саксенберг в Рослау досліджувала рух суден на підводних крилах і будувала дослідні зразки з підводними крилами конструкції Г. Шретеля, що мали воєнне значення. Їх навіть використовували для транспортування танків.

По війні судна на підводних крилах почали будувати

---

¹ ГРК — гвинти регульованого кроку.

в багатьох країнах світу. Платон перечитував іноземні журнали, знайомився з новими типами цих суден. Кожна фірма пропонувала щось своє, чисто випадкове і недосконале. Заради сенсації роздувала значення збудованого дослідного катера. Ось де потрібна була б типізація, вибір найраціональнішої форми крил, теоретичне обґрунтування взірців.

У вільний від роботи час Дубчак вивчав матеріали Центрального аеродинамічного інституту і Гамбурзького дослідного басейну, які дістав у технічній бібліотеці.

Сподівався, що і його ЦКБ матиме можливість працювати над експериментами по цих суднах. Та в міністерстві Дубчак не підтримали.

— Судна на підводних крилах вже проєктують ленінградці і сормовчани, а також ваш Інститут гідродинаміки, — відповідав йому міністр. — Досить з вас морських траулерів! У нас стільки морів, а сидимо без риби. Матимемо більше риболовних суден, не будуть запитувати дядьки, чому, мовляв, немає оселедців, чи не висохло Чорне море.

Дубчак розумів важливість нового завдання, але він жив іншими ідеями і не знав, як надалі зможе сполучати своє захоплення підводними крилами з метушливою роботою головного конструктора. Ледве викроїв часу, щоб поїхати до Інституту гідродинаміки. Діждався професора Греська, досить плутано і невиразно розповів йому про своє бажання працювати вечорами над тим, що його цікавить ще з студентської лави.

— Чи розумієте ви, що вам доведеться почипати все спочатку? — суворо сказав йому Гресько, оглядаючи його досить брудні, вимашчені штани і всю його незграбну мішкувату постать.

— Це мене не лякає!

— Ну, що ж, історія людства знає багато випадків, коли великі відкриття робили люди, далекі від науки.

Ейнштейн сказав: всі знають, що зробити це неможливо. Випадково знаходиться один невіглас, який цього не знає. Він і робить відкриття.

У професоровім голосі звучав неприхований глум.

— Себто ви вважаєте мене невігласом?

— Дорогий, ви ж інженер-практик. Гідродинаміка, як жінка, не любить, коли їй зраджують.

— Що ви хочете сказати? Але ж Фултон був годинникомарем і живописцем і все ж зміг стати творцем першого пароплава!

— То були інші часи. А втім, ваші практичні знання мені дуже б згодилися. З задоволенням візьму вас до відділу, — несподівано запропонував професор.

Так розв'язалася подальша доля інженера Дубчака. Про своє бажання працювати в науково-дослідному інституті він доповів Зарубі.

— Коли б тільки знав, як не хочеться тебе відпускати. І не відпущу, доки не закінчиш проект головного траулера. Але обов'язково підготуй гарного інженера на своє місце.

— А він вже є. Колишній начальник технічного відділу страшенно хоче повернутись на Україну. Замовлення, заради яких він залишився в евакуації, вже закінчені. Отже, ми можемо його викликати.

— Сьогодні ж буду йому телефонувати. Якщо погодиться, тоді благословлю. Думай над кораблями завтрашнього дня, і хай наші ще себе покажуть!

ЦКБ під керівництвом Дубчака розробило проект типового траулера нової конструкції з морозильним устаткуванням. Судна мали будувати не лише для Радянського Союзу, а й на експорт.

Завод розпочав будувати головне судно і зустрівся з чималими труднощами. Деякі із запланованих механізмів

мів у Радянському Союзі не виготовлялися. Всі потужності заводу треба було кинути на новий тип корабля.

Для добудови траулерів на плаву і швидкісних їхніх випробувань в ковші верфі закінчували два металевих плавучих пірси, підводили до них електрику, стиснуте повітря, кисень. На здаточній базі в Херсоні обладнали велику плавучу майстерню з електростанцією і найновішими механізмами.

Ще не встигли добудувати перший траулер «Горно-стай», як його на стапелях закупила торговельна фірма Республіки Гана.

Судно спускали на воду вересневого сонячного ранку. Хрещеною матір'ю корабля призначили студентку Інституту народного господарства, яка приїхала вчитися на Україну з далекої Гани. Маленька, чорноока Сабіна Боціо підійшла до стапеля. Високий, в п'ять-шість по-верхів корабель здавався поруч з нею могутнім Гулівером, що зараз на металевих коліщатах зійде у воду.

Дзвякнула пляшка шампанського об гінкий гостроверхий фюрштевень корабля, заскреготали спускові візки, судно плюхнулося у воду всією своєю вагою і під дружні оплески будівників пішло до пірса.

Новозбудований дизельний траулер для тралового і дрефтерного лову усім сподобався. В Москві, в комітеті рибної промисловості, збагнули, що мати кілька десятків таких суден на своїх морях — означало дати споживачу мільйони тонн замороженої риби. Заманливою виявилася і перспектива будівництва таких суден на продаж. В держплані розмахнулися і дали заводові програму на шістнадцять траулерів, незважаючи на можливості заводу.

Заруба поставив на ноги весь свій відділ. Плановики передбачили пропускну можливість кожного цеху, директор сам втручався в їхні розрахунки, вимагаючи

орієнтуватися на високу продуктивність праці і сподіваючись, що багато допоможе ентузіазм робітників. Як не крутили, а виходило, що більше дев'яти траулерів завод дати не може.

— Не буду я очі замилювати,— рішуче сказав Заруба на виробничій нараді.— Доведеться їхати до Москви до голови Комітету по суднобудуванню. Заодно побуваю і в Комітеті рибної промисловості, покажу їм усі наші розрахунки.

Голова Комітету по суднобудуванню розумів, що Заруба марно говорити не буде. Це людина чесна, пунктуальна в своїх розрахунках, він, як ніхто, знає можливості свого заводу.

— Добре, зв'яжуся з вашими керівниками, поспробую їх умовити,— пообіцяв він Зарубі.

Та не встиг директор приїхати на завод, як його негайно викликали до раднаргоспу.

— Замість того, щоб виконувати програму, ти вдаєшся до скарг.

— Програма нереальна, я намагаюсь всім це довести цифрами,— не відступався від свого Заруба.

— Ти що ж, не хочеш підкорятись ухвалі Держплану? Зазнаєшся?

У Заруби по спині пробіг неприємний холодок. Так з ним ще ніхто не розмовляв. Пригадав, у яких важких умовах довелося працювати останні роки. Безконечні реорганізації, перекидання заводу з одного міністерства до іншого, нарешті у відання раднаргоспу. Над директором всі начальники, а він везе на собі все виробництво і мусить скрізь виправдовуватись, завжди бути обачним. Почував себе страшенно втомленим біганиною, дзвінками, невмінням пояснити, що програма справді нереальна.

— Старий ти став,— збагнув його хвилиний настрої голова раднаргоспу.— Бачу, важко тобі очолювати такий завод. Підросли молодші, бадьоріші за тебе.

— Звичайно, важко, — згодився Заруба, не розуміючи, куди той хилить.

— Через те й програма здається тобі завеликою. Знаєш що, Олександрє Івановичу, зважаючи на те, що довгі роки ти працював технологом, поставимо ми тебе директором щойно створеного технологічного інституту. Досвідчений інженер там до зарізу потрібний.

— Знімаєте, значить, — зрозумів нарешті Заруба. — Що ж, директором інституту я піду, але писати про несправедливе усунення мене з посади директора і про завершену програму для заводу все одно буду.

— Куди ж ти писатимеш?

— Та всюди.

— Це ти даремно. Для тебе і для нас буде спокійніше, коли це питання з порядку денного буде зняте.

Заруба ніколи не вважав себе ідеальним директором. Знав, що бувають директори і більш здібні, і більш енергійні, і такі, яким легше, ніж йому, вдавалося підняти весь колектив заводу на якусь добру справу.

Дізнався, що на його місце підшукали інженера молодшого, запальнішого, ніж був сам, і тому, знаючи любов деяких керівників періодично міняти директорів заводу, поклав — краще вже нехай цей!

Завод Олександр Іванович любив, тут минула більша половина його життя, багато років працював на ньому головним технологом і розумів, що на посаді директора технологічного інституту зможе зробити багато корисного.

Дружина Олександра Івановича зустріла звістку про його звільнення трагічно.

— День і ніч працював, здоров'я не шкодував, а бачиш, яка подяка!

— Нічого, Машенько, — заспокоював він. — Кажуть, що на моє місце приходять талановитіший інженер.

— А ти хіба не талановитий? Як вони не розуміють, що часто міняти директорів — все одно, що міняти госпо-

даря в хаті. Цей не сподобався, шукай іншого, кращого. Та тоді ж у хаті ніколи ладу не буде.

— От не здогадалися покликати тебе, Машо, на засідання, коли погоджували справу про мене. Ти б їм усе пояснила,— спробував відбутися жартом.

— Сам розумів, що заводові потрібен постійний господар, який би вріс у нього душею; що часті зміни директорів — це явище ненормальне, яке треба суворо засудити. Ще сподівався, що, зваживши на пояснювальну записку, його можливо і не знімуть, та коли на завод прибув височезний чолов'яга, років на двадцять молодший за нього, і, ніяково переступаючи з ноги на ногу, пояснив, що він призначений директором, Заруба зрозумів, як йому важко розлучатися з верф'ю, з цехами, з людьми, яких він встиг полюбити і які шанували його.

Опанувавши себе, він здавав справи новому «номенклатурному» директору.

— Це небезпечне крісло,— жартував Заруба мало не кризь сльози,— краще не сідайте. На ньому не втрималося вже шість моїх попередників, і навіть я, що двадцять років попрацював на заводі, з них більше десяти був головним інженером. І от — теж вибитий із сідла цього норовистого коня.

— План? — співчутливо запитав новий директор.

— Звичайно. Але я таки встиг написати у відповідні інстанції, що шістнадцять траулерів на рік — це план нереальний.

— Чому шістнадцять? — здивувався новий директор. — Мені сказали в Москві, що тільки дев'ять траулерів на рік.

— Ну, це феноменально! Значить, я таки домігся свого, переконав, що складав план якийсь невіглас. Виходить, мою поправку прийняли, але з посади директора все одно знімають.

— Справа в тому, що я вже був призначений директором і міняти ухвалу декому було незручно.

— Чув про вас непогані відгуки. Думаю, що ви будете гарним керівником цього заводу. Тільки одна умова: дійте завжди рішуче! Не мовчіть, коли бачите несправедливість. Тоді, можливо, цей кінь,— показав Заруба на крісло,— нарешті, не буде таким норовистим.

Кінець першої книги.

Забашта Любовь Васильевна

ТАМ, ЗА РЕКОЮ — МОЛОДОСТЬ
(На українском языке)

Художнє оформлення *К. К. Калугіна*
Редактор *І. Ф. Кушченко*
Художній редактор *В. І. Пойда*
Технічний редактор *Н. К. Личак*
Коректори *С. А. Соболев, Л. Д. Філатова*

Здано на виробництво 19.XI. 1969 р. Підписано до друку 16.II. 1970 р. БФ 06022. Формат 70×108^{1/32}. Умовн. друк. арк. 12,25. Обл.-вид. арк. 13,14. Тираж 30 000. Зам. № 9—1026. Ціна 48 коп. Папір тифдручний.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь».
Пушкінська, 28.

Київський поліграфічний комбінат Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Довженка, 3.

48 коп.

М. БУХИЦКА. ТАМ, БАРИКОНО-МОУНИОН